

BENARES SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY

THE

PANDITS OF THE BEN

SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SURVILLANCE

R. T. H. G.

G. THIBAUT

No. 40.

श्रीमद्याज्ञवल्क्यादिमहर्षिप्रणीतः शिक्षासङ्ग्रहः ।

कचिद्व्याख्यानयुतः ।

श्रीमत्काशिकप्रधानपाठालयाधीतविद्येन श्रीमन्मिथिलामण्डलाधीशतो लब्धवै-  
दुष्यप्रतिष्ठेन काशीस्थसप्रसिद्धविद्वज्जनसंस्थापितवेदविद्यालयाध्यापके-  
न च पाठकोपाह्वयश्रीमद्युगलकिशोरव्यासेन निर्मिताशिक्षाकीर्ति-  
प्रकाशाख्याटिप्पण्या समेतः शोधितः प्रकाशितश्च ।

A COLLECTION OF ŚIKSHÁS

BY YÁJÑAVALKYA AND OTHERS,

WITH COMMENTARIES ON SOME OF THEM.

EDITED AND ANNOTATED BY PANDIT YUGALAKIŚORA VYASA

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus II.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1890.

तो न तु नादः कदा च न ॥ ४० ॥ जहि शत्रून् क्र-  
 तून् वनस्पतीन् परिधीन् क्षिणन्ति शत्रूर रनपव्यय-  
 त्तः ॥ अनुरङ्गाः पञ्चैकार्द्धमात्रिका भवन्ति ॥ ४१ ॥  
 भूषा भिन्नो वसुञ्चैव अञ्जनाः परिकीर्तिताः ॥ एकार्द्ध-  
 मात्रिकां स्थित्वा पञ्चैतेऽभानुनासिकाः ॥ ४२ ॥ पञ्च  
 रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्जिणः ॥ अहिणः प्रहि-  
 णो ज्ञेयो यथाऽऽईजकृ निदर्शनम् ॥ ४३ ॥ (१) देवा  
 २ ॥ ऽआसादयेति घातः । (२) देवा २ ॥ ऽइदेषीति  
 निर्घातः । (३) देवा २ ॥ ऽउपागादिति वज्जिणः ।  
 (४) देवा २ ॥ ऽऋतुभिरिति अहिणः । (५) अमित्रा  
 २ ॥ ओषतादिति प्रहिणः ॥ द्विमात्रो मात्रिको वाऽपि  
 नासामूलं समाश्रितः ॥ अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः  
 र्वनासिकैः ॥ ४४ ॥ वरमहंश्च बडादित्यो ह्यडा देव स-  
 हं २ ॥ ऽअसि ॥ बट्सूर्यस्य तु सचातो महारङ्गाः प्रकी-  
 र्तिताः ॥ ४५ ॥ परिते परिमाग्ने च अट्शं परिकी-  
 र्तिताः ॥ यस्याद्वयं प्रदृश्यन्ते अतिरङ्गाः प्रकीर्तिताः ।

४६ ॥ (१) अग्ना ३ इ पत्नीवन्सह्यजी ३ ज्ञाचीनि  
 ति द्विः ॥ तिरश्चीनो विततः पृच्छामि त्वां वायुरनि-  
 लप्रिति सप्त क्षुता भवन्ति ह्यष्टमो न विद्यते ॥ ४७ ॥  
 मनो जूतिश्च वायुश्च क्षुतमेकं द्विधाकृतम् ॥ ओकारा-  
 द्याः क्षुताः सर्वे न विकल्पः वैराचन ॥ ४८ ॥ षडङ्गु-  
 तु जात्यस्य हस्तस्थानुपथस्य च ॥ चतुर्थभागमात्रं स्याद्भूय-  
 स्तेनैव वर्तते ॥ ४९ ॥ शून्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्ज-  
 न च दृश्यते ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (२) उपज्जन्ति-  
 ति दर्शनम् ॥ ५० ॥ स्फुरितं चिबुकोऽमूलं वायुना स-  
 त्प्रचूरितम् ॥ मण्डूकस्फुरणं नाम (३) अपाम्फेने निदर्श-  
 नम् ॥ ५१ ॥ इडं रन्तेऽग्निश्च कृतस्य ते, पातन्ती, यर-  
 युवर्ठी, सुरामम् । इडऽरहि ॥ प्रदकाले तु वाक्ये च  
 हस्ताः प्रञ्च सरस्वति' ॥ जकारौ द्वौ मकारश्च रेफस्य  
 दुपरिस्थितः ॥ अशरीरं यमं विद्यात्सखाज्जीति  
 (४) निदर्शनम् ॥ (५) इयन्ते, द्यावा, सुवीरान्  
 सुप्रजाः । प्रजाः । रश्मिना सत्याय । प्र-

(१) इदं गमात्मकं पद्यं केचिन्मतमवलम्ब्य क्लृप्तं लिखितः ॥ उदाहरणाङ्काः प्राति-  
 शाख्यतो ज्ञेयाः ॥

(२) १७ । ६ ॥

(३) १२ । ७१ ॥

(४) २ । १४ ॥

(५) मूलस्थोदाहरणानि संहितातो ज्ञेयानि बुधैरिति ॥

रो दिवा ष्ठिव्या इति षट् ष्ठिव्याः स्वरान्ताः ॥  
लोहकारद्वया, कर्ण्य भस्मसात्कुरुते यदि ॥ ए-  
वं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सँवत्सरो निदर्शनम् ॥ ५३ ॥  
आयसं च यथा तप्तं निःक्षिपेदासु मध्यतः ॥ तच्छब्दं  
कुरुते प्राज्ञः परित्यक्तरो निदर्शनम् ॥ ५४ ॥ ऊष्णा-  
कारं पठेद्यस्तु कूर्ण्यष्टो विधीयते ॥ एवं च  
कुरुते प्राज्ञः (१) कल्ह्याण्य इति दर्शनम् ॥ ५५ ॥  
यथा मोनार्धिनः पक्षिणऽ उत्पतन्ति पतन्ति च ॥ एवं  
वर्णाः प्रयोक्तव्याः (२) कल्ह्याण्य इति दर्शनम् ॥ ५६ ॥  
कूर्ण्यष्टं परित्यज्य कर्तव्यमश्वत्थपत्रवत् ॥ एवं हि  
कुरुतेऽभिज्ञो (३) देवस्य त्वेति दर्शनम् ॥ ५७ ॥ कुक्कु-  
टः काप्रलुब्धो वा ककारद्वयमुच्चरेत् ॥ एवं वर्णाः प्रयो-  
क्तव्याः (४) कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५८ ॥ कुक्कुटी  
कामलुब्धा च कुक्कुहन्ती पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कु-  
रुते प्राज्ञः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५९ ॥ यथा भा-  
रभराक्लान्तो निश्वासी लघुचेतसः ॥ एवं वर्णाः प्रयो-  
क्तव्या (५) होता यक्षनिदर्शनम् ॥ ६० ॥ यथा ना-

(१) १७ । २६ ॥

(२) द्वितीयोदाहरणं 'स' पुस्तकपाठश्च ॥

(३) १ । १० ॥



लस्य सर्पस्य निश्चासो लघुचेतसः ॥ एवः  
 क्तव्यो हकारपरिवर्जितः ॥ ६१ ॥ यथा पुः  
 हाञ्चुस्वती च पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कुरुते :  
 ज्ञानऽइति दर्शनम् ॥ ६२ ॥ यथा कामातुः  
 ष्ढं करोति यादृशम् ॥ तच्छब्दं कुरुते प्र  
 सिच्छसि निदर्शनम् ॥ ६३ ॥ यथा र  
 रोषेण प्रतिधावति ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्य  
 किरीटिना, दर्शनम् ॥ ६४ ॥ मूत्रं करोति  
 निं कुर्वीत यादृशीम् ॥ तन्मुखं कुरुते प्रा  
 दुन्दुभे निदर्शनम् ॥ ६५ ॥ उकारान्ते उक  
 ते चोभयोर्यदि ॥ द्विरौष्ण्यन्तु विजानीया  
 वः स्वर्निदर्शनम् ॥ ६६ ॥ एकयत्नो भवेद  
 ष्यन्तदुच्यते ॥ द्वित्रिभिश्च चतुष्कं च चत्  
 परम् ॥ ६७ ॥ अथ सादृश्यविज्ञेयः सम  
 योः ॥ न्यूनाधिकानि तान्येव चक्षुषीति वि  
 ६८ ॥ विश्वे देवास्तमुत्वा च असौ यस्तु व  
 ये देवा नमस्तेऽस्तु वाजो नः सप्त चक्षुषी ।

मानाक्षरबाधे च सन्ध्यकाक्षरचक्षुषी ॥ समानवर्णयो-  
 गं च सम्प्रधानैव चक्षुषी ॥ ७० ॥ शन्नो'मित्रस्तथा वा-  
 तो ऊर्ध्वमेनं प्रक्षते ॥ मानस्तोके तनये तु चक्षुषी च  
 चतुष्टयम् ॥ ७१ ॥ पूर्वायां कण्डिकां दृष्ट्वा अपरासह-  
 संयुता ॥ तदेव नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ॥  
 ७२ ॥ पूर्वा विद्वा परान्त्या च कण्डिका यत्र दृश्यते ॥  
 चपला चैव सा ज्ञेया (१) आच्छच्छन्दो' निदर्शनम् ॥  
 ७३ ॥ तिस्त्रो ह्यर्द्धा अभित्यं च तिस्त्रोऽर्द्धा प्रजा-  
 पतिः ॥ पुनन्तु मेति चत्वारि वायुः' पञ्च ततः परम् ॥  
 ७४ ॥ अनाष्टष्टात्रयश्चैव एधोऽस्यर्द्धचतुष्टयम् ॥ संवत्सरो-  
 ऽसि चत्वारि द्यौः' शान्तिश्चार्द्धयोर्द्धयोः ॥ ७५ ॥ क-  
 चित्स्वाहा पृथक्कुर्यात्कचिद्युक्तं तु कारयेत् ॥ कचि-  
 श्चादौ विजानीयात्कचिच्चान्ते विधीयते ॥ ७६ ॥ वा-  
 क्यकालेऽवसाने वा स्वाहान्ते चाज्जतिं क्षिपेत् ॥ म-  
 न्त्रभागं पृथक्कुर्यात्स्वाहाकारं पृथक्पृथक् ॥ ७७ ॥ स्वा-  
 हादौ च भवेद्वाक्यं (२) नमणां नमणस्तथा ॥ अन्ते चादौ  
 पुनश्चान्ते (३) काय स्वाहेति दर्शनम् ॥ ७८ ॥ अक्ष-  
 राशीतिरेकस्य प्रथमा कण्डिका स्मृता ॥ लक्षणोक्त-

प्रकारैस्तु (१) इषेत्वेति निदर्शनम् ॥ ७  
 णि च चत्वारि दश पञ्चाष्टमं स्मृतम्  
 रं तद्वदुभयोरपि दृश्यते ॥ ८० ॥ सप्त  
 पुनश्चैकादशाक्षरम् ॥ नवाक्षरं विजानि  
 दशं स्मृतम् ॥ ८१ ॥ उच्चादुच्चतरन्तादि  
 तरं तथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इषे  
 नम् ॥ ८२ ॥ मकारादौ भवेद्वाक्यं सदाऽ  
 आधिर्नार्थ्याऽप्रकारादौ स्वरान्ते प्रथमा  
 रुद्रसङ्ख्या भवेद्वाक्यं वेदसङ्ख्या पुनः पु  
 णानयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ॥ ८४  
 वर्णानि अवराणां प्रमाणतः ॥ इन्द्रादि  
 वाक्यं तस्य भवेत्तत्रम् ॥ ८५ ॥ सुधा  
 पीडयाध्यक्षा द्वितीयका ॥ ऊष्मान्ता  
 रान्तावर्णिता स्तराः ॥ ८६ ॥ चिदसि, प्र  
 योऽथ परा भवेत् ॥ ध्यक्षाऽध्यक्षातर  
 कण्डिकाद्वयोः ॥ ८७ ॥ अभिरन्तम्वर  
 विधीयते ॥ एकाक्षरं पदं वाक्यं नवा  
 ८८ ॥ मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वेऽद्यग्धः  
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या, लोकं ताश्च, प्र  
 विभक्त्यन्तं विजानीयाद्गुरुतः शास्त्रतं

पागमविकाराभ्यां वाक्यानामेष निर्णयः ॥ ६० ॥ वनेषु-  
व्यन्तरिक्षं च, अष्टौ व्यस्यत्तथैव च ॥ (१) नामग्रह-  
णकाले तु गुरुदेव न संशयः ॥ ६१ ॥ शर्श्वे च स्थस्तथा  
चित्रऽउपप्रागात्समुद्भवः ॥ स्वरिती वाक्यकालेषु उ-  
दात्तं नोपपद्यते ॥ ६२ ॥ एह्येषु शुक्रा जाते च अ-  
भित्त्वा गोमदूषुणा ॥ स्वरिती वाक्यकालेषु न चोर्ध्व-  
न्नीयते करम् ॥ ६३ ॥ अक्षन्मीमदन्ते च अहरहस्य-  
तथैव च ॥ वाक्यं च स्वरितं विद्यात्पाठकाले यथा क्र-  
मम् ॥ ६४ ॥ ऊष्माणी यत्र दृश्यन्ते ह्यन्तस्थास्तथैव च ॥  
गुरुत्वैव विज्ञेयऽस्त्वर्थसह संयुतः ॥ ६५ ॥ अन्तस्थपद-  
संयोगे विशेषो नोपपद्यते ॥ अशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः  
पिण्डनायकः ॥ ६६ ॥ सद्यो जातः समुद्बोऽसि प्रथमाथ  
व्युध्यथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरवोऽत्र न संशयः ॥  
६७ ॥ अभिनीतं निपातं वा जातं वा स्वरितं विदुः ॥  
पदकाले भवन्त्येवं पाठकाले यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥ त-  
व आग्रे सहोऽग्निं व्युत्पीत्यत्रैव दृश्यते ॥ प्रथमोऽत्र  
खगुर्ज्ञेयो द्वितीयश्च गुरुर्भवेत् ॥ ६९ ॥ द्वादशैतानि  
नामानि देवता च तथैव च ॥ अन्यथा निरयं याति  
सम्यक् पाठमजानतः ॥ १०० ॥ (२) छाया च्छिद्रा त-

(१) इमान्वुदाहरणानि संहितापाठस्थानि बोध्यानि । अन्येषामुदाहरणानामङ्गाः  
शिक्षान्तराद्याद्याः ॥

या कृन्द्श्चकारा लघुसञ्ज्ञकाः ॥ ह्रस्वा वा यदि वा  
 दीर्घाः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १०१ ॥ दीर्घादग्रे  
 ककारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च ॥ द्वित्वाक्षरं विजा-  
 नीयादिति शास्त्रविधानतः ॥ १०२ ॥ दीर्घादग्रे तु यो  
 दीर्घो गिरिशा वर्त्मणा तथा ॥ गुरुरेव स मन्तव्यश्चा-  
 दयामि निदर्शनम् ॥ १०३ ॥ मा त्त्वा यऽच्चाक्त्वादाश्चैव  
 सहस्रोमास्तथैव च ॥ पाठमध्ये लघुलोणि पदकाले  
 गुरुर्भवेत् ॥ १०४ ॥ पशुभिर्यजुर्भिराप्यन्ते तस्माद्द्वय-  
 ज्ञात्तथैव च ॥ ऋचार्धे तु ककारो न तिसंय्योगं कदाच-  
 न ॥ १०५ ॥ न संय्योगं न द्विर्भावः ककारो ऋदुरुच्यते ॥ अ-  
 वसाने गुरुं विद्याच्छैनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १०६ ॥ निपा-  
 तं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात् ॥ त्रिस्वरं तं वि-  
 जानीयाद्भोता ओजो निदर्शनम् ॥ १०७ ॥ द्वौ ककारौ स्व-  
 रौ द्वौ च नैव मात्रा विधीयते ॥ स्वरे प्रतिस्वरं दद्याद्ब्र-  
 शीना न्त्वा निदर्शनम् ॥ १०८ ॥ चतुर्दशाक्षरं चादौ पुन-  
 श्चैकादशाक्षरम् ॥ पुनर्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः प-  
 रम् ॥ १०९ ॥ लक्ष्णैर्वा विहीनस्तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥  
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः श्रीश्च ते च निदर्शनम् ॥ ११० ॥  
 वसुसङ्ख्याक्षरं वाक्यं त्रिपदी वा चतुष्पदी ॥ सप्तता-  
 र्यासन्निह गायत्री अग्निन्द्रतं, शुधी हवम् ॥ १११ ॥  
 उभौ सप्ताक्षरं वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम् ॥ अष्टाक्षरं वि-

जानीयाद्यत्पुरुषं च निर्दिशेत् ॥११२॥ जनाशीति तु व-  
र्णानि अथैतांश्च प्रकीर्त्तिताः ॥ एकाक्षरादिवाक्यानि  
द्वादशैतानि सङ्ख्यया ॥११३॥ द्वादशाक्षरं प्रथमं पञ्चमे  
पञ्च सप्त वै ॥ षडक्षरं ततो वाक्यं पुनर्द्वादशकं स्मृत-  
म् ॥११४॥ एकादशाक्षरम्प्राञ्ज्जरन्ते च द्वादशाक्षरम् ॥  
एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अथैतानिति दर्शनम् ॥११५॥ अ-  
ष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकष्टे च पञ्चधा ॥ सप्तदशाक्षरं  
चैव वैश्वदेवी निदर्शनम् ॥ ११६ ॥ रौद्राध्यायोत्तरे-  
णैव कण्डिकाशतकेन तु ॥ ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋ-  
चाई षोडशाक्षरम् ॥ ११७ ॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं  
पुनः षोडशकैः शुभैः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्व-  
नूर्जं विनिर्दिशेत् ॥ ११८ ॥ पुस्तके (१) प्रज्ञयाऽधीतं  
नाधीतं गुरुसन्निधौ ॥ न भाजन्ते सभामध्ये जारग-  
र्भा द्वे स्त्रियः ॥ ११९ ॥ एकः सर्वं न जानाति सर्व-  
एकं न विन्दति ॥ एवं मन्त्रा न गृह्णन्ति पण्डिताः  
शुद्धभाविनः ॥ १२० ॥ (२) श्रुत्वा वेदविनाशं तु स-  
म्यग्ब्रूयान्न वै बुधः ॥ आहूय तं विविक्ते वै तस्य ध-  
र्म्मो न हीयते ॥ १२१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो  
वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमा-

(१) प्रत्ययाधीतमिति 'स' पुस्तकपाठश्च ॥

(२) शुभभाजितइति 'क' 'ग' पुस्तकयोः पाठः ॥

नं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ १२२ ॥ ल-  
 क्षणं न त्यजेदीमान्सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् ॥ लक्षणो-  
 न विना शिष्यः सम्प्रदायो विनाशवान् ॥ १२३ ॥  
 नास्तौ तत्फलमाप्नोति सम्यक्प्राठमजानतः ॥ उत्तमो  
 लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ॥ १२४ ॥  
 लक्ष्यलक्षणयोर्ज्ञानी तद्धि पात्रं (१) प्रवक्षते ॥  
 लक्षणेन विना वाणी निर्मलाऽपि न शुद्धति ॥ १२५ ॥  
 प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषिता ॥ स्वरहीना  
 यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः ॥ १२६ ॥ एवं व-  
 णी न शोभन्ते प्राणहीनाः शरीरिणः ॥ वेदपाठी  
 सदा सम्यग्विचार्यैवं पुनः पठेत् ॥ १२७ ॥ विश्व्वा  
 रूप्राण्यबोध्यग्निरेधोऽसीति तथाऽपरः ॥ केतुङ्कृण्व-  
 न्ति च ते षकारा मूर्ध्निजाः स्मृताः ॥ १२८ ॥ अग्नेर-  
 नीकं, व्युद्धा हि, विश्वे देवा, द्वितीयकम् ॥ उदग्ने  
 चायमुत्तरा, नमो व्वन्याय, हीत्ययम् ॥ १२९ ॥ देव-  
 म्वर्हि, र्यदापोऽस्ति त्वामद्य, स्वस्ति न स्तथा ॥ मा नो  
 मित्रो हि व्वक्ष्यन्ती क्षकारा ययुतास्तथा ॥ १३० ॥  
 इत्यमोघानन्दिनी शिक्षा समाप्ता ॥

# अथ लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षाऽऽ- रभ्यते ॥

पादादौ च पदादौ च सँयोगावग्रहेषु च ॥ जः  
शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ १ ॥  
युक्तेन मनसा तद्वत्तत्त्वा यामि तथाऽपरम् ॥ अनूका-  
शेन बाह्यं च तुरीयमनुया पदे ॥ २ ॥ पदादावप्यवि-  
च्छेदे सँयोगान्ते च तिष्ठताम् ॥ वर्जयित्वा रहौ या-  
नामीषत्स्पृष्टत्वमिष्यते ॥ ३ ॥ विद्यादी, न्यमित्रांश्च रोच-  
नास्य यथा भवेत् ॥ तथा प्राय्याय सूर्य्यश्च सुह्रान्वन्ये स-  
मूह्यवत् ॥ ४ ॥ उपसर्गारो यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥  
ईषत्स्पृष्टो यथा विद्यात्पदच्छेदात्परो भवेत् ॥ ५ ॥ वि-  
भाषया यकारश्च नित्यमान्वेडितेऽपि च ॥ यत्र यत्रे-  
ति मा यञ्जं तथा येति पदादपि ॥ ६ ॥ अथातऽउत्त-  
रो यः स्यात्तथा नेति पदात्परः ॥ भवन्त्येतेऽपि पूर्वत्र  
तथा च स पदादपि ॥ ७ ॥ अथा वयमादित्यादावथो-  
येऽअस्य दृश्यते ॥ न यत्परो यथा च स्यात्स पदे तदु-  
दाहृताः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै वि वौ पाठे उपसर्गात्परो  
लघुः ॥ अथ मा स न शब्देभ्यो विभाषाऽऽन्वेडिते  
यवौ ॥ ९ ॥ यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ।



यत्र यत्र विशेषः स्यात्तदिदानीं तु कथ्यते ॥ १० ॥  
 त्वदर्थवाचिनौ वो वां, वा वै यदि निपातजौ ॥ आदे-  
 शाश्च विकल्पार्था ईषत्स्पृष्टाश्च ते स्मृताः ॥ ११ ॥ दे  
 वो वः सविता या वां, व्यातो वेति तथा न तत् ॥ तव  
 व्याघटतस्पृते तानऽआवेति कीर्तिताः ॥ १२ ॥ य-  
 त्कृतं सूत्रकारेण तद्व्याख्यात्मप्रसारणम् ॥ तज्ज्ञेयं  
 सर्वशाखासु न तु वाजसनेयिनाम् ॥ १३ ॥ लक्षण-  
 स्य विरोधेऽपि पाठैक्यं यदि दृश्यते ॥ तत्तथा प्रतिप-  
 त्तव्यं यज्ञायज्ञा वऽइत्यथ ॥ १४ ॥ अनुस्वारो द्विमा-  
 लः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाहे-  
 वानाठं हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥ स ७ खण्डा सि ७ ह्यसि  
 संयोगे ह्रस्व इष्यते ॥ मध्यम ७ अथायेति संयोगो  
 न द्विरुच्यते ॥ १६ ॥ ज्ञात्वा वेदविनाशं तु सम्यग् ब्रू-  
 यान्न वै बुधः ॥ आहूय तं विविक्ते वै तस्य धर्म्मा न  
 हीयते ॥ १७ ॥ (१) इति श्री लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षा  
 समाप्ता ॥

(१) इदं पत्रं प्राक् शिक्षायां लिखितं तथा ऽपि सम्प्रदायावेदो ऽत्रापि लिखन्त्य-  
 तो मया लिखितम् ॥

# अथ माध्यन्दिनमहर्षिप्रणीता शि- क्षाऽऽरभ्यते ॥

मन्त्री हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न  
तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्र-  
शत्रुः स्वरतो ऽपराधात् ॥ १ ॥ स्वराद्वित्वमवाप्नोति  
व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ॥ हरौ न यद्यचः पूर्वा निमित्तं  
व्यञ्जनस्य च ॥ २ ॥ दूषे चोर्जे त्वा ॥ स्वरपूर्वाः शष-  
सहा अन्तस्थाश्च तथा यदि ॥ निमित्तभूता द्वित्वस्य  
स्पर्श एव न संशयः ॥ ३ ॥ अश्मान् ॥ स्पर्शपूर्वा यरल-  
वाः स्पर्शपूर्वाः शरस्तथा ॥ व्यञ्जनञ्च ततः पूर्वं द्वेषा-  
भावं न चाप्नुयात् ॥ ४ ॥ अयच्छाः ॥ विसर्गाश्च परः  
कादिव्यञ्जनात्काले पूर्वगः ॥ ह्रस्वपूर्वा नडौ द्वित्वमा-  
पद्यते पदान्तगौ ॥ अपि स्वरतरावेव स्निष्टौ भवति  
नान्यथा ॥ ५ ॥ विष्णोः क्लृप्तः ॥ दध्यङ्ङृषिः ॥ अ-  
श्मन्तुर्जीम् ॥ अत्र येन निमित्तेन द्वित्वं व्यञ्जनमशु-  
ते ॥ द्वितीयस्य च प्रथमस्तुरीयस्य तृतीयकः ॥ ६ ॥  
बाहुभ्याम् ॥ स्वर्गे च परे चैवापञ्चमे परतः स्थि-  
ते ॥ सवर्गे च यमे चैव ऋवर्गे न तथा शलि ॥ ७ ॥  
तद्देवानाम् । ऋद्धिः । तन्नः । अग्निः । पितृणाम् ॥

अत्र कवर्गीयखकारा निर्दिश्यन्ते ॥ आखरेष्ट्ठाः  
 आखुस्ते । २ । मयूखैः । ३ । द्याम्ना लेखीः ।  
 ततः खनेम । ५ । उखाङ्कृणोतु । ६ । उखाम्परिः  
 मि । ७ । खनत्ववट । ८ । दधतूखे । ९  
 मित्रैतान्तऽउखाम् । १० । त्वङ्खाद । ११  
 सुखादितान् । १२ । अमारुखा । १३ । गन्ध  
 अखनन् । १४ । आखिदते । १५ । प्रखिदते । १  
 विशिखाऽइव । १७ । श्रियै शिखा । १८ ।  
 स्याऽआखून् । १९ । ऋतूनामाखुः । २० । ख  
 वैश्वदेवः । २१ । नखेषु । २२ । मोरवा  
 न्ती । २३ । उखायाः सदेने खे । २४ । मधु श  
 । २५ । स्त्रीषखम् । २६ । शङ्खधमम् । २७ । म  
 शिरोऽसि । २८ । मखाय त्वा । २९ । अथ ग  
 तर्चानां निर्णयः ॥ इषे त्वा एदम् । अश्वस्तूपरः । समि  
 अञ्जन् । सहस्रशीर्षा पुरुषः । तदेव । स्वाहा । ३  
 भ्यश्चैष्वध्यायेषु न गलिता ऋचः ॥ १ ॥ द्वितीयेऽ  
 ये अग्ने व्रतपते इति प्रविष्टास्त्वयस्त्रिंशत् । २ ।  
 तीयेऽयमग्निः पुरीष्यऽइति प्रविष्टा द्वाषष्टिः ।  
 पञ्चमेऽग्ने व्रतपाऽ उरु विष्णोऽइति प्रविष्टे  
 कचत्वारिंशत् । ५ । षष्ठे प्रथमा ऋग्गलिता रेवती  
 ध्वमित्यतः परा देवस्य त्वान्तः पञ्चविंशत् । ६ । व

रप्पतये स्वाङ्कृतोऽसि आत्मने मे अग्ने नयायन्नो लु-  
 प्ते चतुश्चत्वारिंशत् । ७ । आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा  
 चन सँवर्चसा देवा गातुविदऽउदुत्यमवभृथ निचु-  
 म्पुण मिलिता अष्टपञ्चाशत् । ८ । देव सवितरित्यत्र  
 देवस्याहं एकोनचत्वारिंशत् । ९ । अपो देवा इत्यत्र  
 सोमस्य त्विषिरिमं देवा इति लुप्ते द्वात्रिंशत् । १० ।  
 युञ्जानः प्रथममित्यत्र युञ्जते देव सवितः प्रथिव्याः  
 सधस्यावसवस्त्वान्कृन्दन्तु मिलिताऽअष्टसप्ततिः । ११ ।  
 दृशानो रुक्मऽ इत्यत्र हठं सः शुचिषदक्रन्ददग्निर्दृशा-  
 नो रुक्मः समिधाग्निं सहरय्या पुनरुज्जीऽ अयन्ते  
 भवतन्ऽअष्टोत्तरशतम् ॥ १२ ॥ सयिं गृह्णामीत्यत्रा-  
 ग्निर्मूर्द्धाऽपाम्पृष्ठमही द्यौर्विष्णोः कर्माणि चित्रं दे-  
 वानां त्रिपञ्चाशत् ॥ १३ ॥ भुवक्षितिरित्यत्र शुक्रश्च  
 विश्वकर्मा त्वा द्वे नभस्त्रेषश्चेति पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥ अ-  
 ग्ने जातानित्यत्राग्नेर्मूर्द्धा त्वामग्ने पुष्कराङ्गवो यज्ञ-  
 स्थायमिहायन्ते लोकं पृण ताऽअस्येन्द्रं विश्वा नवैता  
 लुप्यन्ते परमेष्ठी त्वा द्वे मिलिते चतुःपञ्चाशत् ॥ १५ ॥  
 नमस्ते इत्यत्र नीलग्रीवा द्वितीया नमोऽस्तु द्वे मिलिता-  
 स्त्रयस्त्रिपष्टिः ॥ १६ ॥ अश्वन्नूर्जमित्यत्र हिमस्य त्वा-

वाजस्य नु देवस्य त्वा यास्ते यावऽउद्बुद्धास्व येन वच  
 सि विनस्त्वय्यविष्टेत्यष्टमिलिता एकोनसप्ततिः । १८  
 स्वाद्वीन्वेत्यत्र वायोः पूतः कुविदङ्गेति द्वे त्रिनवतिः । १९  
 क्षत्रस्य योनिरित्यत्र समुद्रे ते उतापः पुत्रमिव पितर  
 निषसाद यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवेति यद्ग्रामे सु  
 भित्तिधानो यत् सुरामं नवैकाशीतिः ॥ २० ॥ इमं  
 इत्यत्र तत्त्वा शन्नो वाजेवाजेऽवत होतायक्षदिन्द्रस्व  
 षभस्य सरस्वतीश्वेपस्येति प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् ॥ २१  
 ते जोऽसीत्यत्र तत्सवितुर्विश्यो देवस्य पृथिव्यै स्वाहा स  
 धवे स्वाहा वाजाय स्वाहाऽसवे स्वाहेति प्रविष्टाऽएक  
 विंशतिः ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भऽइत्यत्र कः स्वित्सूर्य्यऽएका  
 की का खिद्वदौरासीत्यजापते न सप्तपञ्चाशत् ॥ २३  
 शादन्द्रिगिरित्यत्र हिरण्यगर्भः संय्यः प्राणतोऽगं  
 त्वं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥ अग्निश्चेत्यत्र वैश्वान  
 रो नः पञ्चविंशत् ॥ २५ ॥ समास्त्वेत्यत्र उ  
 हयं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २६ ॥ होता यक्षदित्यत्र दे  
 वा दैव्या होतारा शुचिमुष्णिहानन्तरं सर्वे लुप्त  
 अन्तस्त्रिपञ्चाशत् ॥ २७ ॥ देव सवितरित्यत्र तत्सवि  
 तुर्विंशत् ॥ २८ ॥ अस्याजरासऽइत्यत्र युद्धवा हि अय  
 मिह मूर्ध्नीनन्दिवऽजदुरयं विश्वेऽअद्येन्द्रवायूऽइमे यज्ञं  
 देवानां गावऽउप दैव्यावद्वूर्य्यऽअदब्धेभिः सवितः सप्ता

शीतिः । ३३ । यज्जाग्रतऽइत्यत्राकृष्णेन सप्तपञ्चाश-  
त् । ३४ । अपेतऽइत्यत्राश्वत्ये वः सुमित्रिया नऽउद्वय-  
मग्नऽआयूष्पीत्यष्टादश । ३५ । ऋचँवाचमित्यत्र भू-  
वर्भुवः कया नः कस्त्वा स्योना पृथिव्यापोहिष्ठेति त्रि-  
र्न्मस्ते हरमे सुमित्रिया नोऽभीषुणो दृते दृठं ० हमेति  
त्रयोदश । ३६ । देवस्य त्वेत्यत्र देवी द्यावापृथिवीन्द्र-  
स्यौजोऽश्वस्य त्वेयत्यग्रे हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु म-  
खस्य शिरस्त्रयोदश । ३७ । द्वितीयदेवस्य त्वेत्यत्र सु-  
मित्रिया नऽउद्वयमेधोऽसीडऽएह्यदित्यैरास्त्रासीन्द्रा-  
यत्वा षड्द्वाविंशतिः । ३८ । ईशा वास्यमित्यत्रान्यन्त-  
मोऽन्यदेवासम्भूतिमिलितास्त्रयोऽग्नेनय त्रयोदश ।  
४० । एवं चतुष्पञ्च्युत्तरशतं लोपाः । एकादशोत्तर  
मष्टादशशतैः सहेति ॥ इति प्रथमा माध्यन्दिनीयशि-  
क्षा समाप्ता ॥

# अथ द्वितीया लघुमाध्यन्दिन शिक्षा प्रारभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि माध्यन्दिनमतं यथा  
कारस्य खकारः स्यादुक्तयोगे तु नो भवेत् ॥  
षे लक्ष्यं कृष्णोच्चा समुद्रः प्रत्युदाहृतिः ॥  
विद्यमानस्य ह्यसंयुक्तस्य यस्य च ॥ २ ॥ आदेः  
जकारः स्यादुक्तः सन्हरणेन तु ॥ यज्ञेन यज्ञं  
मयूरे प्रत्युदाहृतिः ॥ ३ ॥ तस्माद्यज्ज्ञात्सर्वज्ज्ञ  
मस्माद्यत्तथैव च ॥ रेफेणाथ हकारेण युक्तस्य  
या भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्यो वाह्यन्तु वै लक्ष्यं शष्प  
त्युदाहृतिः ॥ यकारकारयुक्तस्य जकारः सर्वथ  
त् ॥ ५ ॥ सहरया तथा व्यृद्ध्या चोपसर्गपरः  
उपयज्ञस्मानुपाणामपि यन्तीत्युदाहृतिः ॥ ६ ॥  
र्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् ॥ वि  
दाहृतिर्ज्ञेया सवितान्तर्ल्लेषुः स्मृतः ॥ ७ ॥  
वै लघुतरस्तव व्याघृतस्मृते ॥ उपसर्गपरो यर  
कारो लघुर्मातः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै मन्त्रपाठे  
गुरवः पदे ॥ प्रवायुमच्छाबृहती व्यातो वेति ।  
नम् ॥ ९ ॥ रेफो रेकत्वमाप्नोति शष्पहेषु परे

ददर्श वर्षो ऽअर्हाच्च संयोगे नैव कारयेत् ॥ १० ॥  
 व्यर्म्मन्वर्ष्यायान्तर्हदा तत्र तावदुदाहृतिः ॥ लकारो  
 ऽपि च सावर्ण्यादेकारसदृशो भवेत् ॥ ११ ॥ शतबलशा-  
 च बलहा च तत्र तावदुदाहृतिः ॥ अनुस्वारो यत्र कुत्र  
 ठंकारो भवति ध्रुवम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वो दीर्घो गुरुश्चेति  
 त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ ह्रस्वात्परो भवेद्दीर्घो ह्रठं स  
 ऽइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ दीर्घात्परो भवेद्ब्रह्मो मा ए से-  
 थ्यऽइति दर्शनम् ॥ गुरौ परे ह्यनुस्वारो गुरुरेव हि स  
 स्मृतः ॥ १४ ॥ सि ए ह्यसीति तत्र तावदकारे दी-  
 र्घऽएव सः ॥ देवाना ए हृदये तद्वत्स्काराणां तथा  
 सूक्ते ॥ १५ ॥ अथायोगवाहानाह ॥ अवर्णाच्च ऋका-  
 राच्च विसर्गः कण्ठ्य एव सः ॥ इवर्णाच्च तथोवर्णात्तथा  
 चैकारपूर्वकः ॥ १६ ॥ औकारपूर्वकश्चैव तालव्यो भवति-  
 ध्रुवम् ॥ एकाराच्च कण्ठतालुर्विसर्गो भवति ध्रुव-  
 म् ॥ १७ ॥ कण्ठोष्ठ्यस्तु तथौकाराद्विसर्गो भवति ध्रु-  
 वम् ॥ देवो वः सविता चात्र हकारसदृशो भवेत् ॥  
 १८ ॥ देवीस्तिस्त्रो विसर्गस्तु हिकारसदृशो भवेत् ॥  
 आखुस्ते पशुरित्यादौ जकारसदृशो भवेत् ॥ १९ ॥  
 विसर्गश्चाग्नेरित्यादौ हेकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो  
 बाह्वोरित्यादौ होकारसदृशो भवेत् ॥ २० ॥ अथ  
 खैर्हक्षैरित्यादौ हिकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो व्यौ-



कथं वदेत् ॥ ६ ॥ अथ प्रथमतो वर्णसञ्ज्ञाऽधिक्रिय-  
 ते मया ॥ यथा विना न सिद्ध्यन्ति व्यवहारा नृणामि-  
 ह ॥ १० ॥ एकविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ॥  
 द्विगुणानि व्यञ्जनानि ह्येतावान्वर्णसङ्ग्रहः ॥ ११ ॥ ऋ-  
 ऋर्धन्ताः स्वरास्त्रेधा लृकारो ह्रस्वएव च ॥ सन्ध्यज-  
 राण्यह्रस्वानि ते चैवमेकविंशतिः ॥ १२ ॥ ककारादि-  
 मकारान्ताः स्पर्शाः स्थुः पञ्चविंशतिः ॥ चतस्रो  
 यादयोऽन्तस्था ऊष्माणः शषसाः (१) सहाः ॥ १३ ॥ स्पर्-  
 शानां पञ्चमैर्योगे चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो  
 विसर्गश्च जिह्वामूलीयऽएव च ॥ १४ ॥ उपधमानी  
 इति च द्विस्फुटश्च तथाऽपरः ॥ द्विस्फुटता च विज्ञे-  
 या ङढयोः स्वरमध्ययोः ॥ १५ ॥ पदकाले वियुज्येत  
 द्विस्फुटो न भवेत्तदा ॥ सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो  
 वाऽपि स्वरोऽक्षरम् ॥ १६ ॥ चतुर्णां पञ्चमैर्योगे उ-  
 त्पद्यन्ते यमाश्च ये ॥ कुँ खुँ गुँ घुँ इति च ते चत्वारो-  
 नात्र पञ्चमः ॥ १७ ॥ वर्गाणां प्रथमौ द्वौ द्वावूष्माणश्च  
 हवर्जिताः ॥ जित्सञ्ज्ञा भवन्त्येते शेषा धिसञ्ज्ञकाः  
 स्मृताः ॥ १८ ॥ शषसा सुत्समाख्याता अवर्णाः कण्ठ्य-  
 सञ्ज्ञकः ॥ सिम्सञ्ज्ञका ऋर्धन्ता भावी व्यात्क-  
 राव्यवर्जितः ॥ १९ ॥ अन्याद्वर्णाद्भवेद्वर्णः पूर्वः स उ-

प्रधाभिधः ॥ एताः सञ्ज्ञा बुधैर्ज्ञेया व्यवहारप्रसिद्धये ॥  
 २० ॥ ललहजिह्वामूलभवीपध्मानीयस्तथैव च ॥ ना-  
 सिक्वाश्च तथा चास्मिन्वर्णा वर्ज्याः सदैव हि ॥ २१ ॥  
 एकमात्रो भवेद्ब्रह्मो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमा-  
 तस्तु लुप्तो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् ॥ २२ ॥ तद-  
 र्द्धमणु तस्यार्द्धं परमाण्वभिधीयते ॥ वर्णग्रहे सवर्णी-  
 ऽपि सङ्ख्या स्पर्शेषु कीर्त्तिता ॥ २३ ॥ अथ वर्णसमा-  
 न्नाये स्थानं करणसंयुतम् ॥ आत्मशक्त्या प्रवक्ष्येऽहं  
 तत्क्षन्तव्यमघं बुधैः ॥ २४ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णाना-  
 मुरः कण्ठशिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासि-  
 कोष्ठौ च तालु च ॥ २५ ॥ हकारः पञ्चमैर्युक्तो यो-  
 ऽन्तस्थाभिरथाऽपि वा ॥ औरस्यं तं विदुः प्राज्ञाः कण्ठ्यं  
 शुद्धं प्रचक्षते ॥ २६ ॥ ऋवर्णीऽथ कवर्गश्च जिह्वामूली-  
 य एव च ॥ जिह्वामूले भवन्त्येषां जिह्वामूलं च-  
 कारणम् ॥ २७ ॥ इवर्णीऽथ चवर्गश्च एऐकारौ यगैः  
 सह ॥ तालुस्थाना भवन्त्येषां जिह्वामध्यं तु कारणम् ॥  
 २८ ॥ षकारोऽथ टवर्गश्च मूर्द्धन्याः परिकीर्त्तिताः ॥  
 जिह्वायाः प्रतिवेद्याग्रमतेषां कारणं स्मृतम् ॥ २९ ॥  
 ललसिताः स्मृता दन्त्या जिह्वाग्रकरणा हि ते ॥ रेफ-  
 श्च दन्तमूलोत्थो जिह्वाग्रेण विधीयते ॥ ३० ॥ उवर्णी-

स्मृता वर्णा उपध्मानीय एव च ॥ ३१ ॥ समा-  
करणा नासिक्यौष्ठ्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ वकार ओ-  
तो दन्ताग्रकरणः स्मृतः ॥ ३२ ॥ अवर्णश्च वि-  
हकारश्चापि केवलः ॥ कण्ठ्या वर्णाः स्मृता ह्यो-  
नुमध्यं तु कारणम् ॥ ३३ ॥ यमानुस्वारनासिक्य-  
सामूलभवा दशा ॥ मुखनासिकाकरणोऽनुनासि-  
ति स्मृतः ॥ ३४ ॥ पूर्वा मात्रा तु कण्ठ्यस्य एक-  
रयोर्भवेत् ॥ तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य परा प्रोक्ता य-  
मम् ॥ ३५ ॥ ऐकारौकारयोश्चैवं तत्त्वं ज्ञेयं  
शैः ॥ एए तु कण्ठ्यतालव्यौ ओऔ कण्ठौष्ठ्यौ व-  
३६ ॥ एतद्वर्णसमाम्नायस्थानं कारणसंयुतम् ॥  
व्यं तन्मया प्रोक्तं शास्त्रतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥  
द्यस्य भवेत्स्थानं कारणं वा विशेषणम् ॥ सवर्णत्वं  
ङ्ग्राह्य आस्ययत्नस्तु भिद्यते ॥ ३८ ॥ संवृतं  
तद्वदसृष्टं सृष्टमेव च ॥ ईषत्सृष्टं चार्द्धसृष्टमा-  
स्तु षड्विधः ॥ ३९ ॥ अकारः संवृतो ज्ञेयो वि-  
तरे स्वराः ॥ असृष्टास्यप्रयत्नाश्च स्वराः सर्व्व-  
हि ॥ ४० ॥ सृष्टाः स्पर्शास्तु विज्ञेया अन्तस्था-  
त्सृष्टाः ॥ अर्द्धसृष्टाश्च विज्ञेया ऊष्माणो वर्णवै-  
४१ ॥ ऋलोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रा रेफलकारस्ये

मात्रस्यैकमात्रस्य सँवृतादिप्रयत्नतः ॥ भिन्नस्याप्यस्तु  
सावर्यं तदर्थमिदमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथातोऽवरतो व-  
चिम चर्च्चा पूर्वपराङ्गयोः ॥ स्वारप्रयोजना चासौ वे-  
दितव्या विचक्षणैः ॥ ४४ ॥ सँय्योगस्यादिभूतो यः स  
पूर्वाङ्गं भवेद्यथा ॥ अश्वः शशवसँय्योगे शः पूर्वाङ्गः श-  
वोऽन्यतः ॥ ४५ ॥ यमश्च पूर्वस्याङ्गं स्याच्चकारात्पूर्वसं-  
य्युतः ॥ रुक्मः पूर्वस्य कयमावुत्तरस्य तु मः स्मृतः ॥ ४६ ॥  
सँय्योगादिपरद्वित्वे पूर्वाङ्गं क्रमजं यथा ॥ पार्श्वं र-  
शौ तु पूर्वस्य परस्य शवयात्मकम् ॥ ४७ ॥ क्रमजाच्चो-  
त्तरं स्वर्गे परे पूर्वाङ्गकथ्यथा ॥ पाष्ण्या पूर्वंस्य रषषाः  
परस्याङ्गं णयात्मकम् ॥ ४८ ॥ षट्पञ्चनं च यस्याङ्गं  
तत्तेन सस्वरं भवेत् ॥ एतदर्थमिदं प्रोक्तं स्वारसन्देह-  
भेदकम् ॥ ४९ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च नासिक्योऽथ य-  
मास्तथा ॥ जिह्वामूलमुपधमा च नवैते स्थः पराश्रयाः  
॥ ५० ॥ सँय्योगवाहा एवैते निजस्वरविवर्जिताः ॥ पू-  
र्वस्याङ्गं भवस्येते स्वर एतेषु पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ स्वरभ-  
क्तिश्च पूर्वाङ्गं देवम्वर्द्धिरुदाहृतिः ॥ इकारे च तथोका-  
कारे तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥ ५२ ॥ रेफो वाऽथ ल-  
कारो वा यत्रोष्मणि खरोदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पू-  
र्वमाक्रम्य पठ्यते ॥ ५३ ॥ ऊष्मणासुपरिस्थस्तु रेफो  
याति रेवर्षताम् ॥ रेफत्वं पुनरायाति यदुष्मणोऽन्व-

संयुताः ॥ ५४ ॥ ऊष्मणां स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते  
यथा ॥ वर्षो वर्षीयसि ह्यर्षोच्छतवल्गोऽपि सिध्यति ॥  
५५ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव च लक्षणम् ॥ जा-  
त्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रस्लिष्टस्तदनन्तरम् ॥ ५६ ॥ तै-  
रोव्यञ्जनऽएवाथ तैरोविराम एव च ॥ पादष्टत्तस्त-  
तस्तद्वत्ताथाभाव्यस्तथाऽष्टमः ॥ ५७ ॥ एकपदे निपूर्व-  
स्तु सयवो जात्यदृश्यते ॥ अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्धान्यं क-  
न्या स्वरित्यपि ॥ ५८ ॥ सप्तोदात्तादयो ज्ञेया परेऽ-  
भिनिहितादयः ॥ त्रयो नीचपरास्तत्र प्रस्लिष्टान्तां नि-  
दर्शनम् ॥ ५९ ॥ एत्रो आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो नी-  
च एव च ॥ लुप्यते सन्धिकार्ये यत्तं चाभिनिहितं वि-  
दुः ॥ ६० ॥ तेऽप्सरसां च तेऽवन्तु वेदोऽसीति लुथो-  
ऽस्यपि ॥ इउ वर्णावुदात्तौ चेदनुदात्तस्वरोदयो ॥ ६१ ॥  
यवाभ्यां चैव संयुक्तौ तदा क्षैप्रः स्वरो भवेत् ॥ वाज्यर्व-  
स्त्वयम्बकंयद्वद्वन्नो योजान्विन्द्रेति च ॥ ६२ ॥ उच्चः  
पूर्वः परो नीच इकारोऽन्योऽन्यसङ्गतः ॥ प्रस्लिष्टः स-  
स्वरो ज्ञेयः सुचीवाभीन्वतांयथा ॥ ६३ ॥ उदात्तपूर्वो  
यत्र स्थानीचो व्यञ्जनसंयुतः ॥ स तैरोव्यञ्जनइति स्व-  
रो भवति तद्यथा ॥ ६४ ॥ इडे रन्ते हव्ये कामव्ये चन्द्रे  
ज्योते निदर्शनम् ॥ उदात्तावग्रहो यत्र स तु तैरो-  
विरामकः ॥ ६५ ॥ स्वरो ज्ञेयः पदेऽन्यत्र तैरोव्य-

ज्ञनएव तु ॥ यथा गोपताविति गोपतौ यच्चपतिस्त-  
 था ॥ ६६ ॥ स्वरयोरन्तरे यत्र विवृत्तिर्यदि दृश्यते ॥  
 स पादवृत्त इत्याख्यः काद्वैमरे निदर्शनम् ॥ ६७ ॥ उ-  
 दात्तादिरुदात्तान्तो नीचोऽवग्रह एव च ॥ तथाभा-  
 व्यो भवेत्कम्पस्तनूनपत्रे निदर्शनम् ॥ ६८ ॥ माध्यन्दि-  
 नविरोधी स्यात्ताथाभाव्यस्तु यः स्वरः ॥ भिन्नो यतो-  
 ऽत्र दृश्यते तावुदात्तानुदात्तकौ ॥ ६९ ॥ तस्मान्माध्य-  
 न्दिनीयानां प्रदे कम्पो विधीयते ॥ तथोक्तमौज्जिहा-  
 यनकैर्माध्यन्दिनानुसारिभिः ७० ॥ अवग्रहो यदा नी-  
 चप्रोच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ॥ तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनू-  
 नपत्रे निदर्शनम् ॥ ७१ ॥ जात्याभिनिहितक्षौप्रप्रक्षिष्टाः  
 स्वरिता इमे ॥ नीचपूर्वा यदा त्वेते तिर्यक्क्वस्वारस्तदा  
 भवेत् ॥ ७२ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षौप्रः प्रक्षिष्टश्च च-  
 तुर्यकः ॥ एते स्वराः प्रकम्पन्ते दृष्टोदात्तं पुरः स्थित-  
 म् ॥ ७३ ॥ यथा वक्रणः पस्त्या स्वा युद्धोऽस्माकन्त-  
 थाऽपरम् ॥ परमेष्ठयभिधीतोऽभीममित्यादि निदर्श-  
 नम् ॥ ७४ ॥ नीचपूर्वोदात्तपरः स्वरोऽसौ प्रणिहन्यते ॥  
 अन्यथा नीचएव स्यात्स्वर्गं घर्मादिकंयथा ॥ ७५ ॥  
 स्वरितादनुदात्तं यत्तत्सर्वं प्रचयाह्वयम् ॥ स्यादुदात्त-  
 मयं चैव त्वामद्येत्यादिकंयथा ॥ ७६ ॥ तिर्यक्स्थान-  
 गते हस्तेऽनुदात्तो दृश्यतेऽपरः ॥ प्रचितं तं विजानी-  
 यादुदात्तं स्वरमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ जात्यं कृत्वा ततः

पश्चात्प्रचितो दृश्यते यदि ॥ तन्तु तत्रैव निर्वर्त्य पश्चा-  
 द्वस्त्वं प्रचालयेत् ॥ ७८ ॥ नोदात्तस्वरितात्पूर्वं प्रचितं  
 स्यादुदात्तवत् ॥ कृत्वा नुदात्तमथ तमुदात्तस्वरमाच-  
 रेत् ॥ ७९ ॥ यथा स्यात्स्वरितात्स्वारो वाजे वाजेऽव-  
 तेति च ॥ स्वरितोदये सेनानी ग्रामण्यौ, सहस्राय  
 च ॥ ८० ॥ तैरोव्यञ्जनवज्ज्ञेयो जात्योऽभिनिहितः प्र-  
 चः ॥ यथा धान्यं कन्या इव वेदोऽसीति तृथोऽस्य-  
 पि ॥ ८१ ॥ वृत्तसरोऽसि भवेत्तद्वद्वाज्ज्यर्ष्यंश्च सुचीव  
 च ॥ उदात्तस्वरितपरप्रचितस्यापि नित्यशः ॥ ८२ ॥  
 भवेन्नीचतरादेशो वैयाकरणसम्मतः ॥ स्वरिताद्वा-  
 ऽनुदात्ताद्वा उदात्तो दृश्यते यदि ॥ ८३ ॥ शून्यं प्रचाल-  
 येद्वस्त्वं स्वरितात्स्वरितोऽपि च ॥ शून्यं प्रचालयेद्वस्त्वं य-  
 दुक्तं केन चित्क्वचित् ॥ ८४ ॥ तत्कातीयविरोधी स्या-  
 त्समप्रदायविरोधकृत् ॥ उक्तं च याज्ञवल्क्येन मन्त्रे वा-  
 जसनेयके ॥ ८५ ॥ स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित-  
 एव च ॥ स्वरप्रधाने त्रैस्वर्य्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥  
 ८६ ॥ मणिवद्यञ्जनान्याहुः सूत्रवत्स्वर इष्यते ॥ व्य-  
 ञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति सस्वरः ॥ ८७ ॥ वर्णेषू-  
 च्चार्यमाणेषु विकाराः स्युस्त्वयस्तनोः ॥ आयाममार्हवौ  
 चोभौ तृतीयश्चाभिघातकः ॥ ८८ ॥ गात्रस्योद्धमध-  
 स्तिर्य्यगमनं स्याद्यतः क्रमात् ॥ तच्चोदात्तोऽनुदात्ते च

स्वरिते च प्रकीर्तितम् ॥ ८६ ॥ उभयवांश्च स्वरित  
एकीभावेऽन्ययोर्भवेत् ॥ यथा पठ्येव चम्बीव ब्रह्माऽ-  
हृज्यत सत्यवे ॥ ८७ ॥ अथोदात्तोऽनुदात्तस्य स्वरित-  
स्यापि सङ्गमे ॥ उदात्त एकी भवति षट् प्रकारः स वा-  
न्यथा ॥ ८८ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोस्तन्भावेकीभावी य-  
दा भवेत् ॥ तदा नीचोऽप्युदात्तस्य वशं गच्छति सा-  
न्वयः ॥ ८९ ॥ उदात्तयोरथैकत्वे भवेदुदात्तएव च ॥  
स पुरस्तात्परस्ताद्वा यथा स्यात्प्रार्पयत्विति ॥ ९० ॥  
एमे तन्नैजति परं निश्चाय्यत्वा पुनस्तथा ॥ नाभिर-  
स्याथ मेऽङ्गानि जयन्तन्वां तथैव च ॥ ९१ ॥ प्राशिनो-  
ऽति देवाऽगात्पूर्वाऽगादूर्वाहिराऽसदत् ॥ आऽरुहा  
माऽदधुरास्याद्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ९२ ॥ अस्याप-  
वादरूपं यदुदाहरणमुच्यते ॥ आख्यातानां प्रयोगेषु  
पूर्वं पदमुपस्थितम् ॥ ९३ ॥ षोडशाक्षरपयन्तं तद्यो-  
गि स्वरमुद्धरेत् ॥ यां २ ॥ आऽवहो यदाबद्धन्यो नः  
पिता तथाऽपरम् ॥ ९४ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुश्च विद्यादे-  
वं निदर्शनम् ॥ जात्यपूर्वीदात्तपरो ह्युद्यो भवति नि-  
त्यशः ॥ ९५ ॥ यथाऽद्यूत्येऽवसेऽपि स्यान् ज्ञातव्यं स्व-  
रवेदिभिः ॥ सूव्याय स्वरितपरोदात्तपूर्वी यथा भवे-  
त् ॥ ९६ ॥ स्वरितोदात्तयोः सन्धाबुदात्तो बलवा-  
न्कृतः ॥ हित्वाऽभिनिहितचैप्रप्रश्लिष्टांस्त्रीनिमाग्नस्वरा-



न् ॥ १०० ॥ वीदध्वानुदात्तपूर्वोदात्तपरो यथा भ-  
 वेत् ॥ स्वरवर्ण्यस्वरितपरोदात्तपूर्वः पदे यथा ॥  
 १०१ ॥ सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितः प्रक्षिप्तस्तदनन्तरम् ॥  
 ततोऽदुतरौ स्वारौ जात्यजैर्प्रावुभौ स्मृतौ ॥ १०२ ॥  
 ततोऽदुतरः स्वारस्तैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ पाददृत्तो  
 ऽदुतरस्त्येतत्स्वारबलाबलम् ॥ १०३ ॥ द्वयोस्तु स्वरयो-  
 र्मुखौ स्वरितः स्थात्यरो यदि ॥ उदात्तस्यान्तस्थीभावे  
 प्रोच्यते च्यस्वकंयथा ॥ १०४ ॥ योजान्विन्द्र वीड्  
 ङोद्वन्नः सर्पिस्तथाऽपरः ॥ नियमः स्वरसन्धेस्तु समाप्तो  
 विदुषां प्रियः ॥ १०५ ॥ अथाऽतः संस्कारविधिः कथ्यते यो  
 मयाऽधुना ॥ लोपागमौ विकारश्च प्रकृत्या भवनं त-  
 था ॥ १०६ ॥ ज्ञातव्यो निपुणैरेवं संस्कारोऽसौ चतु-  
 र्विधः ॥ स्वरयोर्वा हलोर्वाऽपि स्वरव्यञ्जनयोरुत ॥ १०७ ॥  
 ते नोऽवज्ज्वय देवासऽएदमापोऽअपान्नपात् ॥ देवान-  
 ऽआयुः पृष्टाङ्गु सोमस्तन्नश्चिकित्वान्वयथा ॥ १०८ ॥  
 प्रथमात्तु हकारोऽयं तच्चतुर्थत्वमाप्नुयात् ॥ उहर्षियावा-  
 ङुठ्ठयानि ज्ञेयमेवं निदर्शनम् ॥ १०९ ॥ आद्यः स्वर-  
 रे तृतीयत्वं घोषवत्सु त्वपञ्चमः ॥ अघोषे प्रथमत्वं वा  
 उदेनं यङ्गामे अपि ॥ ११० ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः  
 परतोऽस्वरघोषिणोः ॥ भजन्ते स्वतृतीयत्वं स्वोत्तमत्वं  
 यथोत्तमे ॥ १११ ॥ आद्योत्तमाः पदान्तीयाश्चवर्गं प-

नम् ॥ ११२ ॥ कखयोः परयोर्नित्यं पफयोः परयोर-  
 पि ॥ विसर्गस्य यदुक्तन्तस्त्वक्षणाच्चा सिद्धाति ॥ ११३ ॥  
 मयि वः कामधरणं ततः खनेम चाऽप्यथ ॥ अग्निः  
 पशुर्याः फलिनीर्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ११४ ॥ अ-  
 ब्बनिष्पन्नरसमरीर्द्यौःषिप्पता च वमुष्कविः ॥ आविष्क-  
 शुब्धेव तथा पर्णो वो वसतिष्कता ॥ ११५ ॥ एव मा-  
 दौ विसर्गस्य षत्वमिच्छन्ति खुरयः ॥ पूर्वोक्तस्यापवा-  
 दोऽयं ज्ञातव्यः कृतबुद्धिभिः ॥ ११६ ॥ करव्योपधः स-  
 कारः स्याद्भाव्युधः ष एव च ॥ अघोषे घोषवति तु लो-  
 पो रेफो यथाक्रमम् ॥ ११७ ॥ इडस्पदेडायास्पदं  
 ज्योतिष्कदिष्कतिस्तथा ॥ तन्मा ऽइन्द्रोऽयच्छा मा  
 हविर्होतर्निर्दर्शनम् ॥ ११८ ॥ भाव्युधः षत्वमेति व-  
 र्जयित्वा ह्रपील्लुधिम् ॥ प्रत्ययस्य सवर्णत्वं यातीति  
 शाकटायनः ॥ ११९ ॥ अविकारं च शाकल्यो मन्यते  
 शषसेषु च ॥ आशुः शिशानो वृषभो देवोवः सवि-  
 ता तथा ॥ १२० ॥ अदितिः षोडशेत्यादिर्विज्ञेयोदा-  
 हृतिर्विदा ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः शषसेषु परेषु  
 तान् ॥ १२१ ॥ शौनको द्वितीयानिच्छेत्प्रकृत्या शा-  
 कटायनः ॥ असमानस्थलस्याच्चेच्छौनकोऽपि वदेत्तदा ॥  
 १२२ ॥ सम्यक्स्ववन्ती वट्सूर्यानुष्टुप्शारद्वयापरम् ॥

तत्सवितुश्च तत्सत्यन्दितीयं नात्र कर्हि चित् ॥ १२३ ॥  
 असंस्थानस्थितत्वाच्च तैवाणां तु न तन्मतम् ॥ पदान्तस्य  
 तवर्गस्य चवर्गे परतः स्थिते ॥ १२४ ॥ चवर्गः स्यात्त-  
 कारस्य चक्षयोः शागमः स्मृतः ॥ शकारश्चत्वमाप्नोति  
 तवर्गात्स्पर्शवर्जितः ॥ १२५ ॥ तच्चक्षुरुज्जिहानाश्च  
 तच्छ्रुकेयमतः परम् ॥ बृहच्छोचा यविष्ठुर्येति वाजाञ्ज-  
 यच्चयापरम् ॥ १२६ ॥ तकारस्य पदान्तस्य शकारे  
 परतः स्थिते ॥ चवर्गपञ्चमत्वं स्यान्नच्छादेशे तु शाग-  
 मः ॥ १२७ ॥ स्वधावाञ्छुक्रः पिशङ्गाञ्छिशिरायेति  
 वै तथा ॥ आदित्याज्झस्युभिर्नीत्र छत्वं स्यात्स्पर्श-  
 झया ॥ १२८ ॥ दधन्वान्स्ववान्यकारे न कारो लो-  
 पमाप्नुयात् ॥ पीवोऽन्नान् रयिवृधे परे वाऽपि तथा  
 पुनः ॥ १२९ ॥ खराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति  
 सर्वतः ॥ वर्जयित्वा तमाकारं (१) मकारो यत्र लुप्यते ॥  
 १३० ॥ उपधारञ्जनं कुर्यात्स्वरे विकरणे सति ॥ लो-  
 पे प्रकृतिभावे च नोपधारञ्जनं भवेत् ॥ १३१ ॥ प-  
 दान्तस्थो नकारो यः सोऽनुनासिकपूर्वकः ॥ लकारे  
 लत्वमाप्नोति शसत्वं चतकारयोः ॥ १३२ ॥ यथाऽ-  
 स्मिँल्लोके त्रीँल्लोकानहीँश्च सर्वानप्युत ॥ गवयँस्त्वष्ट्रे प-  
 शूँस्ताँश्चक्रे चैव निदर्शनम् ॥ १३३ ॥ स्पर्शे परे नका-

रस्य विकारो नोपलभ्यते ॥ चतौ विहाय तत्राऽपि प्र-  
 कृत्या भवनं क्वचित् ॥ १३४ ॥ यथाऽस्मिन्गोष्ठेऽक्वक्-  
 र्म देवान्दिवमथापरम् ॥ पशून्पाहीति जानीयान्त-  
 कारस्यैकरूपताम् ॥ १३५ ॥ धामन्ते पतयिषवर्वन्  
 शत्रून्ताडि तथाऽपरम् ॥ मित्र महश्चिकित्त्वान्वम्पूषन्तव  
 व्रते तथा ॥ १३६ ॥ सदिन्तमानां च सधुन्तमानां  
 तद्धिते तमे ॥ निर्जगन्वान्तमसि च न विकारो भवे-  
 दिह ॥ १३७ ॥ एते निपातसिद्धत्वान्न विकारमवा-  
 भुयुः ॥ नृन्पकारे विसर्गत्वमुपधारञ्जनं लभेत् ॥  
 १३८ ॥ शत्रून्क्रतून्वनस्पतीन्परिधींश्च चतुर्थकम् ॥ स्व-  
 रे रेफत्वमाप्नोति नासिक्यं चोपधा तथा ॥ १३९ ॥ अ-  
 नुस्वारश्च रोष्मसु मकारस्येति यो विधिः ॥ पदयो-  
 रन्तरे सः स्यात्पदमध्ये तु नस्य च ॥ १४० ॥ यथाऽपा-  
 ण् रसं चैव त्वाण् शप्श्वन्तऽएव च ॥ यजूंषि तपूँषि-  
 उरुठं० हीति निदर्शनम् ॥ १४१ ॥ पदान्तीयमकारस्य  
 त्वन्तस्थाः परतो यदि ॥ नासिक्यमुपधापूर्वं सोऽन्त-  
 स्थात्वमवाप्नुयात् ॥ १४२ ॥ संय्यौमि संव्वपाभीति तं-  
 ज्ञोक्तं च यथा भवेत् ॥ अपदान्तस्य रेफे न यद्वम्नोऽ-  
 अतिसर्पति ॥ १४३ ॥ एकमात्रो द्विमात्रः स्यात्त्रिमा-  
 चान्मात्रिको यथा ॥ त्वठं० सोम हवींषि सँस्वष्टा  
 न संय्युजि ॥ १४४ ॥ अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्ण

व्यञ्जनोदयः ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानार्ठं ०  
हृदये यथा ॥ १४५ ॥ मकारः प्रत्यये स्पर्शभवेत्तद्व-  
र्गपञ्चमः ॥ व्रजङ्गच्छ व्रतञ्चरिष्यामि शण्डस्तथा  
पुनः ॥ १४६ ॥ एतन्तेदमित्युच्यते यच्छन्ताम्यञ्च वै य-  
था ॥ संयोगादिः स्वरादृद्वित्वं प्राप्नोतीति विदुर्बुधाः ॥  
१४७ ॥ तत्पदान्तपदाद्योर्वा पदमध्येऽपि सर्वतः ॥  
सम्यक्स्त्ववन्ति सरितः सन्धौ तु पदयोर्यथा ॥ १४८ ॥  
अनुष्टुप्शारदी तद्वत्प्रथमस्तु द्विरुक्तिजः ॥ मध्येऽश्च-  
स्तूपरो यद्वदश्चस्य त्वा तथाऽपरम् ॥ १४९ ॥ अस्वरा-  
न्त भवत्येतत् शुधि श्रुत्कर्णवद्वथा ॥ परं रेफहका-  
राभ्यां व्यञ्जनं तूष्मवर्जितम् ॥ १५० ॥ द्वित्वमाप-  
द्यते रेफहकारौ तु न कुत्रचित् ॥ यथा सूर्योऽथ  
सर्वेभ्यो बाह्योर्गृह्णामि चैव हि ॥ १५१ ॥ ऊष्माणो  
रेफसङ्क्रान्ता न द्विः स्युञ्चेत्स्वरोदयाः ॥ यथाऽर्शसदुप-  
चितां वर्षो वर्षीयसीति च ॥ १५२ ॥ सहस्रशीर्षा पु-  
रुषो देवस्वर्हिर्यथा स्मृतम् ॥ अन्तस्थाभिर्यदा युक्ता  
ऊष्माणो रेफपूर्वकाः ॥ १५३ ॥ वर्षीय चान्तः पा-  
श्चयञ्च रेफाद्वित्वं भजन्ति ते ॥ ऊष्मान्तस्थापरः  
स्पर्शो द्वित्वमापद्यते यथा ॥ १५४ ॥ अश्वसन्नूर्जं स-  
स्त्रितमं धिष्यथा राष्ट्रं च गृह्णते ॥ यकारात्स्पर्श-  
संयोगो नोपलभ्येत कुत्रचित् ॥ १५५ ॥ शलम्बलि-

अदधिक्रावणः पुरुरावणस्तथैव च ॥ यदि चास्वरपूर्-  
 व्याः स्युस्त्वन्मन्तस्स्या न तत्परः ॥ १५६ ॥ स्पर्शो  
 द्वित्वमवाप्नोति स्थालीभिर्द्दिवः स्वस्मनीः ॥ यत्र चो-  
 भयतः स्पर्शैः संयुक्ताः शषसाः सहाः ॥ १५७ ॥ तत्र  
 नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बुधैः ॥ पक्ष्मा-  
 णि वाऽथ सुक्ष्मा च विश्वप्सु स्या च तथा पुनः ॥  
 १५८ ॥ नेदृशेषु द्विरुक्तिः स्यादिति प्राञ्जर्म्मनीषिणः ॥  
 जिह्वामूलीयतः स्पर्शे उपधमानीयतस्तथा ॥ १५९ ॥  
 सऽदधानो वसुष्कविद्यौष्पितेत्यादिकंयथा ॥ विस-  
 र्जनीयाच्च परी यः स्पर्शो व्यञ्जनोदयः ॥ १६० ॥ सो-  
 ऽपि द्वित्वमवाप्नोति युञ्जानः प्रथमंयथा ॥ सकारस्य  
 द्विरुक्तिर्या सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ १६१ ॥ आ च शा-  
 रस्वा च रास्वेयत्सकारोऽत्र द्विरुक्तितः ॥ ह्रस्वपूर्वा उ-  
 नौ स्यातां पदान्तौ द्विः खरोदयौ ॥ १६२ ॥ युङ्ङसीति  
 तथा चाप्रश्ननूर्जमित्यादिकंयथा ॥ प्रथमैश्च स्ववर्गीयै-  
 र्द्वितीया द्विर्भवन्ति हि ॥ १६३ ॥ तृतीयैस्तु चतुर्थ्याश्च वि-  
 कख्यायाजिगृहकंयथा ॥ उख्यं सख्यं च मुख्यं च वर्जयि-  
 त्वा पदत्रयम् ॥ १६४ ॥ ख्याधातोः खययोः स्यातां क-  
 शौ गार्ग्यमते यथा ॥ विक्र्याऽऽक्शातमित्येतन्माध्यन्दि-  
 नविरोधकत् ॥ १६५ ॥ विकख्याय कख्या युक्ताश्चक्याः

यसंयुतम् ॥ १६६ ॥ विष्पुफुरन्ती च षष्प  
 श्वैवं चतुर्थकाः ॥ आजिग्ध्रगधरायुक्ता  
 उदवास्तथा ॥ १६७ ॥ अङ्घ्रनो दधवाश्वैवं  
 उम्भरसंयुतम् ॥ ऋवर्णे न द्विरुक्तिः स्यात्  
 विहाय च ॥ १६८ ॥ लृवर्णेऽपि तथैव स्य  
 चानिष्टृतयथा ॥ अवसानस्थितं चापि व्यञ्ज  
 रुच्यते ॥ १६९ ॥ ऊक्क्स्वनृता पदे एवं सं  
 वार्यते ॥ खरात्परश्चकारस्तु सर्वत्र द्वित्वम्  
 १७० ॥ यस्यातिहाय सहेति पदत्रयपरं वि  
 रुक्तिं वर्जयेन्नित्यं यमेऽपि परतः स्थिते ॥ १  
 कथ्ना देदिश्यते नारी ककारोऽत्रैकऽएव वि  
 परे निषेधस्तु पुनर्द्वित्वनिवारकः ॥ १७२ ॥  
 पाप्मप्रभृतिप्राज्जस्तेषां मनीषिणाम् ॥ सँ  
 पूर्वाङ्गं यमश्चेति विरोधकृत् ॥ १७३ ॥  
 तत्साधु नत्वन्यत्कल्पनाक्षमम् ॥ अपञ्चमा  
 पञ्चमेषु परेषु च ॥ १७४ ॥ यमोत्पत्तिर्भ  
 क्वमः पाप्मा निदर्शनम् ॥ खरात्संयोगपूर्व  
 जातो द्वितीयकः ॥ १७५ ॥ तस्यैव  
 स्यात्पञ्चमैरन्वितो यदि ॥ स्पर्शानां पञ्चमैर्य  
 रोये यमाः स्मृताः ॥ १७६ ॥ अयस्मिण्डेन  
 घनबन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ यमास्तदा निवत्त

मध्ये भवेद्यदि ॥ १७७ ॥ ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः  
 पाशैस्त्वग्न्या निदर्शनम् ॥ स्पर्शाऽअपञ्चमा ये च अ-  
 न्तस्थाभिश्च संयुताः ॥ १७८ ॥ दारुपिण्डेन ते तु-  
 ल्याः श्लथबन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ अपञ्चमे स्ववर्गीये न  
 प्राग्वर्णो द्विरुक्लिभाक् ॥ १७९ ॥ तद्देवानां च यद्दे-  
 वाऽअन्तरिक्षस्युरीतता ॥ ईड्यार्द्धीनि सावेतावुद्रश्चापि  
 तथैव च ॥ १८० ॥ चरद्द्रव्यस्य वचनो द्वित्वं नैवात्र  
 विद्यते ॥ क्षत्रवृत्रस्तथा श्वित्र चित्र सत्र तथैव च ॥ १८१ ॥  
 यत्र तत्र पदेष्वेषु व्यञ्जनं न द्विरुच्यते ॥ उपोत्थित-  
 मुत्तम्वनमुत्तमानोत्थिताय च ॥ १८२ ॥ उत्थाय बृ-  
 हती चैषु त्रयः स्पर्शा भवन्ति हि ॥ वर्णं द्विवर्णसंयोगो-  
 एकवर्णवदुच्यते ॥ १८३ ॥ स्वरमध्ये सजातीये वि-  
 जातीये द्वयोः श्रुतिः ॥ कुक्कुटोऽसि तथा तन्नऽआञ्ज्यं  
 भुञ्ज्युः श्रुतिर्द्वयोः ॥ १८४ ॥ स्पर्शात्परककारस्य  
 स्फोटनं दोषकृन्न वा ॥ अत्राचार्याशयाद्वित्वं स्फो-  
 टनं द्वित्वनाशनम् ॥ १८५ ॥ अयस्मिण्पिण्डेन तत्तुल्यं  
 तस्मादुच्चारणं तथा ॥ काण्डात्काण्डाद्वषट्कृतं यत्क-  
 रत्तोमादिकं यथा ॥ १८६ ॥ स्ववर्गीयैस्तु संयोगः स्पर्शा-  
 नां सम्भवेद्यदि ॥ तत्पूर्वस्य श्रुतिर्नास्ति विरामव्य-  
 ञ्जनस्य च ॥ १८७ ॥ द्वितीयाश्च चतुर्थ्याश्च वर्णाः सो-



सुखात् ॥ १८८ ॥ तं धारयेत्प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्च-  
 रेत् ॥ सक्थ्ना दह्मस्तथा ददृधा अगध्या इति निद-  
 र्शनम् ॥ १८९ ॥ खराः संयोगपूर्वा ये व्यञ्जनान्ता-  
 स्तथान्तगाः ॥ एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा  
 हि ते स्मृताः ॥ १९० ॥ यथाऽग्निर्दूर्यथा विष्णुः  
 प्रत्यङ् दृष्टाङ् ऋषिस्तुतम् ॥ याहि पाहि रक्ष मधु  
 विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ १९१ ॥ व्यञ्जनान्तस्य मोक्षः  
 स्यात्करणस्थानतः पदे ॥ अन्यदन्यप्रयत्नेन पदमारभ्य-  
 ते बुधैः ॥ १९२ ॥ अन्यथा तु पदादौ च द्वित्वमाप-  
 द्यते ध्रुवम् ॥ संयौमि संवपामीति इममेति निदर्श-  
 नम् ॥ १९३ ॥ अर्द्धर्चादेः समाप्तौ च मोक्षणं तु वि-  
 धीयते ॥ पादश्चन्द्रोऽनुरोधेन एकद्वित्रिचतुष्पदः ॥  
 १९४ ॥ अथनेकपदैः काऽपि दृश्यते पादपूरणम् ॥  
 हृदि स्पर्शं यथैकस्त्रिपदे स्यात्पादपूरणम् ॥ १९५ ॥  
 क्रतोर्वर्धद्द्रस्य द्विपदं क्रतुन्न भद्द्रमित्यतः ॥ अग्ने  
 त्वन्नोऽन्नन्तमश्च विद्यात्पादचतुर्विधम् ॥ १९६ ॥ वि-  
 धममग्नेऽनेकपदमेवमादिनिदर्शनम् ॥ डनकारौ प-  
 दान्तीथौ मकारे परतः स्थिते ॥ १९७ ॥ कताभ्यां  
 व्यवधीयेते प्राङ्ङ्क्सोमश्च यथा तथा ॥ प्रत्यङ्ङ्क्सोम-  
 स्त्रीग्वत्समुद्रानस्मान्ग्वत्सीते निदर्शनम् ॥ १९८ ॥ “ऋकारे  
 प्रत्यये कण्ठ्यः पाठे ह्रस्वत्वमाप्नुयात् ॥ स्वाहऽऋषभमि-

न्द्रोऽथ विश्वकर्माऽऽवृत्तिस्तथा ॥ १६६ ॥ येनऽऽवृत्तय-  
 ऽइत्यत्र यत्रऽऽवृत्तयऽइत्यपि ॥ द्वस्वे द्वस्वविधानं व्यक्त-  
 त्सन्धिविनिवर्त्तकम् ॥ २०० ॥ एओ ऐओ तु चत्वा-  
 रः क्रमादेव स्वरे परे ॥ अथवायावतां यान्ति इडऽ-  
 एहि कशानुवत् ॥ २०१ ॥ सरस्वत्या ऽअग्रजिह्वं ताऽउ-  
 भौ च यथा क्रमम् ॥ यवयोरत्र लोपः स्यात्स्वरमध्ये  
 पदान्तयोः ॥ २०२ ॥ अथादौ यवयोर्लोपे न पुनः  
 सन्धिरिष्यते ॥ असंस्थाने वकारस्य लोपन्तेच्छन्ति  
 स्वरयः ॥ २०३ ॥ पादादौ च पदादौ च सँव्योगावग्र-  
 हेषु च ॥ यः शब्दइति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति  
 स्मृतः ॥ २०४ ॥ युक्तेन मनसा यद्वत्तत्त्वा यामि तथाऽ-  
 परम् ॥ अनुकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥  
 २०५ ॥ उपसर्गपरो यः स पदादिरपि दृश्यते ॥ ई-  
 षत्सृष्टौ यथा वि यत्पदच्छेदे परो भवेत् ॥ २०६ ॥  
 यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्वेत् ॥ यत्र यत्र  
 विशेषः स्यादिदानीं स तु कथ्यते ॥ २०७ ॥ वकार-  
 स्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघु-  
 र्माथ्ये पदस्यान्ते लघूतरः ॥ २०८ ॥ उपसर्गपरो यत्र  
 यवकारौ पदादिगौ ॥ ईषत्सृष्टौ ततो ज्ञेयावभियु-  
 ज्ञा उपा यथा ॥ २०९ ॥ परि वाजपतिः कविः प्रवो-  
 चं च निदर्शनम् ॥ अनु योजान्विन्दते तु उप यज्जञ-

विना तथा ॥ २१० ॥ त्वदर्थ्यवाचिनौ वो वाँवा वै य-  
 दि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पास्त्युरीषत्सृष्टा-  
 हि ते स्मृताः ॥ २११ ॥ देवो वः सविता या वाँवातो  
 वाऽय तथा न वै ॥ तव व्याघृतसम्पत्तेऽस्ति वान्वा निद-  
 र्शनम् ॥ २१२ ॥ द्वेधीभावे समुत्पन्ने लक्षणान्निर्ण-  
 यो भवेत् ॥ लक्षणं वाऽविनाशि स्यात्सम्प्रदायोऽविना-  
 शवान् ॥ २१३ ॥ प्रमाणानुगतं वाक्यं यो मोहाद्वातु  
 मिच्छति ॥ प्रतिवातं स मूढात्मा पांसुं प्रक्षिपति स्व-  
 यम् ॥ २१४ ॥ कण्ठ्या वर्णाऽग्निदेवत्यास्तालव्याः  
 सोमदेवताः ॥ जिह्वामूलीया नैर्ऋत्या रौद्रा दन्त्याः  
 प्रकीर्तिताः ॥ २१५ ॥ ओष्ठ्याश्चैवाश्विना ज्ञेया वाय-  
 व्या मूर्ध्वसम्भवाः ॥ शेषास्तु वैश्वदेवाः स्युरिति कात्या-  
 यनोऽब्रवीत् ॥ २१६ ॥ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो  
 विशेषकृत् ॥ सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूर-  
 णः ॥ २१७ ॥ भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्य-  
 ते ॥ वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥  
 २१८ ॥ सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥  
 आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥ २१९ ॥  
 खरास्तु ब्रह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये ॥ द्विती-  
 याश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ॥ २२० ॥ उदात्तं  
 ब्राह्मणं विद्याङ्गारद्वाज ऋषिस्ततः ॥ गायत्रं च भवेच्छ-

न्दो नियोगो ब्रह्मसाधने ॥ २२१ ॥ नीचं तु क्षत्रि-  
यं प्राज्जर्गौतमोऽस्य च देवता ॥ छन्दस्त्रैष्टुभमेवास्य  
विनियोगोऽघनाशने ॥ २२२ ॥ स्वरितं वैश्यमेवाज्ज-  
र्मुनिर्गार्ग्योऽस्यकीर्तितम् ॥ जागतं तु भवेच्छन्दो नि-  
योगः शत्रुनाशने ॥ २२३ ॥ एषा मन्त्ररहस्यस्य मञ्जूषो-  
द्घाटिता मया ॥ एतत्सर्वं विदित्वा तु ब्रह्मलोके मही-  
यते ॥ २२४ ॥ अनेन विधिना वेदं योऽधीते श्रद्धया  
द्विजः ॥ सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥  
२२५ ॥ रहस्यं यो न जानाति लक्षणं चार्षकादिक-  
म् ॥ सोऽध्यापने न योग्यः स्याज्जपहोमादिकर्मासु ॥  
२२६ ॥ अमरेशकृतामेतां शिखां यो धारयेत्सुधीः ॥  
विद्वज्जनसभामध्ये जयं स लभते ध्रुवम् ॥ २२७ ॥ इ-  
त्यमरेशकृता वर्णरत्नप्रदीपिकाशिखा समाप्ता ॥

अथ केशवदैवज्ञविरचिता न  
त्वात्मिका व्याख्यानोदाहरण  
ऽऽरभ्यते ॥ अथातः केशवी  
क्षां व्याख्यास्यामः ॥

नत्वा गणपतिं देवं परिभाषाङ्गसूत्रकम्  
च्यते केशवेनेदं वेदाध्यायिसुखामये ॥ १ ॥  
माध्यन्दिनीयपरिभाषा ॥ अङ्कानां नवानां  
णां मध्ये येन सूत्रेण पदादिमध्यान्तवर्णेषु सञ्ज-  
यते तद्विना पदादिवर्णेष्वेव सञ्ज्ञा न जायते  
च्यते ॥

पदादौ पूर्वाहलव्वोद्विष्योच्चारै  
म्पूर्वयोश्छन्दसि ॥१॥

माध्यन्दिनीये पदादौ आद्यहल्विहीनयोर्व  
कारयोः सम्पूर्वयोश्चाप्यनयोः क्रमाद्विचित्रवक  
रोच्चारः स्याच्छन्दसि ॥ हल् इति व्यञ्जनम् । अस्  
रणानि संहितायाः प्रथमाध्याये प्रथमकर्मि  
वायवस्त्यऽइत्यत्र वायवइत्युच्चारः । तथैव द्विती

कायां वसोः पवित्रमित्यत्र वसोः पवित्रमित्युच्चारः । प्र-  
थमर्चि यजमानस्येत्यत्र यजमानस्येत्युच्चारः । द्वितीयर्चि  
यज्ञपतिरित्यत्र यज्जपतिरित्युच्चारः । कस्त्वा युनक्ती-  
त्यत्र युनक्तीत्युच्चारः । सम्पूर्वकस्योदाहरणानि  
संहितायाम्प्रथमाध्याये देवस्य त्वेतृड्मध्ये संवपामी-  
त्यत्र संवपामीत्युच्चारः । संवर्चसेत्यत्र संवर्चसेत्युच्चा-  
रः । जनयत्यै त्वा संय्यौमीत्यत्र संय्यौमीत्युच्चारः । सं-  
यज्ञपतिरित्यत्र संय्यज्जपतिरित्युच्चारः । इत्यादिषु प-  
दादित्वात्सम्पूर्वत्वाच्च यवयोर्द्वित्ववकारयकारौस्तः ।  
न वयकारौ इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । पदादाविति कि-  
म् । आद्यकण्डिकायां प्रजावतीरनमीवाः । प्रार्प्यतु  
श्रेष्ठतमायेत्यादिषु वकारमकारयोः पदादित्वाभावा-  
न्न द्वित्ववकारयकारौ स्तइति । आद्यहलिवहीनयो-  
रिति किम् । द्वितीयाध्याये 'अग्ने वाजजिह्वाजन्वा ।  
तृतीयाध्याये अव रुद्मित्यृड्मध्ये श्रेयसस्करद्यथा न  
इत्यनयोर्वकारयकारयोः पदादित्वमस्त्यतो द्वित्वज-  
कारोच्चारः । अनयोरुदाहरणयोस्तु आद्यदकारह-  
ल्युक्तत्वान्न द्वित्वजकारोच्चारो न द्वित्ववकारोच्चारश्चे-  
ति प्रथमसूत्रव्याख्या जकारोच्चारणार्थमन्यत्सूत्रं च  
प्रदर्शयते ॥

पदान्तमध्यकृद्वहरेफयुग्यस्य यश्च ॥२॥

पदान्तमध्ये ऋकारहकाररेफैश्च युक्तस्य यस्य ङ  
 चारणं छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि  
 विंशतिमेऽध्याये प्रथमा द्वितीयैरित्येकादशकण्डिका  
 सामान्यृभिः । द्वितीयाध्याये यम्परिधिमित्यृङ्म  
 पणिभिर्गुह्यमानइत्यत्र हकारजकारयुक्तोच्चारः ।  
 दोऽसि येनेतिकण्डिकायां मल्लंवेदो भूयाः । घृ  
 चीस्थो धुर्य्यो । तृतीयाध्याये उपत्वेत्यृङ्मध्ये घृ  
 चीर्य्यन्तु ह्यर्थत इत्यादिषु ऋकारहकाररेफयुक्ता  
 जकारोच्चारो न यकारः । ऋहरेफयुक्तस्येति कि  
 अभिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति । अत्र न जकारोच्चारः ।  
 तः ऋहरेफयुक्तत्वाभावात् । एवमन्यत्रापि बोध्य  
 इति द्वितीयसूत्रव्याख्या । सूत्रद्वयार्थं कारिकाऽपि  
 पूर्वाहत्स्योः पदादौ च वेदे सम्पूर्वयोर्विजौ ॥ यस्  
 रेफयुक्तस्य जः पदाद्यन्तमध्यके ॥

षः खष्टुमृते च ॥ ३ ॥

पदान्तमध्ये षकारस्य खकारोच्चारस्स्याट्त्वर्गं  
 ना छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि । इषे  
 र्ज्जत्वेत्यत्र खकारोच्चारो न षकारः । एवं  
 ह्यण्येऽपि “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानामित्यत्र क  
 यखकारसट्त्वोच्चारो न मूर्धन्यषकारइति । ट्त्वर्ग  
 नेति किम् । आद्ये ऋचि “श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे” इ

टवर्गयुक्तत्वार्षकारोच्चारणं न खकारोच्चारण इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ इति तृतीयसूत्रं व्याख्यातम् ॥

अहल्शल्थूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रा-

क्च ॥ ४ ॥

पदान्तमध्ये हलिवहीनशल्थूर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रा-  
गुच्चारणं नृसि माध्यन्दिनीये ॥ शल्इति शषसहा  
ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । अष्टत्रिंशदध्याये सप्तद-  
शकण्डिकायां अभीमं महिमा दिवमित्यत्र दर्शतमि-  
त्यूर्ध्वरेफस्य प्रागेव सैकारोच्चारः । दरेशतमिति न तु  
सोर्ध्वरेफोच्चारः । एकोनचत्वारिंशदध्याये अग्निर्ऌ-  
हृदयेनागनिमित्यृङ्मध्ये पर्श्वेनेत्यत्र परेश्वेनेत्यु-  
च्चारः ॥ पञ्चमाध्याये “द्यान्मा” इति कण्डिकायां  
शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा इत्यत्रापि रलयोः सा-  
वर्ण्याल्लस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः, शतवल्शो विरोह  
सहस्रवल्शा इति न लकारयुक्तोच्चारः । व्वसोः पवित्रम  
सीति कण्डिकायां ह्वार्पीत् अत्रापि प्राक्सैकारोच्चा-  
रः ह्वारेपीत् । प्रकारस्योदाहरणमेव सकारस्य तत्क-  
थं “आदेशप्रत्यययोः” । इण्कवर्गाभ्यां परस्य मूर्ध-  
न्यादेश इति कृत्वा रेफस्तु इण्मध्ये वर्तते तर्हि रेफा-  
त्परो यः सकारः स मूर्धन्य एवेति कृत्वा प्रकारसकार-



योरेकमेवोदाहरणम् । आर्ष्यां संहितायां तृतीयाध्या-  
ये प्रथमर्चि बर्हिषे त्वा बर्हिरसीत्यनयोर्बरेहिषे त्वा  
बरेहिरसीत्येवमेवोच्चारो न तु सोर्ध्वरेफोच्चारः । च-  
योविंशत्यध्याये “केष्वन्त इत्युङ्मध्ये “एतद्ब्रह्मन्नुप-  
वल्हामसीत्यत्र वल्हामसीत्युच्चारो रलयोः सावर्ण्यात्  
एवमादीनि ज्ञेयानि । हलिवहीनेति किम् । वसोः  
प्रविलमसीति कण्डिकायां “यज्ञपतिर्ह्वीर्षीत् ॥ एक-  
त्रिंशदध्याये नाट्याऽआसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णाद्यौरि-  
त्यत्र हकारप्रकारयोर्वकारणकारहल्युक्तत्वादूर्ध्वरेफयु-  
क्तएवोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइति । शलीति किम् ।  
इषे त्वोर्जे त्वा प्रार्प्यतु इत्यत्र शलिवहीनत्वात्सोर्ध्वरे-  
फोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् ।  
इति चतुर्थसूत्रव्याख्या । एतदर्थे कारिकाऽपि । प्रत्यो-  
च्चारः खकारः स्यादुं विना कृन्दसि खके ॥ विह-  
लल्यूर्ध्वरेफो यः सैकारः प्राक्समुच्चरेत् ॥ ४ ॥

अनुस्वारस्य उं शलि रेफे च परे  
ह्रस्वादीर्घौ दीर्घाद्भ्रस्वः संयोगे  
गुरुश्च ॥ ५ ॥

पदान्तमध्ये शलि रेफे च परे अनुस्वारस्य ठं  
स्याद्भ्रस्वादीर्घौ दीर्घाद्भ्रस्वः संयोगे च परे गुरुः स्याच्छ-

नृसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि यथा । त्रिंश-  
 द्दामेति । ब्राह्मणेऽपि सर्वं ठं षडिति । द्वितीयाध्या-  
 ये अग्ने गृहपत इति कण्डिकायां भूयासं ठं सुगृह-  
 पतिः । तस्यामेव शतं ठं हिमाः । तृतीयाध्याये स-  
 न्त्वमग्ने इति कण्डिकायां सम्प्रजया सं ठं रायस्योषे-  
 णेति । प्रथमाध्याये पृथिवि देवयजन्योषद्वास्त इत्यृ-  
 ङ्मधये पृथिव्यां शतेन पाशैः । द्वादशाध्याये सुप्र-  
 र्क्षासीति कण्डिकायां यजूंषि नाम । द्वितीयाध्याये  
 एषा त इत्यृङ्मधये ससृवा संवाजजितम् । सम्बर्हि र-  
 ङ्ङ्क्तां हविषा । तृतीयाध्याये उभा वामिति क-  
 ण्डिकायां इषां रयीणाम् । एकविंशत्याध्याये होता  
 यत्तत्सुरेतसमृषममित्यृङ्मधये सुरया भेषजं श्रिया  
 न मासरम् । अष्टादशाध्याये आयुर्थं जनेत्यृङ्मधये  
 कल्पतां शोच्यं ज्ञेन कल्पताम् । एकादशाध्या-  
 ये दंष्ट्राभ्यामलिम्लून । एकोनविंशतिमेऽध्याये पु-  
 रोडाशैर्हवींष्यां । तृतीयाध्याये सोमानं स्वरणम् ।  
 सन्त्वमग्ने इत्यृङ्मधये समृषीणां स्तुतेन । पञ्चमा-  
 ध्याये सिं ह्यसि । एवं रेफसंयोगे परे ज्ञेयम् । इ-  
 त्यादिषु क्रमेण दीर्घह्रस्वगुरुच्चाराः कर्तव्या न व्यस्ता-  
 इति । शलि रेफे च परे किम् । इन्द्राय भागं प्रजाव-  
 तीरित्यनयोरनुस्वारस्याग्रे शल् रेफाभावादननुस्वार ए-

व न ठं० कारइति पञ्चमसूत्रं व्याख्यातम् । सूत्रार्थे कारिकाऽपि । अनुस्वारस्य ठं० वेदे शलि रेफे परे भवेत् ॥  
ह्रस्वादीर्घा दीर्घाङ्गः संयुगे च परे गुरुः ॥ ५ ॥

शर्पूर्वाणामृद्धीनकादिपञ्चवर्गा-  
णां द्वित्वं विसर्गाद्रेफयुक्ताना-

म् ॥ ६ ॥

पदान्तमध्ये शर्पूर्वाणां ऋकारहीनकादिपञ्चवर्गाणां विसर्गात्परेषां रेफयुक्तानामेषां च द्वित्वं स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये ॥ शर्इति शषसा ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । द्वितीयाध्याये अस्ककन्नमद्य देवेभ्यः । आधत्तेति मध्ये पुष्ककरसृजम् । समिदसीत्यृङ्मध्ये कस्याश्चिदभिगस्त्यै । कृष्णोऽस्याखरेऽङ्गः । स्वर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु । उपहृतो द्यौष्पितोपमाम् । मयीदमित्यृङ्मध्ये दधात्वस्मान् इत्यादिषु कादिपञ्चवर्गाणामेव द्वित्वं शर्युक्तत्वात् शषसानां विसर्गाद्रेफयुक्तानामुदाहरणानि यम्परिधिमित्यस्याष्टचि मध्ये अग्नेः प्रियमस्या अग्रिमकण्डिकायां बृहन्नः प्रस्तरेऽङ्गः । तृतीयाध्याये आ नऽएतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ऋकारहीनत्वादिति किम् । तृतीयाध्यायेऽष्टादशकण्डिकायां व्यस्कृतं सहस्कृतम् । चतु-

विंशत्यध्याये द्वितीयकण्डिकायां बार्हस्पत्यः पृथती-  
ति द्वितीयाध्याये द्वितीयञ्चि ऊर्णम्भदसन्वा स्तृणामी  
त्यत्र ककारपकारतकाराणां ऋकारयुक्तत्वान्न द्वि-  
ज्वमित्यादि ज्ञेयम् । एतदर्थे कारिकापि । व्युकादयः  
पञ्चवर्गाः शूर्पूर्वा गुरवश्च ते ॥ विसर्गाश्च परे तद्वद्-  
युक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ ६ ॥ शरादिज्ञापनार्थं प्रत्या-  
हारसूत्राणि लिख्यते । तथा च । अइउण् । ऋ-  
लृक् । एओङ् । ऐऔच् । दयवरट् । लण् जमड-  
णनम् । भ्रमञ् । घढधष् । जवगडदश् । खफकठ-  
यचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इति माहेश्वरा-  
णि सूत्राण्यणादिसञ्ज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः ।  
हलन्त्यम् । उपदेशेऽन्यं हलित्स्यात् । आदिरन्त्येन  
सहेता । अन्त्येनेता सहित आदिर्माध्यगानां स्वस्य  
च सञ्ज्ञा स्यात् । यथाऽणिति अइउवर्णानां सञ्ज्ञा ।  
एवमच् हल् अलित्यादयः प्रत्याहारा ज्ञेयाः । कस्य  
वर्णस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायामाह । अकुहवि-  
सर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषा-  
णां मूर्द्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपपूध्मानीयानामो-  
ष्ठौ । जमडणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठताल ।

इति जिह्वामूलीयः । ५ पद्वत्युपध्मानीयः । अं इत्यनु-  
स्वारः । अः इति विसर्जनीयः इति ज्ञेयम् । पा-  
णिनीयसूत्रे अपि द्वित्वविधायके भवतः । तथा-  
हि । अनचि च । अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो  
न च्चचि । अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अचः पराभ्यां रेफ-  
हकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वास्तः । पाणिनीयद्वित्वसू-  
त्रद्वयोदाहरणानि प्रथमाध्याये द्वितीयर्चि पृथिव्य-  
सि मातरिश्वनो घर्माऽसि विश्वधाऽअसि । दृठं  
ह्रस्वमाह्वार्मा ते इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इति ष-  
ष्ठसूत्रव्याख्यानम् । एतदर्थं कारिकाद्वयमपि । पाणि-  
नीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं सर्वत्र कीर्तितम् । ऋतं विना  
कादयः पञ्च शर्पूर्वा द्वित्वमाप्नुयुः ॥ ७ ॥ विसर्गाच्च  
परे ते रेफयुक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ पाणिनीयप्राति-  
शाख्यसूत्रैर्द्वित्वं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

## न सोढ्योश्च ॥ ७ ॥

पदान्तमध्ये वकारयकारयोः परयोः सकारस्य द्वि-  
त्वं न स्याच्छन्दसि माध्वन्दिनीये । उदाहरणानि  
यथा । द्वितीयाध्याये द्वितीयर्चि स्तृणामि स्वासस्त्या-  
म्भुवपतये स्वाहा । प्रथमाध्याये शर्मास्यवधूतर्ठं र-  
क्षः । धृष्टिरस्यपाग्ने इत्यादिषु सकारस्य यवयोः पर-  
योर्न द्वित्वम् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । इति सप्तमत्रसू

हल्युतायुतस्योः सैकारश्च ॥ ८ ॥

पदान्तमध्ये हल्युतायुतस्य ऋकारस्य ऋवर्णस्य  
सैकारइवोच्चारः स्याच्छ्रुत्सि माधयन्दिनीये । उ-  
दाहरणानि यथा द्वितीयेऽध्याये कृष्णोऽसीत्यत्र क्री-  
ष्णोऽसीत्युच्चारो न ऋकारः । अग्नये इत्यृङ्मध्ये  
पितृमते इत्यत्र पित्रे मते स्वाहेत्युच्चारः । तृतीयाध्या-  
ये अयन्ते योनिर्ऋत्विगइत्यृङ्मध्ये रेत्विगइत्युच्चा-  
रइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इत्यष्टमसूत्रव्याख्या सूत्रार्थे का-  
रिकाऽपि । यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं न स्यात्तु कृच्छ्रसि ॥  
ऋकारो हल्वियुग्ववा सैकारश्छ्रुत्सि स्मृतः ॥ ८ ॥  
ह्रस्वं किञ्चिद्दीर्घं हल्युताकारे ह-  
हल्विसर्गयुग्वर्णे च न संहिताया-  
म् ॥ ९ ॥

पदान्तमध्ये च ह्रस्वत्वस्य किञ्चिद्दीर्घोच्चारः स्या-  
द्धल्युतायुत आकारे परे हल्विसर्गयुग्वर्णे च परे न  
स्याद्वाजसनेयसंहितायाम् । अस्योदाहरणानि यथा  
संहितायां प्रथमाध्याये प्रथमर्चि इषे रवोर्ज्जे त्वा व्या-  
यवस्त्य देवो वदत्यादिषु इकारयकारस्याकारा ह-

स्वाः । अत एषां किञ्चिद्दीर्घोच्चारो न तु ह्रस्वता ।  
 सविताऽत्र तकारहल्युत आकारोऽग्रे तिष्ठति । अतः  
 सकारविकारयोर्ह्रस्वतैव । टर्ठ० ह्रस्व मा ह्यार्माते ।  
 प्रार्प्ययतु । अत्र पकारयकारयोः किञ्चिद्दीर्घता ।  
 श्रेष्ठतमाय अत्र मकारयुतआकारो ऽग्रेऽस्ति । अतः  
 टकारतकारयोर्ह्रस्वतैव । अत्र यकारस्य किञ्चिद्दी-  
 र्घता । कर्माण ऽआप्या । अत्र मकारणकारयोर्हल्युता-  
 कारोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वावेव । यद्धमग्न्या अत्र  
 ध्वस्य कीञ्चिद्दीर्घता । इन्द्राय भागं प्रजावतीः अत्र  
 यकारमकारयोरग्रे हल्युत आकारोऽग्रेऽस्ति अतो ह्र-  
 स्वावेव । वस्य किञ्चिद्दीर्घता । रनमीवाऽअयच्छा  
 मा वस्तेनऽईशत इत्यादिषु रेफनकाराकाराणां कि-  
 ञ्चिद्दीर्घोच्चारः । ईशत मा” अत्र हल्युत्तरआकारो-  
 ऽग्रेऽस्ति । अतः शतयोर्ह्रस्वतैव ॥ माऽघशर्ठ० सो ध्रुवा  
 ऽअस्त्रिन्गोपतौ स्यात बह्वीः । अत्र घकारपकारत-  
 काराणां किञ्चिद्दीर्घता । यजमानस्येत्यत्र मयुतआका-  
 रोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वतैव यजयोः स्यस्य च किञ्चिद्दी-  
 र्घता पशून्पाहि । अत्र पकारहिकारयोः किञ्चिद्दी-  
 र्घोच्चारः । द्वितीयाध्याये मित्रावरुणौ त्वोत्तरत इत्यत्र  
 वकाररुकारयोः किञ्चिद्दीर्घता । तकाररेफयोर्हल्वि-  
 र्मर्गमवर्गोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वतैव न दीर्घोच्चारः ।

प्रतिज्ञासूत्रे “ईषद्दीर्घता च भवति” । एकमात्राका-  
लापेक्षया किञ्चिदधिककालउच्चारणीयः सार्द्धक-  
मात्रिकः कालइत्यर्थः । अतएवार्थां संहितायां दीर्घ-  
पाठेऽमुकोऽध्यायइति लिखितमाचार्यैः । इत्यादि सर्व-  
त्र ज्ञेयम् ॥ सूत्रार्थे कारिकाऽपि । ह्रस्वं दीर्घं  
भवेत्किञ्चित्संहितायां परो न चेत् ॥ ह्रस्वसंयुतायुताका-  
रश्चावर्णी ह्रस्वसर्गयुक् ॥ १० ॥ नवानामपि सूत्राणां  
षण्मिताः कारिकास्त्वमाः ॥ केशवेन कृतास्ताः व्यु-  
र्वेदाध्यायनबोधिकाः ॥ ११ ॥ परिभाषाङ्गसूत्रं च या-  
जुर्वेदं सकारिकम् ॥ दैवज्ञकेशवेनेदं कृतं हस्तस्वरा-  
न्वितम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वोदात्तादिभिर्भेदैः सहस्तस्वरलक्ष-  
णम् ॥ शिक्षादिभिः षडङ्गैश्च विज्ञेयं वेदपाठकैः ॥ १३ ॥  
इति श्रीदैवज्ञकेशवकृता प्रतिज्ञासूत्रानुसारिणी केश-  
वीशिक्षा समाप्ता ॥



# अथ तत्कृता पद्यात्मिका शिक्षा

अनुदात्तादुदात्ताश्चेत्स्वरितोत्तर एव च ॥ हृच्छि  
कर्णमूलेषु न्यसेदक्षमसंशयम् ॥ १ ॥ अनुदात्तादुद  
श्चेदनुदात्तपरस्तथा ॥ अनुदात्तं हृदि न्यस्योदात्तं व  
भ्रुवि न्यसेत् ॥ २ ॥ पुनर्हृदि न्यसेन्नीचमिति शास्त्र  
वस्थितिः ॥ प्रचितोच्चारणे न्यासो हस्तस्य नास्ति  
ग्रतः ॥ ३ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रक्षिप्तो व्य  
नस्तिरः ॥ तैरोविरामः पाददृत्तस्ताथाभाव्यस्तथ  
ष्टमः ॥ ४ ॥ एतेषां लक्षणांन्याज्जः कात्यायनमुनि  
राः ॥ तत्र जात्यादिसञ्ज्ञानां चतुर्णां दर्शने करव  
धू ॥ तिर्यञ्चङ्गमयेदीमान्पिठदानवदेव हि ॥ मन्  
दानमिव चेदुदात्तः प्रत्ययः स्वरः ॥ ५ ॥ आद्यान्त  
स्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उपसर्गपरो  
यस्य कृन्दसि नेष्यते ॥ ७ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्या  
हैः संयुतस्य च ॥ द्विर्भावे ऽप्येवमेव स्यादिति का  
यनश्रुतिः ॥ ८ ॥ अन्तस्थानां द्वितीयस्य सैकारोच्  
रणं भवेत् ॥ अयुक्तहलिभः शषसैर्कृत्कारेण यु  
च ॥ ९ ॥ एवमेव तृतीयस्य शषसैः संयुतस्य च ॥  
कारोच्चारणं कुर्यादिति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ १

ऋकारस्य च संयुक्तासंयुक्तस्यापि सर्वतः ॥ सैकारो-  
 च्चारणं कुर्यात्क्षकारस्य तथा भवेत् ॥ ११ ॥ अथ  
 चान्तस्थान्तस्त्रिविधं गुरुमध्यमलघुत्वयोच्चारः ॥ वा-  
 क्यस्यादिममध्यान्यस्य प्रादिकपरस्य लघ्वेव स्यात् ॥  
 १२ ॥ वो वां वा वै मन्त्रे लघवो गुरवः पदे च विज्ञे-  
 याः ॥ देवो वः सविताऽऽदौ ऋग्यमुदाहरणमन्त्रेषा-  
 म् ॥ १३ ॥ असंयुक्तस्य मूर्धन्योष्माणः खोच्चारणं म-  
 तम् ॥ टुष्टते संयुक्तस्यापि कस्य योगे ष एव हि ॥ १४ ॥  
 छन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृतिरिष्यते ॥ अनु-  
 स्वारस्य ठंकार आदेशश्छन्दसि स्मृतः ॥ १५ ॥ ऊ-  
 ष्मरेफेषु परतस्तस्य त्रैविध्यमुच्यते ॥ ह्रस्वादीर्घादीर्घ-  
 ह्रस्वो गुरौ च परतो गुरुः ॥ १६ ॥ ऋकारपरऊष्मा-  
 न्ये दीर्घादीर्घोऽपि जायते ॥ परसवर्णे ह्यनुस्वारस्ये-  
 षट्प्रकृतिरुच्यते ॥ १७ ॥ अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्त-  
 मं चाणुमात्रकम् ॥ शषसे च कखपफे विसर्गाः सन्ति  
 यत्र च ॥ १८ ॥ वाचो विरामः कर्त्तव्यस्तत्रेषच्छ्रुतिचो-  
 दनात् ॥ संयुक्तस्य पदाद्यस्य चाकारस्य प्रतीयते ॥  
 १९ ॥ ईषह्रीर्घतयोच्चारः कात्यायनमुनेर्गिरा ॥ आस्ति-  
 कस्य मुनेर्वंशे जातो दैवज्ञगोकुलः ॥ २० ॥ तत्सुतेन  
 केशवेन कृता सम्यक् शुभाग्निनाम् ॥ प्रीत्यर्थं सुधियां  
 कारिकावली निर्मला शुभा ॥ २१ ॥ इति श्री आ-

स्तिकमहर्षिवंशीद्भवदैवज्ञगोकुलचन्द्रसुतदैवज्ञकेशव  
महता कारिकावली सम्पूर्णा ॥

## अथ मल्लशर्मकृता शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

नत्वा गणपतिं देवं ध्यात्वा श्रीकुलदेवताम् ॥ म-  
ल्लशर्मा हस्तपूर्वां करोमि स्वरप्रक्रियाम् ॥ १ ॥ नत्वा-  
विष्णुहरं सदा शुभकरं सर्वस्य कामप्रदं स्मृत्वा श्रीगु-  
रुपादुकां सुललितां ध्यात्वा परां देवताम् ॥ वेदे वाज-  
सनेयके त्वधिकृता विप्राश्च ये सत्तमास्तेषामेव कृते  
कृता न कुधियां हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ २ ॥ अथ साधा-  
रणनियमः, तथा प्रातिशाख्ये मनुः । ब्रह्मणः प्रणवं  
कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्वत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ता-  
च्च विशीर्यते ॥ ३ ॥ तथा उत्तानपाणिं फणवत्कृत्वा स-  
ह शलाकया ॥ गुरुं प्रणम्य मनसा ततः स्वाध्यायवान्भ-  
वेत् ॥ ४ ॥ अत्र जपादौ हस्तस्वरवर्णहीनस्यानधिकारत्वं  
रावणेन स्वराङ्गुशे याज्ञवल्क्येन शिक्षायां च बोधित-  
म् । तथा हि हस्तहीनं तु योऽधीते हस्तस्वर (१)  
विवर्जितम् ॥ ऋग्यजुः सामभिर्हृग्धो वियोनिमधिग-  
च्छति ॥ ५ ॥ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तम् । जपा-  
दौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक् पाठमजानतः ॥ इत्युक्तं  
प्रातिशाख्ये । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-

प्रयुक्ती न तमर्थमाह ॥ स वाग्वयो यजमानं हिनस्ति  
 यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥ ६ ॥ इत्यपि तत्रैवोक्तम् ।  
 एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्तएव वेदोऽधेतव्य इत्यतो हस्त-  
 स्वरप्रक्रियोच्यते । तत्र तावद्वस्तस्वरस्य मूलस्थानं स्तो-  
 कैकेन कथ्यते । तथा । आदौ हस्तं न्यसेन्मधये स्थिति-  
 रेषा सनातनी । ततः खरानुकूल्येन गतिस्तस्य न  
 संशयः ॥ ७ ॥ इति मूलस्थानम् । अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वामू-  
 र्ध्वान्मधये च तिष्ठति ॥ मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्या-  
 ति चोत्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति  
 चोत्तरम् ॥ उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षि-  
 णे ॥ ९ ॥ अर्ध्वन्युब्जे ततः प्राणिरधस्ताद्व्याति दक्षि-  
 णे ॥ सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेदधस्ताच्च न संशयः ॥ १० ॥  
 सि० ह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम् ॥ मध्य-  
 तो याति सर्वत्र व्यूर्ध्वमेव मुनिश्चितम् ॥ ११ ॥ अनु-  
 दात्तसमूहो यान्वर्णानाश्रित्य तिष्ठति ॥ ते युक्तास्तं  
 परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धवत् ॥ १२ ॥ खरितेऽधिव-  
 मेव स्याद्दक्षिणांसे विशेषतः ॥ न च पूर्वोक्तनियमो  
 विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् ॥ १३ ॥ प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्भू-  
 न्यते वाऽनुवर्त्तिनम् ॥ १४ ॥ इति सामान्यविधिः ॥ ए-  
 कारेण समा रेखा मूर्द्धनि वर्णस्य या स्थिता ॥ वामगा-  
 न्तां विजानीयादूर्ध्वगां ह्यूर्ध्वसंस्थिताम् ॥ १५ ॥ ति-

र्थग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या ॥ ऊर्ध्वग्रेखा-  
 सहायेन तस्यास्तु स्यादधो गतिः ॥ १६ ॥ वामग्रेखा-  
 सहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे ॥ बिन्दोर्गतिश्च जात्य-  
 र्थ मध्ये स्यादिति निश्चितम् ॥ १७ ॥ अर्धन्युब्जस्य  
 पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः । इति चतुस्वरगतिः ।  
 पूर्णार्धन्युब्जजात्यानां सञ्ज्ञा सम्यक्क्रमेण हि । अङ्कैः  
 पङ्क्तिश्चतुर्भिश्च स्वरविद्विषुदीरिता ॥ १८ ॥ इति पू-  
 र्णार्धन्युब्जजात्यानां सञ्ज्ञा ॥ अथ हस्तस्वरगतिप्रमा-  
 णम् ॥ षडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे ॥  
 ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा ॥ १९ ॥  
 वामे च दक्षिणाद्याति चार्धेऽधस्तात्तथैव च ॥ अष्टा-  
 दशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्हस्तस्य सुस्थिरा ॥ २० ॥ इति  
 हस्तस्वरगतिप्रमाणम् ॥ अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम् ॥  
 ह्रस्वाद्दीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः ॥ ह्रस्वस्व-  
 रानुकूल्येनोच्चारयेत्तं सदा बुधैः ॥ २१ ॥ इति विस-  
 र्गोच्चारणप्रमाणम् । अथाङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ ह्रस्वे स्वर-  
 रितसंयुक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्जनी चैव  
 निष्काश्या हि स्वयूथतः ॥ २२ ॥ दीर्घे स्वरितसम्प्रा-  
 प्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् ॥ जात्ये युग्मं विशेषेण त्य-  
 क्तव्यमिति निश्चितम् ॥ २३ ॥ स्वरितेभ्यः क्रमेणैव  
 दक्षिणोत्तरगाभिनी ॥ कनिष्ठा तर्जनी चैव त्याज्या

प्रयुक्ती न तमर्थमाह ॥ स वाग्वग्रो यजमानं हिनस्ति  
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ६ ॥ इत्यपि तत्रैवोक्तम् ।  
 एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्त एव वेदोऽध्वेतव्य इत्यतो हस्त-  
 स्वरप्रक्रियोच्यते । तत्र तावद्वस्तस्वरस्य मूलस्थानं स्तो-  
 कैकेन कथ्यते । तथा । आदौ हस्तं न्यसेन्मध्वे स्थिति-  
 रेषा सनातनी । ततः स्वरानुकूलेन गतिस्तस्य न  
 संशयः ॥ ७ ॥ इति मूलस्थानम् । अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वामू-  
 र्ध्वान्मध्वे च तिष्ठति ॥ मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्या-  
 ति चोत्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति  
 चोत्तरम् ॥ उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षि-  
 णे ॥ ९ ॥ अर्ध्वन्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद्याति दक्षि-  
 णे ॥ सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेदधस्ताच्च न संशयः ॥ १० ॥  
 सिं० ह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम् ॥ मध्य-  
 तो याति सर्वत्र व्यूर्ध्वमेव सुनिश्चितम् ॥ ११ ॥ अनु-  
 दात्तसमूहो यान्वर्णानाश्रित्य तिष्ठति ॥ ते युक्तास्तं  
 परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत् ॥ १२ ॥ स्वरितेऽप्येव-  
 मेव स्याद्दक्षिणांसे विशेषतः ॥ न च पूर्वोक्तनियमो  
 विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् ॥ १३ ॥ प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्भ-  
 न्यते वाऽनुवर्तिनम् ॥ १४ ॥ इति सामान्यविधिः ॥ ए-  
 कारेण समा रेखा मूर्द्धि वर्णस्य या स्थिता ॥ वामगा-  
 न्तां विजानीयादूर्ध्वगां ह्यूर्ध्वसंस्थिताम् ॥ १५ ॥ ति-

र्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या ॥ ऊर्ध्वरेखा-  
 सहायेन तस्यास्तु स्यादधो गतिः ॥ १६ ॥ वामरेखा-  
 सहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे ॥ बिन्दोर्गतिश्च जात्य-  
 इय मध्ये स्यादिति निश्चितम् ॥ १७ ॥ अर्धन्युजस्य  
 पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः । इति चतुस्स्वरगतिः ।  
 पूर्णा अर्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा सम्यक्क्रमेण हि । अङ्गैः  
 षड्भिश्चतुर्भिश्च स्वरविद्विर्द्विदीरिता ॥ १८ ॥ इति पू-  
 र्णा अर्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा ॥ अथ हस्तस्वरगतिप्रमा-  
 णम् ॥ षडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे ॥  
 ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा ॥ १९ ॥  
 वामे च दक्षिणाद्याति चार्धेऽधस्तात्तथैव च ॥ अष्टा-  
 दशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्हस्तस्य सुस्थिरा ॥ २० ॥ इति  
 हस्तस्वरगतिप्रमाणम् ॥ अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम् ॥  
 ह्रस्वादीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः ॥ ह्रस्वस्व-  
 रानुकूल्येनोच्चारयेत्तं सदा बुधैः ॥ २१ ॥ इति विस-  
 र्गोच्चारणप्रमाणम् । अथाङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ ह्रस्वे स्व-  
 रितसंयुक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्ज्जनी चैव  
 निष्काश्या हि स्वयूथतः ॥ २२ ॥ दीर्घे स्वरितसम्प्रा-  
 प्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् ॥ जात्ये युग्मं विशेषेण त्य-  
 क्तव्यमिति निश्चितम् ॥ २३ ॥ स्वरितेभ्यः क्रमेणैव  
 दक्षिणोत्तरगाभिनी ॥ कनिष्ठा तर्ज्जनी चैव त्याज्या



भङ्गं स्याद्यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ॥ ४३ ॥  
 महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्तते ॥ महा-  
 रङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ॥ ४४ अथ र-  
 ङ्गादीनामुच्चारणे प्रमाणम् । ह्रस्वात्तु द्विगुणो दीर्घो दी-  
 र्घादेकगुणः स्तुतः ॥ स्तुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगु-  
 णाधिकः ॥ ४५ ॥ महाशब्देन सँयुक्तो व्यञ्जनं चार्ह-  
 मानिकम् ॥ अतिरङ्गो महारङ्गाद्भूतो ह्येकगुणाऽधि-  
 कः ॥ ४६ ॥ एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूर्णेऽपि सु-  
 स्थिरम् ॥ अथ द्विस्वरक्रमः ॥ द्विस्वरे स्वरहीनस्य  
 गतिस्तूपरि चोत्तरे ॥ जात्ये त्वर्धे च सम्पूर्णे न्युब्जे  
 चतुस्वरेषु यत् ॥ ४७ ॥ स एव नियमो ह्ये-  
 कैर्द्विस्वरेऽपि च दर्शितः ॥ भेदेनैव प्रकारस्तु (१)  
 लिपिमात्रे सुनिश्चितः ॥ ४८ ॥ तिर्य्यग्रेखा द्विके म-  
 ध्ये मध्ये वा तिर्य्यगूर्ध्वयोः ॥ उत्तरं याति सोर्ध्वञ्च  
 विस्वरश्चेत्क्रमेण हि ॥ ४९ ॥ अथौष्ठमकारस्थानानि ॥  
 मन्त्रे मिभ्वातौ मोधे च मन्नं मध्यं मधौ मिधौ ॥ रत्नो-  
 हणे च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्वा मलेऽपि च ॥ ५० ॥ मि-  
 मन्त्रे च मिभर्त्ता च मिभर्या मभयेऽपि च ॥ औदुम्ब-  
 र्यात्मके चैवं मन्त्राण्ये मन्त्राण्ये मृषे ॥ ५१ ॥ माधोस्तु  
 मर्हिषं मध्यां (२) मृहन्ते च मधानके ॥ मृहस्पतौ च

(१) त्रिमात्रे इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

(२) माध्वोर्मर्हिषमन्त्राणि 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

पिमते ऋते मालवे मभूषते ॥ ५२ ॥ मिभाडिति  
 प्रसुधे च सुधे मधौ प्रमाहके ॥ मभ्लुणे मदरे मधे  
 मप्रायो म्रह्मचर्यके ॥ ५३ ॥ मटे सोमे च मीभ-  
 त्से क्लीमे चैय्यम्भकेऽपि च ॥ शमले च मलाकायां स-  
 उन्ना सप्तविभक्तिषु ॥ ५४ ॥ स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां या-  
 ज्ञवल्क्येन भाषिता ॥ ५५ ॥ अथौष्ठमकारोत्पत्तिः ॥  
 मकारश्चौष्ठसउच्चाः स्यान्मकारं बिन्दुगर्भकम् ॥ सर्वा-  
 सामाङ्गुलीनान्निस्सारणं कार्यमत्र वै ॥ ५६ ॥ अथ  
 ठकारस्थानानि ॥ एष्ठे गोष्ठे च शोचिष्ठेत्यनुष्ठाने च  
 पिष्ठके ॥ अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठ-  
 के ॥ ५७ ॥ निविष्ठौष्ठवनिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठके ॥  
 निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ॥ ५८ ॥  
 प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च ॥ आपो  
 हिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्रिष्ठिनेऽपि च ॥ ५९ ॥ नि-  
 ष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे  
 कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ॥ ६० ॥ नरिष्ठ्यायां  
 गरिष्ठे च म्नाजिष्ठेऽष्टविभक्तिषु ॥ सप्तस्वेव यथा  
 प्रोक्तः स्वरिभिः शब्ददर्शिभिः ॥ ६१ ॥ इति षठ्का-  
 रस्थानानि ॥ यस्सुबोधाम्पठेन्नित्यमिमां च स्वरप्र-  
 क्रियाम् ॥ हस्तपूर्वां तु तस्यैव सम्यग्वेदे गतिर्भवेत् ॥  
 ६२ ॥ श्रीमता कान्यकुब्जेन ह्युपमण्डवनिहोत्रिणा ॥

भङ्गं स्याद्यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ।  
 महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्त्तते  
 रङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ॥ ४  
 ज्ञादीनामुच्चारणे प्रमाणम् । द्विस्वात् द्विगुणो  
 घादेकगुणः स्तुतः ॥ स्तुतादेकगुणो रङ्गो र  
 णाधिकः ॥ ४५ ॥ महाशब्देन संयुक्तो व्यञ्ज  
 मान्निकम् ॥ अतिरङ्गो महारङ्गाद्द्वौ ह्येक  
 कः ॥ ४६ ॥ एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूणे  
 स्थिरम् ॥ अथ द्विस्वरक्रमः ॥ द्विस्वरे स  
 गतिस्तूपरि चोत्तरे ॥ जात्ये त्वर्द्धे च सम्पू  
 चतुस्वरेषु यत् ॥ ४७ ॥ स एव निर  
 कैर्द्विस्वरेऽपि च दर्शितः ॥ भेदेनैव प्रका  
 लिपिमात्रे सुनिश्चितः ॥ ४८ ॥ तिर्य्यग्रेखा  
 ध्ये मध्ये वा तिर्य्यगूर्ध्वयोः ॥ उत्तरं याति  
 विस्वरश्चेत्क्रमेण हि ॥ ४९ ॥ अथौष्ठमकारस्य  
 मन्त्रे मिभ्रातौ मोधे च मन्त्रं मध्यं मधौ मिध  
 हणे च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्वा मन्त्रेऽपि च ॥ ५०  
 मन्त्रे च मिभर्त्ता च मिभर्या मभयेऽपि च ॥  
 र्यात्मके चैवं मन्त्राण्ये मन्त्राण्ये मन्त्रे ॥ ५१ ॥  
 मर्हिषं मध्यां (२) मृहन्ते च मधानके ॥ मृह

पिमते ऋते माल्वे मभूषते ॥ ५२ ॥ मिभाडिति  
 प्रसुधे च सुधे मधौ प्रमाहके ॥ मभ्लुशे मदरे मध्ने  
 मपायो मन्त्राचर्यके ॥ ५३ ॥ मटे सोमे च मीभ-  
 त्से क्लीमे चैव्यम्भकेऽपि च ॥ शमले च मलाकायां स-  
 उज्जा सप्तविभक्तिषु ॥ ५४ ॥ स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां या-  
 ज्ञवल्क्येन भाषिता ॥ ५५ ॥ अथौष्ठमकारोत्पत्तिः ॥  
 मकारश्चौष्ठसञ्ज्ञः स्यान्मकारं बिन्दुगर्भकम् ॥ सर्वा-  
 सामाङ्गुलीनान्निस्सरणं कार्य्यमत्र वै ॥ ५६ ॥ अथ  
 ठकारस्थानानि ॥ एष्ठे गोष्ठे च शोचिष्ठेत्यनुष्ठाने च  
 पिष्ठके ॥ अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठ-  
 के ॥ ५७ ॥ निविष्ठौष्ठानिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठके ॥  
 निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ॥ ५८ ॥  
 प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च ॥ आपो  
 हिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्रिष्ठिनेऽपि च ॥ ५९ ॥ नि-  
 ष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे  
 कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ॥ ६० ॥ नरिष्ठ्यायां  
 गरिष्ठे च भ्राजिष्ठेऽष्टविभक्तिषु ॥ सप्तस्वेव यथा  
 प्रोक्तः स्वरिभिः शब्ददर्शिभिः ॥ ६१ ॥ इति षठ्का-  
 रस्थानानि ॥ यस्सुबोधाम्पठेन्नित्यमिमां च स्वरप्र-  
 क्रियाम् ॥ हस्तपूर्वा तु तस्यैव सम्यग्वेदे गतिर्भवेत् ॥  
 ६२ ॥ श्रीमता कान्यकुब्जेन ह्युपमन्वगिनिहोत्रिणा ॥

श्रीमद्वेदस्वरूपाणां श्रीमद्वाक्पतिशर्मणाम् ॥ ६३ ॥  
 सूनुना पितृभक्तेन मल्लविप्रेण धीमता ॥ विक्रमार्क-  
 गताब्देषु चन्द्रवस्वगभूमिषु ॥ ६४ ॥ ऊर्ज्जमासे सि-  
 ते पक्षे ह्येकादश्यां शनेर्हिने ॥ कृतेयं बालबोधाय स्व-  
 हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ ६५ ॥ इति श्रीमत्कान्यकुब्जी-  
 योपमन्युगोचीयाग्निहोत्रिखगपतितनूजपितृभक्तघाटम  
 पुरवासिमल्लशर्मकृता शिक्षा समाप्ता ॥

---

# अथ स्वराङ्कुशशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

हेरखं चण्डिकां नत्वा शम्भुं सूर्यं हरिं गुरुम् ॥  
सरस्वतीं कविवरान्वक्ष्येऽहं स्वरनिर्णयम् ॥ १ ॥ उ-  
दात्तान्निहतः स्वारः स्वरितात्प्रचयो भवेत् ॥ उदा-  
त्तात्स्वरितात्पूर्वा नान्यमापद्यते स्वरम् ॥ २ ॥ व्यञ्ज-  
नैस्तु यवौ यत्र प्रयुज्येते ततः परम् ॥ अपूर्वी नीचपू-  
र्वी वा जात्यः स्वारः स उच्यते ॥ ३ ॥ एदोतोकश्चयो-  
र्यत्र नीचोऽकारः परो यदि ॥ एकीभावे भवेत्तत्र  
स्वरोऽभिनिहितस्तदा ॥ ४ ॥ इ उ वर्णौ यदोदात्तावा  
पद्येते यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्तस्वरे नित्यं विद्यात्तैप्र-  
स्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ इकार उच्चः पूर्वस्मिन्परस्मिन्नि-  
यतः स च ॥ प्रस्निष्टमाज्जराचार्याः स्वरवर्णविदस्तदा ॥  
६ ॥ कम्पन्ते ते च चत्वारः स्वरितोच्चोदयाः स्वराः ॥ एत-  
त्सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वाऽसौ कम्पविद्भवेत् ॥ ७ ॥ नीचेन  
स्वरितः स्वारमेकीभावेऽनुगच्छति ॥ नीचं नीचस्वि-  
भिश्चोच्च उच्चत्वमभिगच्छति ॥ ८ ॥ उदात्तात्स्वरि-  
ताद्यस्य स्वरितोदात्तवच्छ्रुतिः ॥ प्रकृत्या निहितं चा-  
ज्जराचार्याः स्वरवित्तमाः ॥ ९ ॥ उदात्तपूर्वं यत्किञ्चि-  
च्छन्दसि स्वरितं भवेत् ॥ एष सर्ववज्जस्वारस्तैरोव्य-

ज्ञान एव च ॥ १० ॥ अथग्रहात्परं यत्र स्वरितसंस्था-  
 दनन्तरः ॥ तैरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥  
 ११ ॥ स्वरे चेत्स्वरितं यत्र विदृष्ट्या तत्र संयुतम् ॥  
 एतत्तु पाददृत्तस्य लक्षणं शास्त्रनिश्चितम् ॥ १२ ॥  
 जात्यस्वारः स जात्येन शुष्यग्ने क्षैप्रउच्यते ॥ तेऽव-  
 र्धन्ताऽभिनिहितः प्रसिद्धो हीन्द्र गिर्वणः ॥ १३ ॥ तै-  
 रोविरामो विष्कभिते तैरोव्यञ्जन उतये ॥ पाद-  
 दृत्तस्य विद्यात्तु ताऽग्रस्येति निदर्शनम् ॥ १४ ॥ जा-  
 त्योऽभिनिहितः क्षैप्रस्तैरोव्यञ्जन एव च ॥ तिरो-  
 विरामः प्रसिद्धः पाददृत्तस्तु सप्तमः ॥ १५ ॥ यत्रा-  
 भिनिहितात्पूर्वो ह्युदात्तो दृश्यते यदि ॥ तत्र स्वा-  
 रं न कुर्वीत रथानां नेति दर्शनम् ॥ १६ ॥ एका-  
 क्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ॥ तस्योदात्ततरो-  
 दात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ १७ ॥ स्वरात्परं व्यञ्जनं य-  
 त्यञ्जमेनान्वितं यदि ॥ पूर्वस्य स्वरतो नादो न पूर्व-  
 स्वरते स्वरः १८ ॥ यत्र स्वरात्परो नादः पूर्वस्वरि-  
 तभाक्परः ॥ तत्राक्षेपो न कर्तव्यो नादेऽजङ्घेऽ-  
 पि तत्परे ॥ १९ ॥ स्वरितस्यानुरूपेण कस्यं कुर्वीत  
 शास्त्रवित् ॥ ह्रस्वे ह्रस्वं विजानीयाद्दीर्घं दीर्घं तथैव  
 च ॥ २० ॥ स्वरितान्नियतं गच्छेत्स्वरितो नियत-  
 श्च नौ ॥ द्विमात्रो यत्र दृश्येत ह्रस्वकस्यः स उच्यते ॥

२१ ॥ अनुदात्तं क्रमात्कुर्यात्स्वरितं ह्यवसम्बयेत् ॥ पु-  
नर्नियतमागच्छेद्दीर्घकम्पः स उच्यते ॥ २२ ॥ ज-  
यन्तस्वामिना प्रोक्ताः श्लोकानामेकविंशतिः ॥ स्वराङ्कु-  
शेति विख्याता बह्वृचां स्वरसिद्धये ॥ २३ ॥ एको-  
दात्तं पदं विद्यादेकस्वारमथापरम् ॥ कानि चोदद्यु-  
दात्तानि कनिष्ठं निहितं स्मृतम् ॥ २४ ॥ उदात्ता-  
न्निहितः स्वार्यः स्वारोदात्तौ न चेत्परी ॥ स्वरितो  
यस्तथा भूतो ज्ञेयः सप्तादतीस्त्विति ॥ इति श्री  
जयन्तस्वामिप्रोक्ता स्वराङ्कुश शिक्षा समाप्ता (१)

(१) केचन रावणकृता स्वराङ्कुश शिक्षा प्रतिपादयन्ते ॥



# अथ षोडशश्लोकी शिक्षाऽऽ

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वाच उच्चारणे वि  
संयवहारेषु स्वयं प्रोक्ता स्वयम्भुवा ॥ १ ॥  
द्वसा वसीः खरा द्वाविंशतिर्यमाः ॥ चत्वार  
नुस्वारः कः पस्विप्रष्टिकाः ॥ २ ॥ समास्तेऽ  
मृदादीर्घलपञ्चमः ॥ एदैदीदौ तु चत्वार  
न्यतराणि च ॥ ३ ॥ ह्रस्वदीर्घानुता भे  
ऽनुदात्तकाः ॥ स्वरितश्चापि ते सानु  
नासिकाः ॥ ४ ॥ इत्यष्टादशधा भेदा  
नः स्वराः ॥ कुचुटुपुवर्गास्तदुत्पञ्चवर्गस  
इति स्वरभेदाः ॥ कुञ्चन्यच्चाश्चिर्गण  
ञ्चमादितः ॥ खफाद्याश्छठथा ज्ञे  
इयवाः स्मृताः ॥ ६ ॥ अतश्चेतः स्व  
लो जमो भमो जवः ॥ खयश्चपः शस  
रास्त्व तङ् ल्यकाः ॥ ७ ॥ कादयो मान्तिकाः  
पञ्चमान्तरे ॥ शषसहाः स्युरुभाणोऽन्त  
स्मृताः ॥ ८ ॥ कखतः पफतः पूर्वः क्रमा  
जिह्वामूलीयको ज्ञेयउपधमानीयसउच्चव  
सर्गाद्विसर्गानुस्वारव्यङ्गं पराश्रयम् ॥ ए

स्वौ ग्लौ दीर्घश्च गुरुस्तथा ॥ १० ॥ इति व्यङ्ग्यभेदाः ॥  
हकुविसर्जनीयानां स्यात्करण्यं यिञ्चु तालुकम् ॥ कट्टु-  
र्कं स्रष्टुला दन्तम्यूपधमानीयमोष्ठजम् ॥ ११ ॥ वो दन्तो-  
ष्ठं जमस्यापि नासिकायमयुग्धुरः ॥ ओदौतोरपि क-  
ण्ठोष्ठं त्वदैतोः कण्ठतालुकम् ॥ १२ ॥ जिह्वामूली-  
यमात्रस्य जिह्वामूलं हि चाष्टमम् ॥ सद्यो बोधकरा  
शिञ्चा मणिभूता प्रकाशिता ॥ १३ ॥ करालो न च ल-  
म्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ॥ गङ्गदो बद्धजिह्वश्च प्र-  
योगान्वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ व्याघ्री दङ्गिर्हरेत्युचान्भीता  
पाताञ्च पीडनात् ॥ तद्वत्प्रयोजयेद्वर्णान्स्तेन लोके स-  
ङ्गीयते ॥ १५ ॥ इति वर्णोद्धारः ॥ शिवास्यान्निस्तृतां  
शिञ्चां प्रयतो यः पठेदिह ॥ पुत्रकीर्तिधनायु-  
ष्मान्स्वर्गोऽतिसुखमश्नुते ॥ १६ ॥ इति रामकृष्णवि-  
रचिता षोडशश्लोकी शिञ्चा समाप्ता ॥

# अथातोऽवसाननिर्णयं व्या-

ख्यास्यामः ॥

नमस्कृत्य तु तं देवं शङ्करस्य सुतं प्रभुम् ॥ यस्य  
प्रसादाद्देवस्य बुद्धिभेदोऽत्यभून्मम ॥ १ ॥ अवसानस्तु  
वक्ष्यामि यथा वदनुपूर्वशः ॥ २ ॥ दूषे त्वा भूताय  
कुक्कुटोऽसि जनयत्र्यै त्वा मा भेः पृथिवि देवयजन्यदि-  
श्ये व्युन्दनमस्कन्तमद्याग्ने व्हेरग्नेऽदब्बायो दिवि वि-  
ष्णुग्ने व्रतपतेऽन्धस्त्येष ते रुद्रद्रु भागः स्वाहा यज्ञ-  
मेष ते गायत्री वरुणस्योत्तम्भनमग्नेस्तनूः सिँह्या-  
सीद्रवोषस्त्वा सिँह्यासि ध्रुवोऽसि रक्षोहणँवत्लग्न-  
नँ स्वराडसि रक्षोहणी वो मित्रस्य मा देवीरापो  
वाचन्ते समुद्रद्रुच्छ मनो मे तर्पयत स्वाङ्कृतोऽस्युप-  
यामगृहीतोऽस्याग्रयणः सोमः पवते मित्रावरुणा-  
ध्यान्त्वाऽऽत्मने मे मधवे त्वाऽग्ने ज्वा मर्ह्यं यस्तेऽश्व-  
श्वसनिरग्ने त्वा गायत्रच्छन्दसं व्रेशीनान्वोशि-  
वत्क्षान्देवान्दिवमापये स्वाहाऽग्निरेकाक्षरेण मित्री  
वसवस्त्वयोदशाक्षरेणैष ते ये देवा ऽत्राविर्भ्यर्थाऽञ्ज-  
र्हीमारोहाग्निः पृथुः सवित्रा प्रसवित्रा पृथिव्याः  
सधरत्याद्वसवस्त्वोभयोरदितिद्वा वसवस्त्वाऽऽकूतिम-  
ग्निम् ॥ ३ ॥ विष्णोः ऋक्मश्चिदस्यपान्त्वाऽयत्पुनः

पञ्च सज्जुर्तुभिरनङ्गान्वयोराक्षस्ययुग्मे पृथिवीच्छ-  
 न्दोऽग्निर्देवताऽऽशुस्तिष्ठन्नवविठं० शक्त्यास्तुवताच्छच्छ-  
 न्दस्तन्तुना रायस्तिष्ठदसि राक्षसि विराडसि सम्भा-  
 डसि स्वराडस्यधिपतयसि सहस्रस्य प्रमा सेनाभ्यऽ-  
 आशवे शङ्खवे शम्भवाय पण्णयेमा मे नृषदे वेद्वाजश्च  
 सम्प्रविठं० शतिः समुद्द्रोऽसि स्वर्णं घर्षस्तेजोऽसि प्र-  
 थमा द्वितीयैरश्विभ्यान्वा होता यत्तत्तमिध्राग्नि-  
 न्दादशाश्विनौ सरस्वतीञ्जत्वारोऽग्निं० स्विष्टकृत-  
 न्देवोऽअग्निःस्विष्टकृत्त्वामह्याग्नये स्वाहा हिङ्गा-  
 राय यते कायाऽऽब्रह्मन्ध्यायान्तस्ताऽऽउभावश्चस्तू-  
 परोऽध्यायान्तः शादन्ददृङ्निर्नवानेयः दृष्णाग्नीवस्तिष्ठो  
 ब्रह्मणे ब्राह्मणं० सम्प्रदश सुमित्रिया नः सुमित्रिया  
 नः सुमित्रिया नः ऽएधोऽसीति द्वे शते चतुस्त्रिंशं०  
 यदित्यन्त्यावसानानि ॥ ४ ॥ अथ अवसानानि ।  
 युष्माऽऽद्भ्योऽग्ने ब्रह्म सँवपामि पुरा क्रूरस्य सवि-  
 तृत्वा गन्धर्वस्त्वोपहृतो द्यौरेषा ते व्वसुव्यस्त्वा वि-  
 दोऽस्यग्निज्ज्योतिः सठं० हिताऽस्युपहृताऽइहैदं द्वेऽ-  
 आकूच्यै प्रयुजऽऊर्गसि द्वे त्वमग्नेऽभित्यमदित्यास्त्वा  
 भद्द्रो मे तप्तायनी मे देवस्य त्वोभयोरुद्विवसत्य-  
 न्याग्वतेनाक्तौ मनस्तऽइदमापऽऐन्द्रः प्राणो माऽपो-  
 ऽग्नेर्व्यः सोम राजन्निन्द्रवायूऽइमेऽअयंवाँय्या वाङ्मया

तमप्रत्नथाऽयँवेनो ध्रुवोऽसि कोऽसीन्द्राग्नी ऽआगतं  
 धञ्च सजोषाऽइन्द्र चतस्रो विवस्वन्नादित्य बृहस्प-  
 तिसुतस्यैजतु दशमास्यऽआतिष्ठ तिस्रऽउदुर्यँवि नऽ-  
 इन्द्रेति तिस्रऽइह रतिः ॥ ५ ॥ ध्रुवसदन्वा ग्रहा-  
 ऽजर्जाऽतयऽइन्द्रस्य वज्रो यवो यस्तेऽआ मा वा-  
 जस्याऽस्मे वः क्षत्रस्योखं प्रपर्वतस्य प्रजापते ना-  
 श्विभ्याम्यचक्षस्व कुविदङ्ग पुरीष्योऽस्यतर्ठं० सत्य-  
 मुखाङ्कणोऽवदित्यै रास्नास्यूर्ध्वो भवाग्निर्मूर्ध्वो म-  
 धुश्चेमं मा द्वे शुक्रक्रश्च विश्वकर्माभयोर्नभश्चे-  
 षश्च षोडशी सोमोऽग्निर्ठं० होतारमग्ने त्वं तप-  
 श्च परमेष्ठी त्वोभयोर्नभोऽस्तु तिस्रऽआयुर्व्यज्ञेन  
 ऽकृचो नाम ॥ ६ ॥ स्वाह्वीन्वा कुविदङ्ग यदा पिपे-  
 षेदर्ठं० हवीरेतो मूत्रं दृष्ट्वा रूपे निषसाद नाभिर्मे-  
 त्रया देवा यदापोऽअश्विनौ च्छागस्य प्रजापतये-  
 त्वाऽग्निः पशुः प्राणाय स्वाहेमा नु कण्वेऽअग्निश्चा-  
 धैतानष्टौ यङ्कन्दमौऽआ सुते कुतस्त्वमधि नो दत्त्वा  
 युवाकवो दैव्यावद्वर्युऽअस्येदिन्द्रो ब्रह्मणस्पते ऽअ-  
 पेतः स्योना पृथिवि भूर्भुवोऽहानि शनृते दर्ठं० ह-  
 यमाय त्वाऽनाष्टष्टा पुरस्ताद्विश्वासां भुवां पते यस्ते-  
 स्तनो गायत्रीच्छन्दः समुद्राय त्वाऽभीमं प्रयसो रेतः  
 स्वाहा प्राणेभ्यो लोमभ्यः स्वाहेति शतमेकचत्वारिठं०

शदित्येतानि अवसानानि ॥ ७ ॥ अथ चतुरवसाना-  
 नि प्रत्युष्टं० रक्षोऽग्नीषोमयोऽज्जितं० सजूर्हे-  
 वेनेन्धानास्त्वा अश्वकव्यजामहेऽर्चं० शूरर्चं० शुष्टे या  
 ते धामान्युश्मसि देवस्य त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मरु-  
 त्वन्तं वृषभं माहिर्भूरग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नोजसाऽदृश्यम-  
 स्य केतवो युवन्तं देवस्याऽहज्ज्योतिष्मान्तं प्रेतु सुप-  
 र्णोऽसि विराड्ज्योतिरिमर्तं० साहस्रं तिस्रो व्या-  
 योः पून पुनन्तु मा पितरऽएधोऽसि सँवत्सरोऽस्य-  
 ग्निमह्योभयोरिन्द्रस्यौजस्त्यऽऋजवे त्वा स्वाहा रुद्र-  
 द्राय हिरण्यमयेन पात्रेणेति हान्तिर्चं० शदित्येतानि अ-  
 वसानानि ॥ ८ ॥ कृष्णोऽसि नमो वऽउशिगसि स-  
 रुद्रोऽसि मधुमतीर्नऽदूषः प्राणाय परमेष्ठ्यभि-  
 धीतऽइन्द्रश्च प्रोक्ष्यमाणः सोमो विश्वे देवा द्वेऽअ-  
 ग्निरेकाक्षरेण पूषा पञ्चाक्षरेण मित्री नवाक्षरेण  
 वृष्णाऽजर्म्मिरत्यंतस्त्यावेष्टा दन्द्रशूका दक्षिणामारो-  
 ह प्रतीचीमुदीचीन्मूर्धा व्यो मा च्छन्दोऽग्नेर्भा-  
 गोऽसि व्वसूनाय्यवानामेकया स्तुवत नवभिर्नवदश-  
 भिः ॥ ९ ॥ एवञ्छन्दोऽरश्मिना सत्याय प्रतिपदसि  
 नमो हिरण्यवाहवे बभ्रुशाय रोहिताय कृत्स्नायत-  
 योष्णीषिणे व्विसृजदभ्यः सभाभ्यो गणेश्यस्तक्षभ्यः  
 श्वभ्यः कपर्दिने ह्रस्वाय ज्येष्ठाय सोभ्याय व्वग्न्याय

विलिम्बने स्तुत्याय कूष्याय व्यात्याय पाय्याय सिक-  
 श्याय बज्ज्याय शुष्क्याय प्रथममग्निमद्य स्तूपस्था-  
 ऽश्वयेति षट्पञ्चाशदित्येतानि निरवसानानि ॥ १० ॥  
 अथ मध्यावसानानि ॥ द्वितीयठं० अग्नीस्यग्ने व्याज  
 जिह्वभूरस्याददे रावाऽसि द्वे मध्यऽइन्द्राय त्वा बृहद्द-  
 ते पञ्चेति मध्यावसानानि ॥ ११ ॥ अथ पञ्चावसा-  
 नानि ॥ प्रेतु व्यायुरनिलन्धे पञ्चावसाने ॥ १२ ॥ अ-  
 थ षडवसानानि ॥ या तेऽअग्नेऽयःशया या ते घर्षा  
 द्वे षडवसाने ॥ १३ ॥ अथ नवावसानानि ॥ मखस्य शि-  
 रोऽश्वस्य त्वा द्वे नवावसाने ॥ १४ ॥ अथ मर्या-  
 दा ॥ शतानि चतुर्दश त्रिनवतिर्द्व्यवसानानि १४६३  
 भवन्ति ॥ द्वे शते त्रयस्त्रिंशत्० शदन्त्यावसानानि २३३  
 भवन्ति ॥ शतं पञ्चाशत्त्रयवसानानि १५० भवन्ति ॥  
 त्रिंशत्० शत्तुरवसानानि ३२ भवन्ति ॥ षट्पञ्चाश-  
 त्तिरवसानानि ५६ भवन्ति ॥ पञ्च मध्यावसानानि ५  
 भवन्ति ॥ द्वे पञ्चावसाने ५ द्वे षडवसाने २ द्वे नवा-  
 वसाने भवतः ॥ सर्वाण्यवसानान्येकीकृत्यैकानविंशत्०  
 शतिः शतानि पञ्चसप्ततिः सष्ट्या कण्डिकायाश्चत्वा-  
 रिंशत्० शदध्याये १६७५ ॥ इत्यनन्तदेवविरचिताऽव-  
 साननिर्णयश्चिन्ता समाप्ता ॥ रसवेदाङ्गेन्दुमिते १६४६

फाल्गुने शुक्लपक्षके ॥ पूर्णिमायां गुरोर्वारेऽवसा-  
नान्यङ्कितानि वै ॥ १ ॥

---



# अथ कात्यायनमहर्षिप्रणीतस्वरभक्ति लक्षणपरिशिष्टशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ श्रिचां  
समासतस्तत्र स्वरास्त्वष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तैरो-  
विरामः क्षैप्रश्च तैरोव्यञ्जनकस्तथा ॥ भाव्योऽभिनि-  
हितो जात्यः पाददृत्तश्च सप्तमः ॥ २ ॥ प्रक्षिष्टइति  
विज्ञेयाः प्रोच्यन्ते लक्षणान्यथ ॥ अवग्रहउदात्तश्चेत्स्व-  
रितः स्यात्ततः परम् ॥ ३ ॥ अवग्रहात्पदं यस्तु तं  
विद्यात्प्रथमं स्वरम् ॥ लज्जमस्य तु विज्ञेयं गोपताविति  
गो । पतौ ॥ ४ ॥ इकारोकारयोः स्थाने यवौ स्याता-  
मुदात्तयोः ॥ अनुदात्ते पदे नित्यं स क्षिप्रइति की-  
र्तितः ॥ ५ ॥ च्यम्बकं द्रुन्न इत्यादि लज्जं ज्ञेयं विच-  
क्षणेः ॥ स्वरितं छन्दसि पदं यत्किञ्चिदपि दृश्यते ॥ ६ ॥  
उदात्तपूर्वं तत्सर्वलैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ इडे रन्ते त-  
था हव्ये काम्ये इत्यादि दर्शनम् ॥ ७ ॥ अकारण-  
कोदात्तेन रेफेणाप्रहृतो भवेत् ॥ तज्जाभिनिहितं  
प्राञ्जः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ८ ॥ विवृत्त्या दृश्यते  
यत्र स्वरं च स्वरिते पदे ॥ सस्वरः पाददृत्तः स्या-  
त्युत्तऽईधे निदर्शनम् ॥ ९ ॥ यत्रोदात्त इकारो हि

निपातैकारसंयुतः ॥ स प्रसिष्टइति ज्ञेयोऽभीममित्या-  
दि दर्शनम् ॥ १० ॥ सादौ पदे परे पूर्वं ककारान्ते  
पदे स्थिते ॥ कसवर्णं तु विज्ञेयं भिषक्सीसेन दर्शन-  
म् ॥ ११ ॥ चकारान्ते पदे तान्ते पूर्वं च समवस्थिते ॥  
प्रत्यारम्भो न तत्र स्याद्यच्चाहमिति दर्शनम् ॥ १२ ॥  
सादौ पदे परे पूर्वं ङकारान्ते पदे सति ॥ कसवर्ण-  
द्वयं तत्र ग्राङ् क्त्सोमइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ सादौ प-  
दे परे नान्ते पूर्वं च समवस्थिते ॥ तसवर्णं विजा-  
नीयात्त्रोत्समुद्गान्निदर्शनम् ॥ १४ ॥ सादौ पदे प-  
रे मान्ते पूर्वमुच्चारिते सति ॥ मसवर्णन्तु तत्र स्या-  
दिमस्मइति दर्शनम् ॥ १५ ॥ पदमध्ये पदाद्यन्तऽक्तह-  
रेफैश्च संयुते ॥ यकारे जं विजानीयाद्युञ्जानेत्यादिकं  
यथा ॥ १६ ॥ टवर्गमन्तरा षस्य खोच्चारञ्छन्दसीरि-  
तः ॥ प्रत्युदाहरणं षष्ठो दिवीषे त्वा निदर्शनम् ॥  
१७ ॥ ऊष्मोर्ध्वरेफस्योच्चारः सैकारो हल्युता न चेत् ॥  
पितृणामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम् ॥ १८ ॥  
ठंकारः स्यादनुस्वारस्थाने शलि च रे परे ॥ ह्रस्वा-  
दीर्घा भवेद्दीर्घाद्भ्रस्वो गुरुरथो मतः ॥ १९ ॥ सँथ्योगे  
परतो ह्रठं सइत्यादि निदर्शनम् ॥ ताए सवितुरित्यादि  
दण्डेत्यादिकं तथा ॥ २० ॥ ह्रस्वदीर्घगुच्छुच्चारः कर्त्त-  
व्योऽत्र यथा क्रमम् ॥ शल् रेफयोरभावेन सिठंही

प्रत्युदाहृतिः ॥ २१ ॥ शरेः परे या नु दिती द्विर्भवे-  
 द्रेफभाणिनाम् ॥ विसर्गाच्च परे यां ऋकारहीनां नि-  
 दर्शनम् ॥ २२ ॥ अस्कन्नमद्य कस्याश्चित्कृष्णोऽस्या इ-  
 ति च क्रमात् ॥ सूर्यस्त्वा द्यौष्मिता चाथ दधात्व-  
 स्मानिति क्रमात् ॥ २३ ॥ बृहन्तः प्रस्तरेष्ठेति पु-  
 नः कक्रत्वे निदर्शनम् ॥ पाणिनीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं  
 सर्वत्र कीर्तितम् ॥ २४ ॥ यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं  
 न स्यात्तु कृन्दसि ॥ वसवस्त्वा धूपयन्तु तस्य योनिं  
 यथायथम् ॥ २५ ॥ हल्युक्तऋकारस्तु रेकारश्छन्द-  
 सि स्मृतः ॥ पितृणांमिति पित्रेणामित्यादि च निदर्श-  
 नम् ॥ २६ ॥ ह्रस्वं दीर्घं भवेत्किञ्चित्संहिताविषये  
 स्वके ॥ हल्विसर्गयुते वर्णा हल्युतायुतके च न ॥  
 २७ ॥ सपञ्चान्यङ्गमग्न्येति किञ्चिद्दीर्घो भवेदिह ॥  
 भागमप्रजावतीत्यादौ ह्रस्वता न तु दीर्घता ॥ २८ ॥  
 हल्युताकारसंयोगादिति ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ इति का-  
 त्यायनपरिशिष्टे वर्णाच्चारप्रकारः ॥ सन्ध्यास्तुर्धा विज्ञे-  
 या लोप्रागमविकारतः ॥ २९ ॥ प्रकृत्या च तथा  
 तत्र प्रथमं हि निदर्शनम् ॥ विकारतो यथा चेदं प्रे-  
 षितेत्यादिकं भवेत् ॥ ३० ॥ देवो वः सवितेत्यादौ  
 प्रकृत्यादिप्रदर्शनम् ॥ उभौ स्वरौ तयोरन्तः सन्धिर्यत्र  
 न दृश्यते ॥ ३१ ॥ सा विवृत्तिर्विधैर्ज्ञेया स एवेति

च पश्यति ॥ एषा चतुर्धा विज्ञेया प्रथमा तु पिपीलि-  
 का ॥ ३२ ॥ परा पाकवती चैव तथा वत्सानुसारि-  
 णी । वत्सानुत्सृजिता चैव चतस्रस्ता विवृत्तयः ॥ ३३ ॥  
 पिपीलिकाऽऽद्यन्तदीर्घा नाभ्याऽऽसीन्निदर्शनम् ॥  
 द्वितीया तूभया ह्रस्वा ब्विनऽइन्द्रेति दर्शनम् ॥ ३४ ॥  
 तृतीया चोदिता दीर्घा ताऽअस्थेति निदर्शनम् ॥ अन्ते  
 चतुर्थी दीर्घा स्यात्तानऽआवोटमश्विना ॥ ३५ ॥  
 खरभक्तिः पञ्चधा स्यात्तत्राद्या करिणी स्मृता ॥ रका-  
 रेण हकारेण संव्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३६ ॥ करिणी  
 सा तु विज्ञेया बर्हिःसीति दर्शनम् ॥ लकारेण ह-  
 कारेण संव्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥ कुर्विणी सा  
 हि विज्ञेया उपबलेहेति पश्यति ॥ रकारस्य शकारेण  
 संव्योगो यत्र दृश्यते ॥ ३८ ॥ हरिणी सा तु विज्ञेया-  
 ऽर्शसऽइत्यादि दर्शनम् ॥ लकारेण शकारेण संव्योगो  
 यत्र जायते ॥ ३९ ॥ तां हरिणीं विजानीयाच्छतवल्गे-  
 ति दर्शनम् ॥ रेफस्याथ षकारेण संव्योगो यत्र दृश्यते ॥  
 ४० ॥ हंसपादेति विज्ञेया वर्षी वर्षीयसीति च ॥ एत-  
 द्भक्षणमाख्यातं खरभक्तेर्विचक्षणैः ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वैतन्म-  
 नुजो याति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति कात्याय-  
 नेनैव परिशिष्टं कृतं मुदा ॥ ४२ ॥ इति कात्यायनो-  
 क्ता खरभक्तिलक्षणपरिशिष्टशिक्षा समाप्ता ॥

# अथ क्रमसन्धानशिक्षाऽरभ्यते ॥

यथा समान्नातङ्क्रमावसानठं सङ्क्रमेषु ॥ क्र-  
मशास्त्रानुसारेण सन्धानं प्रोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥ वि-  
श्वधाः परमेण । १ । ह्यार्षीच्छतधारम् । २ । सह-  
स्रधारन्देवः । ३ । अधुनः सा । ४ । विश्वधायाऽइ-  
न्द्रस्य । ५ । राध्यतामिदम् । ६ । एमि कः । ७ । त-  
स्मै कर्माणे । ८ । व्यामप्रत्युष्टम् । ९ । अरातयऽउ-  
ह । १० । एमि धूः । ११ । धूर्वामो देवानाम् ।  
१२ । देवहृतममहृतम् । १३ । हविर्धानं विष्णुः ।  
१४ । हस्ताभ्यामग्नये । १५ । गृह्णामि भूताय ।  
१६ । रश्मिभिर्देवीः । १७ । देवयुर्व्युष्माः । १८ ।  
स्याग्नये । १९ । अग्नीषोमाभ्यां दैव्याय । २० ।  
वेत्त्वदृद्रिः । २१ । वेत्त्वग्नेः । २२ । शमीष्वहवि-  
ष्कृत् । २३ । इहि कुक्कुटः । २४ । ब्रह्म दध्रुवम् । २५ ।  
बधायाग्ने । २६ । अन्तरिक्षन्वत्तम् । २७ । दि-  
विविश्वाभ्यः । २८ । वेत्तु धान्यम् । २९ । व्यानाय  
दीर्घाम् । ३० । रसेन रेवतीः । ३१ । पृच्छन्ता-  
ज्जनयत्यै । ३२ । बधः पृथिवि । ३३ मौगय । ३४ ।  
बध्यासमररो । ३५ । स्कन्गायत्रेण । ३६ । जाग-

तेन सुद्धा । ३७ । माज्ज्म्यनिशिता । ३८ । माज्ज्म्य-  
 दिच्यै । ३९ । पञ्चाम्यग्नेः । ४० । यजुषेयजुषे सवि-  
 तुः । ४१ । त्वा तेजः । ४२ । इति द्विचत्वारिंशत्प-  
 थमाध्याये ॥ पतये गन्धर्व्वः । १ । ईडितऽइन्द्रस्य । २ ।  
 दक्षिणो मित्रावरुणौ । ३ । अभिशस्यै सवितुः । ४ ।  
 ध्रुवा ध्रुवा । ५ । माज्ज्म्य नमः । ६ । सचन्तामस्मा-  
 कम् । ७ । अश्नाम्येतम् । ८ । ब्रह्मणे तेन । ९ ।  
 ऊहाम्यग्नीषोमौ । १० । ऊहामीन्द्राग्न्योः । ११ ।  
 इन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नी । १२ । इन्द्राग्नी वसुधः । १३ ।  
 अवताव्यन्तु । १४ । मरुदङ्गिरिन्द्रः । १५ । तस्मै  
 पोषाय । १६ । वर्त्तैर्गणे । १७ । हिमाऽअचारिष-  
 म् । १८ । वेदिषदो ये । १९ । इत्येकोनविंशति-  
 र्वितीयाध्याये ॥ २ ॥ उषसा सूर्य्यः । १ । गृहप-  
 ते पुरीष्यः । २ । पतिवेदनमितः । ३ । इति त्री-  
 णि क्रमासन्धानानि तृतीयाध्याये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-  
 मसन्धानाभावः ॥ ४ ॥ पुच्छरवा मन्यामि । १ । र-  
 जःश्या हरिश्या । २ । देववीतये सिंहि । ३ ।  
 ध्रुवो वैष्णवम् । ४ । ध्रुवऽऐन्द्रम् । ५ । हव्यवाहनः  
 स्वात्तः । ६ । अभूद्यथायथम् । ७ । इति सप्त पञ्च-  
 माध्याये ॥ ५ ॥ षष्ठाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ६ ॥  
 मादयस्त्रिदशाय । १ । भून्महेन्द्राय । २ । इति द्वे

क्रमसन्धाने सप्तमाध्याये ॥ ७ ॥ अष्टमाध्याये क्रमस-  
 न्धानाभावः ॥ ८ ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । १ । इन्द्रं व्या-  
 जजितः । २ । इति द्वे क्रमसन्धाने नवमाध्याये ॥  
 ९ ॥ दशमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ १० ॥ जाग-  
 तेन हस्ते । १ । हिरण्ययीमानुष्टुभेन । २ । इति द्वे  
 क्रमसन्धाने एकादशाध्याये ॥ ११ ॥ परिचिक्षोक-  
 म् । १ । इत्येकं क्रमसन्धानं द्वादशाध्याये ॥ १२ ॥  
 दिशामि साहस्रम् । १ । गवयमूर्णायुम् । २ । उ-  
 द्ग्रमजः । ३ । शरभन्वम् । ४ । इति चत्वारि क्रम-  
 सन्धानानि त्रयोदशाध्याये ॥ १३ ॥ अन्तरिक्षं व्यायुः ।  
 १ । व्यायूराक्षी । २ । बृहती नभः । ३ । इति त्री-  
 णि क्रमसन्धानानि चतुर्दशाध्याये ॥ १४ ॥ अग्नेदे-  
 वः । १ । रथेचित्री मेनका । २ । असमरथः प्रग्लो-  
 चन्ती । ३ । अरिष्टनेमिर्विश्रवाची । ४ । सुप्रेण-  
 उडर्वशी । ५ । शैशिरौ परमेष्ठी । ६ । दिवः सूर्यः ।  
 ७ । दिवं ध्रुवे । ८ । इत्यष्टौ पञ्चदशाध्याये ॥  
 १५ ॥ षोडशसप्तदशाध्यायौ क्रमसन्धानरहितौ स्तः ॥  
 १६ ॥ १७ ॥ स्वस्तोमः । १ । रथन्तरं वेष्ट । २ । इति  
 द्वे क्रमसन्धानेऽष्टादशाध्याये । एकोनविंशतिमाध्या-  
 ये क्रमसन्धानाभावः ॥ १८ ॥ वायुर्जाग्रत् । १ । स्व-  
 भे सूर्यः । २ । शूद्रदेऽर्यः । ३ । आपोऽयन्नि । ४ ।

इति चत्वारि क्रमसन्धानानि विंशतिमाध्याये ॥ २० ॥  
 एकविंशतिमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ २१ ॥ स्वा-  
 हाकृतः स्वगा । १ । प्राणाय यत्ते । २ । इति द्वे  
 द्वाविंशाध्याये ॥ २२ ॥ चतुष्पदश्चन्द्रमाः । १ । च-  
 न्द्रमा रात्रौ । २ । वायुः सूर्यः । इति त्रीणि क्रम-  
 सन्धानानि त्रयोविंशाध्याये ॥ २३ ॥ चतुर्विंशतिपञ्च-  
 विंशतिषड्विंशतिसप्तविंशतिमाध्यायेषु क्रमसन्धाना-  
 भावः ॥ २४ । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुषुप्तिहा ।  
 १ । देवौ त्रिष्टुभा । २ । इति द्वे क्रमसन्धानेऽष्टा-  
 विंशाध्याये ॥ २८ ॥ एकोनविंशत्त्रिंशदेकत्रिंशद्वात्रिंश-  
 त्त्रयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्पञ्चत्रिंशदध्यायेषु क्रमसन्धाना-  
 भावः ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥  
 ऊतिभिः कया । १ । ईक्षः ईक्षामहे ॥ २ ॥ इति द्वे क्रम-  
 सन्धाने षड्विंशदध्याये ॥ ३६ ॥ पाहि मधु । १ ।  
 स्वाहा रात्रिः । २ । इति द्वे सप्तत्रिंशदध्याये ॥ ३७ ॥  
 सरस्वत्यसौ । १ । इत्येकमष्टत्रिंशाध्याये ॥ ३८ ॥ ए-  
 कोनचत्वारिंशाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ३९ ॥ अ-  
 विद्यां विदुधायाम् । १ । ओं ३ क्रतो । स्मर स्तिवे ।  
 स्तिवे कृतम् ॥ ४० ॥ इति चत्वारि चत्वारिंशाध्याये ॥ इति  
 पञ्चदशाधिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एव्यो-



ऽन्यत्र संहितानुसारेण निर्णयः ॥ इति क्रमसन्धान-  
शिष्टा समाप्ता ॥

---

## अथ गलदृक्शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

इषे त्वाऽश्चस्तूपरः समिद्धोऽञ्जन्त्सहस्रशीर्षा पु-  
रुषस्तदेव स्वाहा प्राणेभ्यश्चेत्येतेष्वध्यायेषु न गलिता  
कृचः । द्वितीयेऽध्यायेऽग्ने व्रतपतऽइति पञ्चात्प्रविष्टा-  
ऽतस्त्वयस्त्रिंशत् । तृतीयेऽध्यायेऽयमग्निः पुरीष्य  
इति प्रविष्टाऽतो द्विषष्टिः । पञ्चमेऽध्यायेऽग्ने व्रतपा-  
श्च प्रविष्टोरु विश्णो गतोऽतएकचत्वारिंशत् । ष-  
ष्ठेऽध्याये प्रथमा ऋगलिता, रेवतीरमङ्गमित्यत्र दे-  
वस्य त्वा एवं पञ्चत्रिंशत् । वाचस्यतय इत्यत्र  
खाङ्कतोऽसि आत्मने मे सम्पृक्ते । अयन्नोऽग्नेनय लु-  
प्तत्वाच्चतुश्चत्वारिंशत् । आदित्येऽभ्यस्वेत्यत्र कदा चन  
सँवर्चसा युग्देवा गातुविदऽउदुत्यमवष्टथनिचुम्पुणो-  
शिक्षां गलिते सप्त षट्पञ्चाशत् । देव सवितरित्यत्र  
देवस्याहमेकोनचत्वारिंशत् । अपो देवाऽइत्यत्र  
सोमस्य त्विषिरिमं देवा लुप्ता द्वात्रिंशत् । यु-  
ञ्जान इत्यत्र युञ्जते मनो विश्वो देवस्य देव स-  
वितः पृथिव्याः सधस्त्यादसवस्त्वाच्छृदन्तु मिलिता-  
ष्टाशीतिः । दृशानऽइत्यत्र ऋंशत् । सः शुचिषदक्र-  
न्ददग्निर्द्वे दृशानो रुक्मः समिधग्निं पुनरुज्जी सह-

रय्याऽयन्ते भवतन्ऽइति मिलिता अष्टोत्तरशतम् ।  
 मयि गृह्णास्यग्निर्भूर्द्धा प्रविष्टाऽअपामृष्टं मही द्यौर्वि-  
 ष्णोः कर्माणि चित्रन्देवानां त्रिपञ्चाशत् । ध्रुवक्षितिः  
 शुक्रश्च विश्वकर्मा त्वा द्वे नमश्चेष्टश्च राक्षसि मि-  
 लितं सहस्रं षड्विंशत् । अग्ने जातानग्निर्भूर्द्धा  
 त्वा मग्ने पुष्करादधि भुवो यज्ञस्यायमिहान्ते त्वमय-  
 न्ते लोकमृण ताऽअस्येन्द्रं विष्वा न चैता लुप्यन्ति प-  
 रमेष्ठो त्वा द्वौ मिलित्वा चतुः पञ्चाशत् । नमोऽस्तु  
 नीलग्रीवाय नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो द्वौ मिलित्वाऽतस्त्रि-  
 षष्टिः । अश्वानूर्ज्ज्ज्ठं हिमस्य त्वा वाचस्पतिं वि-  
 श्वकर्मान्हविषोदु त्वेन्द्रं विश्वा नक्तोपासाऽग्ने तर्धं स-  
 म्ननवतिः । वाजश्च देवस्य त्वा वाजस्य नु यास्ते यावऽ-  
 उदबुद्धस्य येन वहसि विनस्त्वय्यविष्टैकोनसप्ततिः ।  
 स्वादीन्वा वायोः पूतः कुविदङ्ग त्रिणवतिः । क्षत्रस्य  
 योनिः समुद्रे तऽउपयामगृहीतोऽसि पुत्रमिव नि-  
 षसाद यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवा यजेन्द्रश्च युवर्धं ।  
 सुरामभिति नवतिः । इममे तन्वा शन्नो वाजेवाजे-  
 ऽवत होता यज्ञदिन्द्रमृषभस्येति सरस्वतीमृषस्येति  
 प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् । तेजोऽसि तरसवितुर्विश्वो दे-  
 वस्य पृथिव्यै स्वाहा सधवे स्वाहा वाजाय स्वाहाऽ-  
 सवे स्वाहेति प्रविष्टा एकोनविंशत् । हिरण्य-

गर्भः कुविदङ्ग कः स्त्रित्सूर्यः एकाकी का सिद्धदौरा-  
 शसीदुपयामगृहीतोऽसि सप्तपञ्चाशत् । शादन्ददङ्गि-  
 र्हरण्यगर्भो यः प्राणतोऽग्ने त्वञ्चतुश्चत्वारिठं  
 शत् । अग्निश्च वैश्वानरो नः पञ्चविठं शतिः । स-  
 माख्योद्वयञ्चतुश्चत्वारिठं शत् । हीता यक्षदेवा  
 दैव्या शुचिसुणिहानन्तरं सर्वाऽनः पञ्चविठं शत् ।  
 देव सवितस्तरसवितुर्विठं शत् । अस्या जरासो युद्धा  
 ह्ययमिह मूर्ध्निन्दिवऽउदुत्थं विश्वेऽअदोन्द्र वायू य-  
 जो देवानां गावऽउप दैव्यावद्वयूऽअदब्धेभिः सप्ता-  
 शीतिः । यज्जाग्रतऽआकृष्णेन सप्तपञ्चाशत् । अपे-  
 तोऽश्वत्थे वः सुमित्रिया नऽउद्वयमग्नऽआयूषि  
 ह्यष्टादश । ऋचँवाचम्भूर्भुवः कथा नः कत्वा खोना  
 पृथिवि आपो हिष्टेति तिस्रो नमस्ते हरसे सुमित्रिया  
 नोऽभीषुणो दत्ते दठं ह त्रयोदश । देवस्य त्वा देवी  
 द्यावा पृथिवीऽन्द्रस्यौजोऽश्वस्य त्वा ऋजवे त्वेयत्य-  
 ग्रे प्रविष्टास्त्वयो हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु मखस्य  
 शिरस्त्रयोदश । देवस्य त्वा सुमित्रिया नऽउद्वयमे-  
 धोऽसीडऽएह्यदित्यै रास्तासीन्द्राय त्वा षड्द्वाविठं  
 शत् । ईशा वास्यमन्धन्तमोऽन्यदेव सम्भूतिं च मिलि-  
 तास्त्वयोऽग्नेनय त्रयोदश । एवं चतुष्पष्टिऋचो वितु-  
 त्तौ एकादशोत्तरशतानि ऋचोऽधिकाश्च ॥ एवं कृते

धृतिशतान्यपि सङ्ख्यकाश्च प्रोक्ताः समर्थैः खलु क  
 ण्डिकाश्च ॥ १ ॥ इति लुप्तवर्षङ्ख्यात्मिका शिक्षा  
 समाप्ता ॥

---

# अथ मनःस्वारशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

मनःस्वारं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ भग-  
वान्याज्ञवल्लभेन भाषितंल्लोकहेतवे ॥ १ ॥ अथ त्रि-  
पदा द्विरवसानमध्येऽनुदात्तानि । अथाधिसध्येऽनुदा-  
त्तानि भवन्ति । कस्त्वा राजन्तमद्वराणां स नः पितेव  
मा नः परि ते प्रागपाक् प्रणो मरुतो यस्य योगे योगे  
तवस्तरं तस्माऽऽरन्द्मन्तः परस्या ऽअधि पुनरुज्जां स-  
मितमग्ने यत्ते शुक्रं तुव्यन्ता मयि गृह्णामि मधु व्याता  
मधुमान्नोऽग्ने युद्धं त्वय्यविष्टाग्ने पावक स नः पावक  
वार्चहत्याय शवसे प्रवमानः सस्तानऽआबोढं चित्रभा-  
नो धियेषितः । आ नो मित्रावरुणाजीजनो ह्यग्ने  
पत्नीः स यक्षन्तव व्याधो विश्वानि देव हरयो धूम-  
केतवो विश्वेभिः सोम्यथ्येना पावक यददृष्ट कञ्च वरु-  
णः प्रावितोषस्तदग्नेच्छिदृष्टमिन्द्रो विश्वस्य शन्तो  
देवीर्दृते दृष्टं ह मा स्वाहा मरुद्भिः पञ्चचत्वारि-  
ष्टं शत ॥ १ ॥ अथ त्रिपदा द्विरनुदात्ता । प्रधासिनो  
हवामहे व्यष्टं सोमान्तर्त्यच्छ मही द्यौः सह रय्या-  
ऽग्निः प्रियेषु समुद्रस्य त्वा द्वयं शुक्क्रज्योतिस्तेह-  
ङ्च वैश्वानरो नः पावका नः सुनावमारुहेयन्दे-

वस्य चेततो रातिठं० सत्पतिं देवस्य सवितुरपह्वरे  
 गिरीणासुच्चा ते द्रविणो दाः पिपीपति विभक्तारठं०  
 हवामहऽउभा पिबतठं० हृदे त्वा द्वाविठं० शतिः ।  
 २ । अथ त्रिपदाद्यन्ता मध्येऽनुदात्तानि । अग्ने व्रतप-  
 ते सुसमिधाय त्रयं मनो नु पुनर्नऽउदुत्तयं तमुत्वा  
 पात्थ्यो वृषाऽऽपो हि ष्ठाऽयमग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नग्ने वाज-  
 स्य येनासमत्स्वग्ने तमह्य नमस्ते रुद्र सन्ना सृजा-  
 म्यग्नेऽत्रायूष्यध्वर्योऽअदृद्भिर्गोमदूषुणा सत्या तू-  
 तुजानः स हव्यवाट्स नऽइन्द्राय मध्वा यज्ञमच्छाय  
 तेऽअस्य जायो ये ते वनस्पतौऽव कस्त्वा सत्यस्मदस-  
 र्प्यातिं गावऽउपेन्द्रे ह्यपास्माऽइन्द्राण्याऽउष्णीषोऽश्वि-  
 ना चक्षेमपातामश्विनैकोनचत्वारिठं० शत् । ३ ।  
 अथ त्रिपदाऽऽद्यानुदात्तानि । स्वयम्भूरस्यग्ने क-  
 व्यवाहनाय समिधाग्निं त्रिठं० शङ्खामास्य प्रत्नान्न हि  
 तेषांयुद्धा हि देव क्षपो राजन्भद्राऽउतैभिर्नो वी-  
 तठं० हविरुभाभ्यां देवापां फेनेन क्षत्रस्य योनिर्द्वी-  
 नावन्तं करन्मिणमंश्विनकृतस्य ते महोऽअर्णऽइम-  
 म्मे सुष्ठुतिठं० सुमतीवृधो युञ्जन्त्यस्यैना विश्वान्य-  
 भि यज्ञं केतुङ्कखन्निर्ग्वचाणि बृहन्निदिधमो मि-  
 च्चठं० ऊवऽ उग्रा विघनिना सविता ते शरीरे द्वे वा-  
 युः पुना तु स्योना पृथिव्येकत्रिठं० शत् । ४ । अथ त्रि-

पदा मध्योदात्तान्यन्तश्चरत्यग्निर्मूर्ध्नी महि चीणा-  
 मिदं विष्णुर्विष्णोः कर्माणि भित्रस्य चर्षणीधृतो वि-  
 सुच्यङ्गमपाठाऽसि सऽइधानो भद्रो नऽइष्टो ऽअ-  
 ग्निः पुनाति ते यत्ते पवित्रं चोदयित्री स्नृतानां  
 तनूनपादसुरो द्वारो देवीरग्ने स्वाहा वायुरग्रे-  
 नाऽअभीषुणो यदद्य स्वरऽउदिते विश्वेभिरुप नः पूष-  
 न्तव धत्ता दिवश्चतुर्विंशतिः । ५ । अथ त्रिपदा  
 अन्त्योदात्तानि व्यतिहोत्रन्वोपप्रयन्तोऽअङ्गुरं सो-  
 मानं स्वरणं यो रेवाना नऽएतु युञ्जाथां रासम-  
 न्तसुरवा सोरायुञ्जन्त्याप्यायस्व समेतु ते मदित-  
 मं मधुनक्लमयमग्निः सहस्त्रिणऽवृत्तजिह्वऽवृत्तश्च स्व-  
 तवांश्च दिवो मूर्ध्नी हिरण्यपाणिमूतयेऽग्निन्द्रतंयु-  
 ज्जन्ति ब्रध्नं कस्त्वाऽऽच्छयति स्वादिष्ठया तिस्रो  
 देवोर्बर्हिर्दृढ्यं नियुत्त्वान्वा कया नस्त्रिंस्तरणिर्विश्वद-  
 र्शतऽइन्द्रवायू बृहस्पतिमिमे सुतास्ताहिप्रासः प्रजा-  
 पतो त्वऽवृत्तं च्वाचमेकत्रिंशत् । ६ । अथ त्रिपदामध्ये  
 अन्त्योदात्तानि भेषजमस्यूर्ध्वाऽअस्य काव्ययो राजानेषु  
 देवी द्यावापृथिवी देव्यो वम्भ्यऽइयत्यग्रे षट् । ७ ।  
 अथ त्रिपदा कम्पः । प्रत्युष्टं रक्षो द्विकं रेवतीर-  
 मङ्गं निषसादाग्निस्तिग्मेन पयः पृथिव्यां नारिरस्याद-  
 देऽदित्यै रास्तासि । ८ । अथ त्रिपदा जात्यः । क-



स्वा विमुञ्चति तद्विष्णोर्युक्तेन मनसेन्द्रस्य सूर्यास्व-  
 ग्नेऽधाह्यग्ने प्रेङ्क्षोऽअग्ने कोऽसि बाहू मे स्वयंवाजि-  
 न्दैऽव्या होताराऽऊर्ध्वमध्वरमस्मात्त्वमेकादश । ८ । अ-  
 थ त्रिपदामध्ये तकारान्ता आपवस्व परिवाजपतिराते  
 वत्सो मनो देवह्य्यङ्क्षो मध्यान्ते पवित्रेण पुनीहि य-  
 जा नः षट् । १० । अथ त्रिपदान्ते तकारान्ताः ।  
 आधत्तेडऽएहि तत्सवितुरभ्यावर्त्तस्वाग्निं स्तोमेन र-  
 क्षोहा विश्वचर्षणिः सप्त । ११ । अथ त्रिपदाम-  
 ध्ये नकारान्ताः । अग्निऊर्ज्योतिषोरसक्थ्याऽअव क-  
 था त्वं वीणि । १२ । अथ त्रिपदान्ते नकारान्ताः ।  
 ऊर्जं वहन्ति वीणि पदा द्वयम् । १३ । अथ त्रिपदा-  
 न्तरा आद्युदात्ता । आऽयन्ते हि, मा सु, न यदाऽऽहा-  
 नि पञ्च । १४ । अथ चतुष्पदा द्विरवसाना मध्येऽनुदा-  
 त्ताऽन्यथादिमध्योदात्तानि भवन्ति । सा विश्वायुः श-  
 र्मासि मनो जूतिर्यम्परिधिं सम्बर्हि रत्न पितरऽआऽग-  
 न्ना गृहा माऽग्ने त्वर्ठं सु, अनु त्वा माता वस्यसि  
 समख्ये परि मा प्रति पत्यां सूर्यस्य चक्षुर्भवतन्तऽआप-  
 तये त्वा सन्ते कार्ष्णि रसि यत्ते सोम त्वमङ्गाऽऽवायो  
 मनो न देवा गावुविदो देवी रापऽएष वो गर्भो, यस्यै-  
 ते वातो वा बृहस्पते वाजं वाजस्य न्वग्नेऽअच्छ स्त-  
 र्यत्वचसस्यऽइन्द्रस्य वज्रऽइयदस्य न्वग्निस्त्वमग्ने

दृद्युभिः सन्ते व्यायुर्थ्यदग्ने यदत्ति ये जनेषु योऽअस्म-  
 व्यमन्नपतेऽन्नस्य विश्वा रूपाण्यग्नेऽअङ्गिरऽउदुत्ता  
 मँयस्तेऽअद्य त्वामग्ने यजमानाऽउदुत्वा गर्भोऽअ-  
 सि पुनरासद्य सँवायस्यास्ते कामङ्कामदुघे यत्तौष-  
 धीरुच्छुष्मा यस्यौषधीर्याः फलिनीरोषधयः सन्वाङ्ग-  
 न्धर्वा मा मेषमूर्जन्ममोऽस्तु सर्पेभ्यो याऽइषवो ये  
 वा यस्ते यावत्स्वोन्त्समुद्द्रानजस्वमिन्दुँय्योऽअग्निर-  
 ग्नेस्त्वामग्ने अऽङ्गिरसः सखायः सठं० सोऽअग्निर्य्ये  
 नऽऋषयो नमोऽस्तु नीलग्रीवाय या ते हेति र्मर्मा न-  
 स्तोकेऽसङ्ख्याता सहस्राणि नीलग्रीवाः श्रितिकण्ठा  
 दिवँय्ये वृक्षेषु ये भूतानाँय्ये पथाँय्ये तीर्थाँन्यश्मन्-  
 र्जयऽइमाऽअवष्टुष्टापरीद्वर्षय यच्च बाणा वाजी नस्त्र-  
 यठं० रुचन्तस्तत्त्वा याभ्येतावदूषय्यजुर्भिराप्यन्ते ये  
 समाना द्वे हृतोऽउदीरतामङ्गिरसो नो ये नः पूर्व-  
 त्वठं० सोमाच्च्या जानु सरस्वती मनसाऽङ्गान्याक्त्व-  
 ञ्छिरो मे नराशठं० सः प्रति आनऽइन्द्रो हरिभि-  
 रिन्द्रः सुत्रामा स्ववान्तस्य वयमामन्द्रैर्गोभिर्न यऽइन्द्रे  
 ता नासत्या त्वष्टा तुरीपो वनस्पतिमभि यः प्राण  
 तो द्विपदा या दैव्याऽअद्वय्यवः किँखिद्वन्द्वा स्व-  
 र्य्यसमँय्यन्निर्णिजोपप्रागात्सुमद्यदश्चस्य यत्ते गात्रा-  
 ह्ये वाजिनं चतुस्त्रिठं० शद्वाजिनो यद्वाहिष्ठँवा-

यो शुक्रकस्तनूनपातमूतिभिर्बर्हिषीन्द्रमिन्द्रः स्वाहा  
 प्रचेतसा देवानां स्वाहाद्यतिरग्निन्वष्टा वीरमसि  
 यमः समिद्धोऽअहय तनूनपात्पथो धन्वना गाऽआज-  
 ङ्घनीन्द्रस्य वधज्जो मरुता मनीकमाक्रन्द्य तस्मा-  
 दहयज्ञात्तस्मादश्व्या यो देवेभ्यस्तदेव स नो बन्धु-  
 र्यान्मेधान्हे विरूपेऽअग्ने शर्वं प्रवो महे आयन्तऽइव  
 स्त्वय्येत्वा जनिष्टाऽउग्रोऽनुतेऽदग्धेभिः प्रवीरया  
 ब्रह्माणि मेऽनुत्तमा तऽक्तधगित्या येन कर्माणि त्रयं  
 त्वमग्ने प्रथमऽइडायास्त्वा हिरण्यपाणिः सविता ये  
 ते भगप्रणेताराना सत्या यदा बध्नन्नुत्तिष्ठामाघठं  
 शन्तो वातो द्यौः शान्तिरर्थतो यतो, गर्भो देवानां  
 समग्निरग्निनाऽहः केतुनेऽएहि स्वाहा पूष्णे चतुः  
 स्तुतिर्नाभिस्तपसे स्वाहा शतमेकाशीत्येकन्यूनम् ।  
 १५ । अथ चतुष्पदा ह्यनुदात्तानि गायत्रेण त्वा स-  
 मिदस्युभावाम्पूर्णां दर्वि देहि मे महीनाम्ययः शुक्र-  
 न्वाऽग्नेर्जनिवसुरु विष्णो द्वयठं । हविष्मतीरिमा  
 हृदे त्वा वाचस्पतये सुवीरो वीरान्तसुप्रजाः प्र-  
 जा ब्राह्मणमह्य वाममह्यापांरसमेघा वऽउत  
 स्येमन्देवाः स्योनाऽसि युवठं । सुराममागत्य वाजी  
 प्रसह्य भस्मना सजूरदः साक्य्यक्ष द्रुपसञ्चस्कन्द  
 क्षणुष्व पाजऽइषे राये द्राणसोऽएना वऽउभे सुसन्दा-

पो हिष्ठाऽवतत्य धनुर्ऋतवस्त्योऽपामिदं गोत्रभिदं  
 गोविदमस्माकमिन्द्रोऽमीषां चित्तर्ः सप्त ते समुद-  
 द्रा दूर्ध्विरेताऽअर्पन्ति सम्यक्स्ववन्ति सह दानुम्पुरु-  
 ष्हत ष्टगो न षष्ठो दिव्यश्याम तं देवा यज्ञन्दीचायै  
 रूपमातित्यरूपं प्रैषेभिः प्रैषानर्हऽकृचैरुक्थानाम-  
 श्विभ्यां प्रातः सवनं पुनन्तु मोक्षन्तस्त्वा दृष्ट्वा परि-  
 स्तुतः षष्ठीर्मे हुपदादिव सुमुचानोऽर्ः शुना ते  
 प्राणाय मे तिस्रस्त्रेवऽकृतुयेन्द्रो महीमूषु सुबर्हिर्-  
 गिनरूपे यज्ञी तिस्रऽइडा शमिता नो देवीऽजज्जा-  
 ज्जती देवा देवानां देवस्वर्हिर्वारितीनां वायुश्चा  
 कुविदङ्गऽकृतवस्त्यऽकृतुयाऽर्हामासाः पक्ष्णि षच्छा-  
 मि त्वा परममियं वेदिर्देवानाम्नाद्राः स्वस्ति नः शत-  
 मिदेष च्छागऽकृतवस्ते यज्ञमिहैवाग्ने देवा दैव्यो-  
 षासा नक्ता इति चतस्रऽएता उवऽइर्मान्तासो बह्वीनां  
 पिता तीव्रान्घोषान्दिवः ष्थिव्याः परीत्य भूतानि मे-  
 धाम्मऽआतिष्ठन्तम् परी माऽ उ त्वाऽयर्ः सहस्रसु-  
 चानावामव प्रातरग्निमुतेदानीमायासाय स्वाहा श-  
 तमेकाधिकम् । १६ । अथ चतुष्पदाद्युदात्तमध्येऽनु-  
 दात्तानि भवन्ति । धूरसि घृष्टिरसि मयीदमग्ने गृह-  
 पतेऽक्रन्कर्म्याऽदित्यास्त्वा नमो मित्रस्याग्ने व्रतपाः  
 परि त्वा गिर्वर्णो गिरो देवतीरमध्वम्माऽहिर्भूम्या

ऽग्ना ३ इ पक्त्वन्त्यां २ ॥ ऽआवह यज्ञयज्ञं देव स्व-  
 वितर्वांतरर्थां० हा भव वाजे वाजेऽवत सोमर्थां० रा  
 जानमने सहस्र सोमस्य त्वाऽऽत्वा जिघर्षि परि च्वा  
 ऽग्ने सीद होतः सुजातो विप्राजसाऽहरहरप्रयाव्यं  
 विश्वस्य केतुरस्ताव्यन्निरिन्द्रं विश्वाऽसुन्वन्तमयज-  
 मानमोषधीरितौष्कृतिर्नामान्ने तव श्वो वयो भुवो  
 यज्ञस्य विश्वस्मै प्राणाय काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्त्य-  
 दित्या स्वाऽबोध्यन्निर्जनस्य गोपास्वाञ्जिचयवस्तमा-  
 ऽऽवाचऽउदबुद्धस्त नमस्तऽत्रायुधाय सीदुष्टम शिव त-  
 ननमस्ते हरस्ते यो देवानां चक्षुषः पिता बृहस्पते प-  
 रीन्द्रऽआसाम्प्रेत सम्मर्षिण तऽउदेनं दैव्याय धर्चं  
 क्रमद्वमग्निना वाजाय स्वाहा विश्वस्य मूर्द्ध्वन्त्र च्वा  
 चत्रय्या व्याग्धं सोमस्य रूपं यमश्विना यदत्र त्वया  
 हि नोऽन्निष्वात्ताः पितरऽआसीनासोऽअरुणीनां वे-  
 देन रूपे सरस्वती योन्त्यां तेजः पशूनां ह्योमानि प्र-  
 यतिर्दैव्याभिमाना वरुणः चत्रय्यस्मिन्नश्वासः स्व-  
 मिद्वोऽअग्निर्दुर्दुरो देवीर्यद्देवासो यद्वरिणी द्वय-  
 न्नार्यस्ते केष्वन्तः कत्यस्यानो भद्रा यद्ववद्वा मा च्वा-  
 ऽग्निर्यदश्वाय यत्ते सादे तं वस्तवाय मेकया च न  
 च्वावान्तस्मिधेन्द्रमिडाभिरिन्द्रदैव्या होतारा त्वष्टा  
 रमिन्द्रं समिधानम्बहत्तनूपातमुद्भिदमीडेऽन्यमीडितं

व्यजस्वतोः सुप्रायणाः सुपेशता सुशिल्प्ये पेशसती  
 पितृभ्यः समिद्धोऽन्नमन्त्रयोश्चोपप्रागात्परममासुष्व-  
 यन्ती दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचाऽऽनो यज्ञाभा-  
 रती ब्राह्मणासः पितरोऽहिरिव भोगैः शीघ्रतेऽग्ने  
 विश्वेषामदितिस्तत्स्वर्यस्य तन्निचस्य वरामहानग्ने-  
 ऽहन्द्र तमिदायातसुप प्रवऽहन्द्राय यज्ञाग्रतोऽनुनो-  
 ऽस्य सिनीवालि पृथुष्टुक्ऽआरात्रि समह्वराय कल्प-  
 न्तान्तऽआयुग्नानग्ने परीमऽहन्द्राय त्वा घर्षेतन्मनस'  
 कामं त्रिंशत्यधिकीकृतम् । १७ । अथ चतुष्पदा-  
 ऽऽत्युदात्तमध्येऽनुदात्तानि । अग्नेस्तनूरेतन्ते कदा  
 पचनायमग्निरेतन्ते शिवो नाम चिरपतिर्म्हऽष्टवशाम-  
 थोः शिल्प्ये श्वावाः प्रीताऽण्णा तेऽग्नावग्निर्युञ्जते म-  
 नोऽग्नेषीरसि घृतङ्घृतपावानः श्वावास्त्य राया  
 वयं यज्ञो देवानां सुशर्माऽसि हरिरसि पुरुदस्म्यो  
 विप्रयुक्तपः सन्नस्य ऽष्टद्विर्यज्ञस्य दोहो देवस्याहमेष-  
 स्त्वाव्यमग्नवृहस्पतिं सविता त्वा पुत्रमिव पितराव-  
 पामृष्टं रुद्राः सठं० सृज्य देवस्त्वा घृतेन सीता शतं-  
 वीऽश्वानतीष्ट सोमावतीमन्यावोऽव पतन्तीरवदन्ना-  
 शयित्री बलासखेरज्ज्यन्मग्ने ध्रुवाऽसृचे च्वाऽऽदि-  
 क्यङ्गर्भमग्निजन्मन्तेऽसौ यस्तामन्नः सहस्त्राणि स-  
 हस्त्राणि पावकया यो वाचस्पतिम्यरी दिवा सङ्क्र-

न्दनेनामिषेणोचा समुद्रो विधेम तऽइमं स्तनं  
 चत्वारि षट्कऽन्यताषाडृतधामा षडिष्टो यज्ञऽएतज्ज्ञा-  
 नाथ व्रथन्ते हविर्द्वा नय्यद्धानाः करम्भो धानानां रूपं-  
 व्रतेन दीक्षास्यितृव्यः स्वधाविब्योऽश्विब्योऽचक्षु-  
 र्जिह्वा मेऽपोऽअद्य बृहदिन्द्राय तिस्रो देवीर्हविषा  
 चातारमिन्द्रमश्विना नमुचे, रश्विना हवि, रश्विना पि-  
 बतां सुचामाणं पृथिवीन्देवीस्तिस्रो देवो देवैः स्व-  
 शात्वा यकासकावूर्ध्वमेनामूर्ध्वमेनमहानामन्यो देव-

द्यो ~~हविर्द्वा नय्यद्धानाः~~ हरिणीः पृच्छामि त्वा यूपव्रस्काऽज्यो-  
 निक्त्रमणन्तिपदनममेव नोऽमुत्र भूयादथ यज्ञायज्ञो  
 वऽजर्जी नपातं जोष्ट्रीऽजर्जीऽऽजती प्रथमा वामु-  
 पावसृजत्सत्या रथवाहणार्थं० हविस्सन्द्रमा मनसो-  
 ऽदृश्यः सम्भृतः प्रजापतिश्चरति वेनस्तदिदम्मे ब्रह्मा  
 सहेऽअग्नेर्विष्वाड्बृहदवर्वाञ्चोऽअह्य देवासे हि  
 दृतवतो भुवनानामनडाऽहस्यिता नोऽसि दिविधाऽइ-  
 ममिषे पिबन्स्व दिग्ध्यः स्वाहा वाचे यमाय तयोद-  
 शाधिकशतमेकम् । १८ । अथ चतुष्पदा मध्योदात्ता-  
 नि । यद्ग्रामेऽवभृथ निचुम्पुण विप्रश्चो देवस्थेयन्ते  
 चिदसि मित्रो नऽइरावत्यपाम्पेरुय्यं देवास्यितृव्ये वा-  
 नां समिन्द्र णो धाता रातिः सुगा वो वयर्था० हीन्द्र-  
 श्व ककुभर्था० रूपं शन्नो भवन्तु वाजस्येमासुदुतिष्ठो-

ष्वऽजघुणऽओषधयः प्रति मित्रः सठं० सृज्य सिनीवाली  
 सुकपहोत्याय बृहती दृशानो रुक्मोऽन्तरग्ने शिवो  
 भूत्वा विद्वा ते प्रप्रायमयठं० सोऽग्ने दिवो नमः सु  
 याऽओषधीरश्वत्ये वो यदिमा सहस्र मे दीर्घायुस्त  
 ऽजर्जी नपाद्भूरस्यपाङ्गर्भं ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः कु-  
 खाधिनी दृतवती दृथिव्याः पुरीषमिन्द्राग्नौऽअव्य-  
 यमानाए सठं० समित्प्रमुञ्च या ते रुद्र शिव परि नः  
 श्रितिकण्ठा यऽएतावन्तऽउप ज्ज्मन्थे देवा देवेषु प्रा-  
 णराऽअपानरा हविषा वषाटधानस्तऽआयजन्ताशुः  
 श्रियानो यस्य कुक्षिः प्राचीमन्वग्ने सहस्राक्षानुक्ता  
 नः सुप्रतीकः सिन्धोरिव प्राङ्मने स नो भुवनस्य प्र-  
 तऽइन्द्रोर्हो विव नऽइन्द्रो वेदेयावेदिर्ये समाना  
 यमग्ने कव्यवाहन त्वमग्ने ये चाऽधा यथा नः सी-  
 सो राजाऽद्वयः क्षीरं कुक्षो वनिष्ठुराक्तमनुप्रस्थे  
 यद्देवास्तिष्ठो यत् व्रज्ज यत्नेन्द्रः समिद्धऽइन्द्रो जुषा-  
 णो बर्हिर्व्वनरप्पतिरवसृष्टऽउषासा नक्तं स्लोकानामि-  
 न्दुं देव्या होतारा भिषजा वसन्तेनऽऋतुना पञ्चे-  
 भामगृह्णन्तभिधाऽअसि प्रजापतये सूर्यस्ते चन्द्रमा-  
 स्ते काऽईमजारे षडस्य होता यत्तत्प्रजापतिव्यस्ये-  
 मे यऽआत्मदास्तमीशानमदितिद्याः सुगव्यन्नोऽनुवी-  
 रैः समास्ता पीवोऽअन्नारयिवृधऽआपो ह यऽअत्प्रया-



भिरानो नियुद्गिरुषेऽन्द्रस्य होता यज्ञत्तिष्ठो देवीधि-  
 यो जोष्टारं सोमं बर्हिर्नरा मित्रावरुणा त्रीणि-  
 तेऽत्रा ते व्यक्षन्ती ववेदूधे तिष्ठन्नुजीते पर्यपो ह  
 देवोऽस्याजरासऽहमान्ने विश्वे देवाः प्रवायुं व्यस्मि-  
 न्नोऽषाढं व्युत्स्वप्नसतीमश्चिन्ना प्रातर्जितस्मगसश्चवा-  
 वतीर्गोमतीरिमञ्जीवेभ्यो वहवप्रां विश्वाऽआशा  
 यावतो द्यावापृथिव्यग्निरथ । हृदयेन यस्मिन्तस-  
 र्वीणि समूतिञ्च विद्वद्याच्च शतमेकचत्वारिंशत् ।  
 १८ । अथ चतुष्पदाऽग्रन्थोदात्तानि । अयन्ते देवस्य-  
 तौ देवेष्वच्छिन्नस्य ते सप्रथमस्ते नोऽग्रवन्तोऽजये शु-  
 हप्रतये यस्य प्रयाणं द्यौस्ते पृष्ठानि होता सः । सीद-  
 स्वापो देवीर्न्नाभा पृथिव्याऽउदेपाद्याह्ण दिवस्पृथि-  
 श्रीणासुदारऽइडागने ताऽग्रस्य निवेशनः सङ्गमनः  
 सोमराज्ञोर्बह्वीर्मा वो रिषत्पावकवर्चाः शुक्लावक्षऽस्त-  
 तावानम्बहिषंया शतेन सम्यक्वस्त्वन्तर्गने जातांस्व-  
 न्यङ्गीभिः सम्प्रच्यवद्भुप परि ते धन्वनो विक्रि-  
 द्द्र विवलोहित यो नः पिता सूर्यरश्मिर्हरिकेशो  
 विमानऽएषः पृथिव्याऽग्रहं स्वर्ग्यन्तस्तां सवितुश्चि-  
 त्तिञ्जहीमि घृतं मिमिक्षे विश्वेऽग्रदोमौ ते यदाकू-  
 ताहामच्छरिणिरासन्दी रूपमाश्रयावयेडाभिर्व्यञ्जान्मु-  
 रावन्तम्बर्हिषदयस्ते रसस्त्वः । सोम पितृभिर्यो-

ऽअग्निस्तदश्विना सुखर्ठं० सत्यति चचेऽध्यादधामि सि-  
 ज्जन्ति परीडितो देवैरुपासा नक्तन्द्रायेन्दुम्यातन्नो-  
 अऽश्विना भेषजं सविता ववरुणस्ता भिषजा प्र बाहवा  
 का स्विदृद्यौरासीङ्गणानान्वा आता चापितेषु के ऽस्य  
 वेदाहम्प्रजापते न एषदृष्टवा मरुतः सज्ज प्रजापते-  
 स्तपसेमा तेऽउप प्रागाच्छसनं प्राचीनम्यर्हिर्व्यचस्व-  
 तीरुर्वियैतावानस्य ततो विवराएन तस्य यस्माज्जातं  
 शुधि शुचकर्णानऽइडाभिरस्मो रुद्रा विश्वेऽअदृद्य  
 त्वमिन्द्र देवन्देवंवऽइच्छन्ति क्वा न ते द्युभिरक्तभि-  
 र्भगऽएव सप्तऽष्टपयोऽपश्यङ्गोऽप्यमाय त्वा माय त्व-  
 दन्वन्तो द्वयमन्यदेव शतमेकमूनमिति । २० । अथ-  
 चतुष्पदामध्येऽतोदात्तानि । सथस्त्वभागास्य येषा-  
 मङ्घोति सो षणस्त्र्यायुषञ्जमदग्नेर्वसुमते रुद्रवते  
 मूर्ध्नीनन्दिऽआकक्रम्य वाजिन्नुदकक्रमीन्कक्षीपासा स-  
 मनसा यास्विष्कर्तारमङ्गरस्य विज्ज्यन्वनुरिमा रु-  
 द्राय विश्वकर्मा विमनास्सुभिर्वेऽअग्नावेतावद्रूप-  
 मग्निव्यात्तानृषमतऽइदम्यद्व्यस्तदस्य रूपमान्वाणि  
 श्यालीर्थी भूतानां समिद्धोऽअग्निरश्विना तन्नी वा-  
 तऽएकस्त्वष्टुरनाद्यथो जातवेदा नराश्रठं० सस्य  
 महिमानं सदृद्यो जातः स्वादुषठं० सदः पितरस्तय्य-  
 ज्ञानहि रप्पशं हिरण्यहस्तोऽअसुरः शन्नो मित्रोऽचि-

षक्रददृष्ट्वा सविता प्रथमे तदेजत्येकोनचत्वारिंश-  
 त् । २१ । अथ चतुष्पदा प्रथमे को जात्यः पवित्रे  
 सत्यो धान्यमस्यदित्यै राऽऽन्नासि भूर्भुवः स्वरयमग्निः  
 पुरीष्योऽस्यावो देवासस्तस्यास्तो सत्यसवसो विष्णोर्नु कं  
 प्रतद्विष्णुरक्षसां भागोऽसि देवीरापोऽअपान्नपात्सा-  
 वित्रोऽसि देवकृतस्यैनसऽइमन्नो देव पुरीष्यासोऽअ-  
 ग्ने त्वं पुरीष्यो मातेव पुत्र्यन्त्वी राट्सुपर्णोऽस्यभ्यर्ष-  
 तेमन्नो देव पुरीष्यासोऽअग्ने त्वन्नऽआश्विननोजो-  
 ऽन्नात्परिस्तुतोऽविर्गं मेऽएवेद्विभूर्मात्रा यकोऽसकौ  
 यद्वविष्यन्तव शरीरं वनस्पते वीडुङ्गो येन दृढौरि-  
 न्द्राग्नीमित्रावरुणा प्रैतु ब्रह्माणस्पतिं सुखारथिर-  
 श्वानिव प्रवो महे मह्युत नऽउग्रश्चेशा व्यास्य शतं त्रिं-  
 शदुत्तरम् । २२ । अथ चतुष्पदा मध्ये जात्योऽग्ने त्वं-  
 विष्णोरराटमिन्द्रस्य स्यूः परि वीरस्यग्नेरनीकमभि-  
 भूरसि युजे वां सुजातो ज्योतिषा मूर्ध्नाऽसि राड्यस्यु-  
 रो हरिकेशः पञ्चाजुह्वाना सरस्वत्यश्चिन्वना तेजसा  
 सत्त्वन्नो यदातो देवीऽउप्रासा नत्तेन्द्रस्य रूपं परि-  
 दृद्यावाष्टथिवी विददृद्यदी त्वन्नोऽअग्ने पथस्पथः  
 परिपातमिमा गिरः प्रनूनङ्क्षत्रस्य त्वा सप्तविठं  
 शतिः । २३ । अथ चतुष्पदा मध्येऽन्त्यो जात्यो वृ-  
 ताच्यसि वृताचीसत्योऽयमिहाक्षन्नमीमदन्त सुस-

नृशन्वा देव सवितरेष ते कदा चन प्रयुच्छसि प्रजा-  
 पतेः प्रजाऽअभूम हिरण्यरूपाऽउषसः शर्मा च पर-  
 मस्याः परावतो याः सेनाऽअपो देवीर्वीधा मे पुनस्त्वा  
 यत्ते दिवि वृद्धी युनक्त सीरा लाङ्गलमपवीरवन्धयः  
 प्रति विष्टिताः पृथिवी व्याश्व ब्रह्म जज्ञानं तव भ्रमा-  
 सः प्रजापतिश्चाऽवोचाम कवये विश्वस्य दूतं व्येन  
 वहस्य द्यवोचन्मा नो महान्त्या ते धामानि परमाणि  
 विश्वकर्मा ह्युदग्राभञ्चाग्ने प्रेहि प्रस्तरेण परिधि-  
 ना पशुभिः पशूनायन्तु नः पितरो येऽअग्निष्वात्ता-  
 स्तमिन्द्रं देवं बर्हिः सरस्वती त्रिः, सठं० शितो रश्मि-  
 ना भद्रं कर्णेभिर्मा नो भिक्षो यन्नीक्षणं क्षत्रेणा-  
 ग्नेऽति निहः स्वाससत्यमिन्द्रेणानु त्वा रथो जीमूत-  
 स्थिव भवति त्रिपादूर्ध्वस्तस्मादयज्ञाद्यत्पुरुषेण चीणि  
 शताऽऽयदिषऽइन्द्रो वृत्रं वट्स्वर्यस्य देवेभ्यो हि दे-  
 वेन नऽएष वस्त्रोमी नमस्तेऽअस्तु प्रजापतिः सम्भ्रय-  
 माणः कुर्वन्नेव स परि चतुष्पदिः । २४ । अथ चतु-  
 ष्पदा कम्पो जात्यः । रूपेण वऽउपाशो वीर्येण स-  
 धमादो दुम्निन्तीराददे गायत्रेण प्रतूर्वन्नेहि मुञ्चन्तु  
 माऽस्मिन्महत्यश्विनो भैषज्येन सुभूः स्वयम्भूर्यद्वा-  
 जिनो दश । २५ । अथ चतुष्पदा कम्पमानेऽन्तकः ।  
 द्वितीयं वसोः पवित्रमग्नये जुष्टं गृह्णात्याददेऽह्वरत्न-

तं संवर्चसा ध्रुवासि ह्ध्रुवोऽयमग्ने नयान्ते स्ते समु-  
द्रे तेऽप्लवः सरस्वत्यै वाचोऽपो देवाऽत्रा विश्वतः  
सर्ग० सृष्ट्वाँवसुभिः सर्ग० शितम्ने समुद्रे त्वा स बो-  
ध्यति विश्वास्वसुत्तमाऽग्ने तव शश्वदऽउदग्ने तिष्ठ  
स्वेर्द्वैर्व्या ते रुद्र शिवा तनूरघोरासौ योऽवसर्पति  
सऽइषुहस्तैरभि गोत्रायभि प्रवन्त धामन्तेऽग्निर्न्युन-  
जिम्प परीतोपिञ्चत बर्हिषदः पितरः पयसा शुक्र-  
मिन्द्रः सुत्रामोऽयन्तनूपा भिषजेन्द्रन्दुरः कवण्यो  
नाश्विना गोभिः शैशिरेण तेजोऽसि वसवस्त्वाञ्जन्तु  
गायत्री लिष्टुप्यौस्ते शन्ते परेभ्यो मा त्वा तपत्पा-  
हि नऽओजो न सुबर्हिषमापस्त्रिदातत्तऽथानी यज्ञं  
चन्द्र नाऽअप्सु पञ्च नद्व्यस्वमिमा सह स्तोमाऽअसुव्या  
नाम हिरण्यमेन पात्रेण पञ्च पञ्चाशत् । २६ । अथ  
चतुष्पदा द्विकम्पः । अपारकन्द्यौरिव भून्ना वनेषु वि-  
द्वितीयस्त्वमुद्रे ते चत्वारि । २७ । अथ चतुष्पदा  
द्विर्जात्यः । प्रथमँवसोः पवित्रं तनूपाऽअग्ने सन्तः  
सिन्धुः पवित्रे स्त्वः स्थिरो भवापेत वीत स रुद्रवत्क-  
न्याऽइव वहतुँवायव्यैर्वायव्यानि वैश्वदेवी पुनत्युप-  
हृताः पितरोऽहाव्यग्ने त्रिर्ज्जात्यो होताऽद्व्यर्वा-  
ह्मणोऽस्य सोमो धेनुं त्रिरायुष्यँवर्चस्यं षोडश । २८ ।  
अथ चतुष्पदामध्ये तकारान्ताः । अह्नतमसि दिवो

वा ज्योतिरसि यस्ते दृढसस्क्रन्दति कोऽदात्सोम-  
 स्य त्विषिरस्यग्ने बृहन्हठं० सः शुविषरसञ्ज्ञानमसि  
 हिरण्यगर्भः संवत्सवीन्वष्टुः प्रोथदशम्वः किठं० स्वि-  
 दासोद्विश्वतश्चक्षुरत व्वाजस्य मा सोममदृश्यः स्वा-  
 हा यज्ञं वरुणो यदस्या देवम्बर्हिर्निन्द्रन्देवऽइन्द्रस्तस्यो  
 देवम्बर्हिर्वयोधसं देवो नराशठं० सञ्चतुर्भिरादिरथै-  
 र्नी भारती यदक्क्रन्दो यमेन दत्तं हिरण्यष्टङ्को य-  
 ऽउपश्चासय सहस्रशीर्षा वेदाहमेतमदृष्ट्या देवास्ति-  
 रश्मीनो व्विततोऽप्राधमत्प्रमन्त्रहे शवसा परं सृत्तयो-  
 स्तच्चक्षुरर्नेजदेकमन्यदेव चीर्यधिकचत्वारिंशत् ।  
 २६ । अथ चतुष्पदा जन्त्ये नकारान्ताः । ये रूपाणि  
 तन्वा शोचिष्ठाव रुद्रं स प्रथमऽइन्द्रेरन्ते युञ्जानः  
 प्रथमं हस्तऽग्राधाय प्रतूर्त्तं वाजिन्त्सं व्वसाथामा रवा-  
 ऽऽहार्षम्प्रति स्मशो यामिषुं शिवेन व्वचसा द्रापेऽअ-  
 न्वसो व्विषम्वकर्मन्हविषा बलविज्ञाय स्थविरऽइन्द्र-  
 स्य वृष्ट्याऽइन्द्रेमं पञ्चदिशो व्वयन्नाम व्वाजस्य नु  
 यद्वत्तंय्यत्र धाराऽइन्द्रस्य रूपमाया निषसाद मर्हस्य  
 त्रिदृढान्कः स्वित्सूर्य्यऽएकाकी प्रथ भीमं सप्तदश । ३६ ।  
 कक्राव्णोऽअकारिषं पञ्चस्वन्तस्तान् रनि । आ वायो आघा  
 सर्वे निमेषा यज्ञो देवानामिन्द्रव यन्ते देव्यग्निर्मूर्द्धी  
 रगीऽअप्रात्पितुन्वशिश्वभ्यां पिग्वस्यो मतौ नव । ३७ ।

चत्वारिंशत् । ३० । अथ चतुष्पदा मध्ये नकारान्ताः ।  
 पुनर्मर्जनोऽग्रयन्नोऽग्रगिनरुपावीरयुक्क्रामावक्रन्दग्निः  
 स्तीदत्त्वमयमगिनर्वीरितमो येऽन्नेष्विन्द्रन्दैवीस्त्रिधा  
 हितमगिनरस्मि जन्मना नाना हि यमप्रिश्चना देवी-  
 द्द्वारोऽइन्द्रन्दैवीस्त्रिधा द्वारो स्वयीधसं देवीस्त्रिधा  
 द्यतेनाञ्जन्यत्पुरुषं यज्ञेन यज्ञं ० रुचं ब्राह्ममारोदसी  
 दिवि दृष्टोऽष्टौ व्यकस्यद्ये नः सपत्न्याः षड्विंशतिः ।  
 ३१ । अथ चतुष्पदा अन्ते नकारान्ता मित्रो नो या  
 तऽआदिर्त्येभ्यस्त्वा चतुस्त्रिंशत् ० शतन्तवो मा नऽइन्द्र  
 ते युक्काय सविता शिवो भव दृष्टं ० ह्रस्व देवि द-  
 र्ष्टं ० द्वाभ्यां मलिन्नुनुशिवकपावको धरुणेतो जज्ञे  
 व्वातस्य जूतिं सहसा जातौल्लोकमृण किं ० स्विद्वनं  
 कऽउ सो या सेनाऽईदृक्षासऽएतादृक्षासऽएतर्ष्टं ० स-  
 धस्य सीसेन तन्वं मनसा त्वष्टादधदातऽइन्द्रो दूरा-  
 च्चामग्ने दृणतेऽआजुह्वानऽईडयो यऽइमे तेऽआच-  
 रन्ती सुपर्णवस्ते नाभ्याऽआसीदाकृष्णेन प्रवाहजे-  
 ऽश्मत् ० पवित्रे स्थं पुंवातः कक्रव्यादमग्नमेकाधिक-  
 न्याऽइव ववहतुंवाय चतुष्पदोत्तराऽऽद्युदात्ताः । सन्व-  
 हताः पितरोऽहावत्, माह, त्वन्नो न वै त्वामि,  
 ह्योऽस्य सोमो धे प्रतद्वोचे, दन्विन्त्वा ० हि मन्द्रे-  
 अथ चतुष्पदाम् अथ चवसानाऽऽद्युदात्ताः । अ-

गने ब्रह्मा वसुधैवकुर्वीत्युद्दिष्टमत्यन्त्याम्भनस्ते यावा-  
 न्तमप्रकृता विश्वे देवासऽआतिष्ठेन्द्रमिदुदुत्तमप्रजाप-  
 ते नादित्यै रास्नऽऋचो नामाश्विनौ ऋगस्य य-  
 ङ्क्रान्दसी देव्यावद्वयूँ ब्रह्मणस्पते दृते दृठं० ह मा-  
 ऽनाष्टुष्टा पुरस्ताद्विश्वासांभुवां स्वाहा प्राणोऽभ्यो लो-  
 मव्यश्चतुर्विंशतिः । ३४ । अथ अयसानाऽऽद्यनुदा-  
 त्ताः । युष्माऽइन्द्रः सवितुस्त्वैषा तेऽग्निर्ज्योतिर्व-  
 तङ्कणुतैन्द्रः प्राणोऽयँवेनो मरुत्वाँ २ ॥ इन्द्र-  
 महाँ २ ॥ इन्द्रो यऽओजसा वाचस्पतिन्ध्रुवसदन्वा-  
 ऽश्विभ्याम्यच्यस्व कुविदङ्ग विश्वकर्मा त्वा द्वे पर-  
 मेष्ठ्यो त्वा द्वे स्वाद्वीन्वेदं० हविर्दृष्ट्वा रूपऽवृता-  
 वानँवैश्वानरस्य सुमतौ वैश्वानरो नऽजतयेऽग्नि-  
 कृष्टिष्यमाय त्वा समुद्राय त्वा समुद्राय त्वा ष-  
 ड्विंशतिः । ३५ । अथ अयसाने कम्पः । सँवपाभ्युप-  
 ऋतो ह्यौः कम्पो जात्यः सठं०हिताऽस्याकूत्यै प्रयुजे  
 तप्तायनी मे बृहन्तसि यवोऽसि द्वे माऽपः प्रपर्वतस्ये-  
 मन्मा हिठं०सीद्वेऽअन्तरिक्षे निप्रसाद महाँ २ ॥ इन्द्रो  
 वज्रहस्तो यस्ते स्तनोऽभीमं सप्तदश । ३६ ।  
 अथ अयसाने प्रथमादूर्ध्वादात्तानि । आ वायो आघा  
 ये विनो ग्रहाऽऊर्ज्जाज्जतयो यन्ते देव्यग्निर्मूर्ध्वा  
 रेतो मूवमग्निश्च वैश्वानरस्य सुमतौ नव । ३७ ।



अथ व्यवसानान्तोदात्ताः । गन्धर्वस्त्वोपहृताऽइहा-  
गनेर्वी विवस्वन्नादित्यैजतु दशमास्योऽग्निः पशुरथै-  
तानष्टावासुते दस्त्रा युवाकवः स्योना इथिऽव्यहानि  
शमेकादश । ३८ । अथ व्यवसाने जात्यः । पुरा वक्रू-  
रस्य वेदोऽस्यापोऽअस्मानभि र्यं हृतेनाक्तावुपयाम-  
गृहीतोऽसि ध्रुवोऽस्यस्मै वः पुरीष्योऽस्युतर्ठं सत्यस्म-  
धुश्च शुक्रशेषश्चाग्ने त्वन्तोऽअन्तमऽआयुर्थ्यज्ञेन कुवि-  
दङ्ग प्रजापतये त्वेमा नु यथेमामधि नोऽपेतऽएक-  
विंशतिः । ३९ । अथ व्यवसाने द्विर्जात्यः । कीऽसि  
महाराऽइन्द्रो नृवदाचर्षणिप्राः सहस्र नभश्च तपश्च  
पञ्च । ४० । अथ व्यवसाने द्वितीयाद्वोदात्तानि । अदि-  
त्यास्त्वक्सोम राजन्निन्द्रवायूऽइमेऽइन्द्राग्नीऽआगत-  
सोमासश्चर्षणीष्टतऽइन्द्र मरुत्वो जवो यः षोडशी सो-  
मोऽग्निर्ठं होतारन्नमोऽस्तु रुद्रद्रेव्यो द्वित्रया देवा  
यदापः प्राणाय स्वाहा बृहस्पते ऽअतीन्द्र गोमन्नि-  
न्द्रायाह्यग्निर्ष्ट षिर्गीयत्रच्छन्द्रः पयसो रेतो विंश-  
तिः । ४१ । अथ व्यवसाने तकारान्तास्त्वमग्ने व्रत-  
पाऽइदमापो बृहस्पतिसुतस्य विश्वकर्षेण्वहविषेन्द्र-  
स्य वज्रोऽस्यामा क्षत्रस्योल्बन्नाभिर्मेऽष्टौ । ४२ । अथ  
व्यवसाने नकारान्ताः । भद्रो मे सजोषाऽइन्द्रेहरति  
रुर्वी भव यदा पिपेष पञ्च । ४३ । अथ व्यवसाने

प्रथमे द्वितीयान्तमुदात्तानि । उखाङ्कणीतु कुतस्त्वं  
 द्विः । ४४ । अथ अवसाने ह्याद्युदात्ताः । एदग्द्या-  
 न्मा द्विः । ४५ । अथान्त्यावसाने त्वाद्युदात्ताः । मा  
 भेरग्ने दध्यायोऽन्वस्य स्वाहा यज्ञं वरुणस्थीतम्भनं  
 देवीरापः शुद्धा वोङ्ठं वाचन्ते द्वितीयं स्वाङ्कतोऽसि  
 सोमः पवते यस्तेऽअश्मसनिर्व्वेशीनान्त्वा वसवस्त्व-  
 योदशाक्षरेण ये देवाऽअग्निनेत्रा वसवस्त्वा धूपय-  
 न्त्वाकूतिमग्निं विष्णोः कक्रमोऽसि चिदसि तथाऽऽयु-  
 र्मे नवविठं श्रुत्या स्तुवत तन्तुना रायस्पोषेण रा-  
 द्भ्यस्यधिपकन्यसि वञ्चते गणेभ्यो धृष्णावे शम्भवाय  
 पर्षायौजस्य ज्येष्ठयञ्च शञ्जोक्कचाश्मिन्ना च वसु चै-  
 का च चतस्रश्च अविश्वेडेडितो बर्हिस्त्वर्गमन्मदाः सु-  
 प्रेशसोषे दैव्या होतारा तिष्ठो देवीश्चतस्रोऽश्विनो  
 सरस्वती चत्वार्यग्निः स्निष्टृक्षतन्त्वामद्य प्राच्यौ  
 वाताय नक्षत्रेभ्यस्ताऽउभौ अवयो गायत्र्यै भूम्या-  
 ऽआखून्वातं प्राणेन विष्टतिन्नाभ्यैधोऽस्येकाधिकः स-  
 ण्डिः । ४६ । अथान्त्यावसाने ह्याद्यनुदात्तानि । इषे  
 च्वाऽग्नेस्तनूरिन्द्रघोषस्त्वा रक्षोहणं वलगहनं रक्षो-  
 हणो वो मित्रस्य माऽऽत्माने सऽउग्रिक्कत्वमापये  
 स्वाहैष ते निर्व्वृतेऽग्राविर्मीर्याऽऊर्ध्वामारोहाग्निः  
 पृथुः सवित्रा प्रसवित्राऽपान्त्वाऽयम्पुरऽइयमुपरि स-

जूर्तं तुभिरनङ्गान्वयः पृथिवी च्छन्दीऽग्निर्देवता-  
ऽऽच्छन्दी विराडसि त्रयः प्राणश्च सत्यञ्च तिस्रो वयि-  
श्च ब्रीहयश्चाग्निश्च द्वे मित्रश्च चतस्रोऽग्निर्दूर्ध्वं पष्ठ-  
वाट् च त्रिरश्विभ्यान्वा प्रथममग्नये स्वाहा हिङ्गा-  
राय प्राणायाम्ययः पृथिव्यै धूम्रान्वसन्ताय पष्ठवाहो  
विराजे प्रजापतये पुरुषान्मयुः प्राजापत्यः पुरुष-  
वृषश्चन्द्रमसो मशकान्केशैर्मरुताः स्कन्वा नृत्ताय  
सूतवृतये स्तेनहृदयं पञ्चपञ्चाशत् । ४७ । अथा-  
न्यावसाने ह्यर्द्धोदात्तानि । एष ते रुद्रभागः स्वराड-  
सि सप्तहोऽग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसंवसवस्त्वा वृष-  
न्तुराडसि नृपदे वेट् प्रथमं वृष्णाग्नीवाऽआग्नेयाऽउ-  
न्नतऽऋषभः वृष्णा भौमाः प्रथमद्वितीयोक्ताः सञ्चरा  
धूम्रान्वान्नुनोकाशाः प्रजापतये च सौरी बलाकाऽए-  
ण्यहो वर्षाऽहर्कृतूनामाखुः श्वित्रऽआदित्यानाम्पूष-  
णं वनिष्ठुना नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं सन्धये जारमुत्सादे-  
व्यः कुवजम्भायै दावर्वाहारम्भवेऽयस्ताय्यमाय य-  
मस्तं सरोभ्यो धैवरमक्षराजाय कितवं प्रतिश्रुत्वा-  
याऽअर्तनमग्नये पीवानमष्टाविंशतिः । ४८ । अथा-  
न्यावसाने ह्येको जात्यः । कुक्कुटोऽसि जनयत्यै त्वा-  
ऽग्ने व्रतपतऽएष ते गायत्री ध्रुवोऽसि पृथिवीन्देवान्दि-  
वँवसवस्त्वाऽदितिष्ठाऽयन्द्रक्षिणा सहस्रस्य प्रमा न-

मऽआशवेऽइमा मे वाजश्च वित्तञ्च खुचश्च देवो-  
 ऽअग्निर्य्यते स्वाहा काय द्वितीयाऽग्नये स्वाहाऽऽयु-  
 र्य्यज्ञेनैकस्मै रोहितो धूम्ररोहितः शुद्धवालस्तृतीयो-  
 क्ताः सञ्चराः सुपर्णः पार्जन्यः खड्गो वैश्वदेवोऽग्नेः  
 पक्षतिर्व्रह्मणे ब्राह्मणं तपसे कौलालमर्म्मोऽथो ह-  
 स्तिपम्बीभरसायै पौलकसमेकत्रिंशत् । ४६ । अथान्त्या-  
 वसाने कम्पः । पृथिवि देवयजन्यदित्यै व्युन्दनम-  
 ग्ने वः समुद्रद्रुक् प्रथमः स्वाङ्कतोऽसि स्वर्णं चतुः  
 कम्पाद्दृढस्पदे तनूनपात्सरस्वतीन्नराशठ्सन्न द्वि-  
 कम्पो दुरो दिशो वाजाय स्वाहा सोमाय कुलुङ्ग-  
 ऽइन्द्राग्नयोः पक्षतिरग्नेऽनीकवतेऽग्ने गायत्राय  
 नर्म्माय पूँश्चलूं सुमित्रिया नोऽष्टादश । ५० । अथा-  
 न्त्यावसाने कम्पो जात्यः । भूताय त्वा दिवि विष्णु-  
 द्वितीयः सिँह्यसि तेजोऽसि तेजो मयि धेह्याब्रह्म-  
 न्नश्च स्तूपरः शिल्पा वैश्वदेव्यऽएताऽएन्द्राग्ना  
 त्रितीयः कृष्णाग्नीवाऽआग्नेयः कृष्णाग्नीवा दश ।  
 ५१ । अथान्त्यावसाने द्विर्जात्यः । अस्कन्नमद्याग्र-  
 यणोऽसीदमुत्तरादाशुस्त्रिष्टसमुद्रोऽसि नभस्वान्ष्ट  
 शिन्नस्त्रिष्टोनष्टिन्नस्तृतीयः कृष्णाग्नीवाऽआग्नेया-  
 ऽअन्यवापोऽर्द्धमासानामिन्द्रस्य कक्रोडो नव । ५२ ।  
 अथान्त्यावसाने त्रिर्जात्यः सिँह्यसि मित्रावरुणा-

वध्यान्वा षड्जात्यो मधवे त्वाऽग्नये त्वा मर्त्यां चतुरो  
 जात्यः पृथिव्याः सधस्यात्त्रिष्टदसि प्रथमा द्वितीयैश्चत्वा-  
 रो जात्या मधवे स्वाहा शादन्द्द्विद्वन्व । ५३ । अ-  
 ध्यात्त्यावसाने नकारात्ताः । मनो मे प्रथमाग्नयेऽनीक-  
 वते वसन्ताय कपिञ्जलानान्तसमुद्राय शिशुमारा-  
 न्तोमाय हर्षानग्नये कुटरन्तोमाय लवाजगन्हे  
 पारावतान्त्वसुव्यऽश्वातोमानाय परस्वते दश ।  
 ५४ । अथ निरवसाने ह्याद्युदात्ताः । नमो वऽइन्द्रश्च  
 मरुतश्च विश्वे देवाश्चमसेऽवेष्टा दन्द्दृकाद्वयसु-  
 दिचीमारोह मा च्छन्दऽएकया स्तुवतैवश्चन्द्ो बभन्तु-  
 श्चाय रोहिताय कृत्स्नायोष्णीषिणेः विसृजज्ञः सभा-  
 व्यो गणेश्वस्तक्षेत्र्योऽश्वेव्यो ह्रस्वाय वग्न्याय विं-  
 शतिः । ५५ । अथ निरवसाने ह्याद्युदात्ताः । प्राणाय  
 मेऽप्रोह्यमाणः सोमः पूषा पञ्चाक्षरेणार्थैतस्य प्रती-  
 च्चीमारोह मूदूर्वा वयो नवभिरस्तुवत रश्मिना स-  
 द्याय प्रतिपदस्यग्निमद्वय स्तपस्त्याऽअद्य द्वादश ।  
 । ५६ । अथ निरवसाने कम्पः । कृष्णोऽसि मधुमती-  
 न्तः परमेष्ठ्यभिधीत इति त्रिः । ५७ । अथ निरव-  
 साने कम्पो जात्यः । समुद्रोऽस्यग्निरेकाक्षरेण  
 यवानास्मागस्त्रिः । ५८ । अथ निरवसाने ह्योको जा-  
 त्यः । विश्वे देवा नवभिरस्तुवत नमो हिरण्यवाह-

वे नमः कपर्दिने स्तुत्याय उवाच्याय पाण्याय सप्त । ५६ ।  
 अथ निरवसाने द्विर्जात्यः । उभिगसि वृषाऽजर्म्भि-  
 उर्त्येष्टद्याय विलिम्बने ब्रज्याय पञ्च । ६० । अथ नि-  
 रवसाने त्रिर्जात्यः । सोम्याय कूप्याय चतुरगने  
 र्भागोऽसि वृषाणां भागोऽसि सिकत्याय शुष्कक्याय  
 षट् । ६१ । अथ निरवसाने मध्यावसाने द्वितीयश-  
 र्भाऽस्यगने व्राजजिह्विभूरस्याददे रावाऽसि द्विर्जा-  
 त्यमिन्द्राय त्वा बृहहते पञ्च । ६२ । अथ चतुरवसा-  
 ने ह्याद्यदात्ताः । प्रत्युष्टं रक्षऽन्धानास्त्वा अश्व-  
 कन्वामात्युग्रासि माऽहिर्भूर्मा इदाकुरगने पवस्वा-  
 दृग्श्वस्य व्राजी कनिक्कददेधोऽसीन्द्रस्यौजस्य  
 स्वाहा रुद्रायैकादश । ६३ । अथ चतुरवसाने ह्या-  
 द्यदात्ताः । अग्नीषोमयोर्ज्जतिं द्विकम्पाः सजृह-  
 वेनाऽगुरं दृष्टेऽग्नीषोमाभ्याम्पुनन्तं वृषभसु-  
 त्तिष्ठन्नीजसा युवन्तन्देवस्याहम्प्रथमो देवस्य त्वा  
 इथिव्याः सुपर्णाऽसि विराड्ज्योतिरिमठं सा-  
 हस्वन्तिष्ठो व्रायोः पूतः पुनन्तु मा पितरः सँव-  
 त्सरोऽस्यग्निमद्योभयोर्दृजवे त्वा हिरण्मयेन पा-  
 त्रं गतिं द्वाविंशतिः । ६४ । इति महर्षियोगियाक्षव-  
 लक्यश्रुता मनःस्वारशिक्षा समाप्ता ॥

# अथ प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा- ऽऽरभ्यते ॥

हेरम्बं विघ्नहर्तारं प्रणमामि सरस्वतीम् ॥ य-  
द्योर्न्मनमात्रेण विघ्नसङ्को विनश्यति ॥ १ ॥ प्रातिशा-  
ख्यं च शिक्षाञ्च सम्यगालोच्य यत्नतः ॥ वैदिकानां  
सुबोधाय सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ २ ॥ सदाशिव-  
तनूजेन बालकृष्णेन धीमता ॥ प्रातिशाख्यप्रदीपाख्या  
शिक्षा सम्यङ्निरूप्यते ॥ ३ ॥ अथ वेदाध्ययनप्रका-  
रः । तत्र याज्ञवल्क्यः । प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृती-  
स्तदनन्तरम् ॥ सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्स-  
मारभेत् ॥ १ ॥ हस्तौ तु सँव्यतौ धार्यौ जान्वोरुपरि सं-  
स्थितौ । गुरोरनुमतिं कृत्वा पठेन्नान्यमतिर्भवेत् ॥  
२ ॥ ऊरुभागे तृतीये तु करन्यस्याथ दक्षिणम् ॥ प्र-  
सन्नमानसो भूत्वा किञ्चिन्तम्रमधी मुखः ॥ ३ ॥ कू-  
र्माऽङ्गानीव संहृत्य हस्तदृष्टिर्दृढमनः ॥ स्वस्थः प्रशा-  
न्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ ४ ॥ नाभ्याह्न्यान्न  
निर्ह्न्यान्न गायेन्न च कम्पयेत् ॥ यथादाबुच्चरे हर्षाँ स्त-  
थैवैतान्समापयेत् ॥ ५ ॥ निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे वेदार्थ-

मनु चिन्तयेत् । सव्यगुच्चारयेद्दवर्णाहस्तेन च सुखेन-  
च ॥ ६ ॥ खरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगप्रतिष्ठतौ ॥  
हस्तादुभयः खरादुभयो न वेदफलमश्नुते ॥ ७ ॥ न क-  
राजो न लज्जोष्ठो नाव्यक्तो नानुसिकः ॥ गदगदो बह्वजि-  
ह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ ८ ॥ दुलुर्नैका स्फुटो दण्डी  
स्वस्तिको सुटिकाद्यतिः ॥ एते वै हस्तदोषाः स्युः पर-  
शुश्चेति सप्तमः ॥ ९ ॥ अथ करचालनक्रमस्तत्रैव  
अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तर्ज्जन्त्युपरि यद्भवेत् । प्रादेशस्य  
तु यो देशहन्मार्गं चालयेत्कारम् ॥ १० ॥ उदात्तं भु-  
वि प्राप्तेन प्रचयं नासिकाग्रतः । हृत्प्रादेशोऽनुदात्तं तु  
तिर्यग्गताद्यादिकाः खराः ॥ ११ ॥ स्वरिते व्यङ्गुलं  
विद्यान्निप्राप्ते तु षडङ्गुलम् ॥ उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमे-  
तत्स्वारस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ तथा च प्रतिज्ञा सूत्रे ॥  
हृद्यनुशक्तो मूढधर्मुदात्तः श्रुतिमूले स्वरित इति ॥  
अथ स्वरविचारः । तथा चोक्तम् । स्वरउच्चः खरो  
नीचः स्वरः स्वरित एव च ॥ स्वरप्रधानं चैस्वर्यं व्य-  
ञ्जनं तेन सस्वरमिति ॥ अथोदात्तानुदात्तस्वरित-  
स्वराणां लक्षणान्युच्यन्ते । तथा च प्रातिशाख्ये । उच्चैक-  
दात्तः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः स्वरउदात्तसङ्गः स्था-



अधोभागे निष्पन्नः खरोऽनुदात्तः स्यात् । यथा ।  
 आर्षेयऽऋषीणाम् । अनुदात्तप्रदेशः । “उदात्ताच्चानु-  
 दात्त”स्वरितम् ॥ ४ ॥ उदात्तादक्षरात्परं व्यञ्जनव्य-  
 वहितमनुदात्तमक्षरं स्वरितं भवति । यथा स्वाहा  
 हिष्म । हि ष्म ॥ निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ ५ ॥  
 अनुदात्तमापद्यते स्वरितं उदात्तपरं स्वरित परं च ।  
 उदात्तपरे यथा स्वाहा सोमाय । स्वर्ग्यायेति स्वरः ग्या  
 य । प्रसवेऽग्निश्चरितः । परमेष्ठ्यभिधातः । सुचीवे-  
 ति । स्वरितपरे यथा स्वाहा स्वर्णाङ्गः ॥ इत्येवमाह-  
 यः ॥ “उभयवान्तस्वरितः ॥ ६ ॥ अधोभागे नि-  
 ष्पन्नः खरः स्वरितसञ्ज्ञः स्यात् । यथा स्वः । धान्यम-  
 लि ॥ अथ स्वरितस्यैवान्तर्भेदा अष्टौ स्वरा उच्यन्ते ॥  
 तथा च याज्ञवल्क्यः । अष्टौ स्वराग्रवक्ष्यामि तेषामेव  
 च लक्षणम् ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रक्षिप्य  
 तथाऽपरः ॥ १३ ॥ तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञश्च तथा तैरोवि-  
 रासकः ॥ पाददृष्टो भवेत्तद्वत्तायाभाव्य इति ख-  
 राः । १४ । इति । तत्र प्रत्येकलक्षणमुच्यते । तथा  
 च प्रातिशाख्ये ॥ एक पदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥  
 एकस्मिन्पदे नीचपूर्वोऽनुदात्तपूर्वो यकारेण वा सहि-  
 तो जात्यः खरः प्रत्येतव्यः । नीचपूर्व इति सम्भवद्वि-

शेषणम् । अपूर्वोऽपि भवति । नीचपूर्वो यथा ।  
 धान्यमसि । कन्याऽइव । अपूर्वो यथा स्त्रेवेषु । त-  
 था च याज्ञवल्क्यः । एकप्रदे नीचपूर्वः सयवो जा-  
 ञ्यइष्यते ॥ अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्वान्यं कन्या स्वरित्य-  
 पि ॥ १५ ॥ उदात्तादयः परे सप्त ॥ ७ ॥ उदात्ताद-  
 यः परे सप्त स्वराः प्रत्येतव्याः । अभिनिहितक्षैप्रप्र-  
 स्लिष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपाददृत्तताथाभाव्याः ॥ न-  
 यो नीचस्वरपराः ॥ ८ ॥ अभिनिहितक्षैप्रप्रस्लि-  
 ष्टा नीचस्वरपराः ॥ एदोद्व्यामकारो लुगभिनि-  
 हितः ॥ ९ ॥ एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्याम्यरी-  
 कारोऽनुदात्तो यत्र लुक् लुप्यते तत्राभिनिहितः  
 स्वरो भवति । यथा तेऽप्सरसाम् । तेऽवन्तु । वेदो-  
 सि । स्तुपोऽसि । तथा च याज्ञवल्क्यः । एवो आ-  
 भ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः ॥ अकारो लुप्य-  
 ते यत्र तं चाभिनिहितं विदुः ॥ १६ ॥ अस्यापवादः ।  
 न देशेऽभवति ॥ १० ॥ देशद्वययमेकारः अभव-  
 दित्यस्याकारे लुप्तेऽप्यभिनिहितस्वरितो न भवति ।  
 यथा देशेऽभवत् ॥ युवर्णौ यवौ क्षैप्रः ॥ ११ ॥ इक्ष-  
 उक्ष य युवर्णौ उदात्तौ अनुदात्तौ स्वरोदयो यकारव-  
 काराभ्यां यथासङ्ख्येन युक्तौ यदा तदा क्षैप्रस्वरो  
 भवति । यथा त्रिअम्बकम् । त्र्यम्बकम् । व्याजी अर्व-

न् । वाञ्छयिष्यन् । नु इन्द्र । न्विन्द्र । इ अन्नः । प्र-  
 न्नः । तथा च याज्ञवल्क्यः । इउवर्णो यदोदात्तावा-  
 पद्येने यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्ते परे नित्यं विद्यात्तौ-  
 प्रत्यक्ष लक्षणम् ॥ १७ ॥ इवर्णोऽउभयतो ह्रस्वः प्रशि-  
 ष्टः ॥ १८ ॥ ह्रस्वइकार उदात्तः परस्य ह्रस्वइकारो-  
 ऽनुदात्तस्तयोः परस्वरप्रशिष्टे प्रशिष्टस्वरो भवति ।  
 यथा अभि इन्धताम् । यभीन्धताम् । खुचीव । तथा  
 च याज्ञवल्क्यः । इकारो दृश्यते यत्र इकारेणैव सं-  
 व्युतः ॥ उदात्तानुदात्तेन प्रशिष्टो भवति स्वरः ॥  
 १८ ॥ खरो व्यञ्जनयुतस्त्रौरोव्यञ्जनः ॥ १९ ॥ उदा-  
 त्तात्पूर्वस्त्रात्परो यः खरो व्यञ्जनयुतः स तैरोव्यञ्जन-  
 सञ्ज्ञकः स्त्रो भवति । यथा इडे । रन्तो । तथा च  
 याज्ञवल्क्यः । उदात्तपूर्वव्यत्किञ्चिद्व्यञ्जनेन च संव्यु-  
 तः ॥ एष सर्ववज्जहारस्त्रौरोव्यञ्जनसञ्ज्ञकः ॥ २० ॥  
 उद्वग्रहस्त्रौरोविरामः ॥ २१ ॥ उदात्तावग्रहस्त्रौरोवि-  
 रामसञ्ज्ञकः स्वात् । अयं च समस्तपदेषु भवति ।  
 अवग्रहवचनात् । अवग्रहाभावे तु तैरोव्यञ्जन एव ।  
 यथा गोपताविति गो । पतौ । युञ्जपतिमिति यु-  
 न्ज । पतिम् ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः । अवग्रहात्परो  
 यस्तु स्वरितः स्वादनन्तरम् ॥ तैरोविरामं तं विद्वद्या-

लः ॥ १५ ॥ स्वरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते । तथा ल-  
 व्यतइति विवृत्तिलक्षणाः स पादवृत्तसञ्ज्ञो भवति ।  
 विवृत्त्या व्यवहित इत्यर्थः । यथा ध्रुवा असदन् । ध्रु-  
 वाऽअसदन् । का ईम् । काऽईम् । तथा च याज्ञव-  
 ल्क्यः । स्वरे च स्वरिते चैव विवृत्तिर्दृश्यते यदि ॥  
 पादवृत्तो भवेत्स्वारः श्वित्रऽआदित्येति निदर्शनम् ॥  
 २१ ॥ स्वरयोरन्तरे काले विवृत्तिर्यत्र दृश्यते ॥ स स्वा-  
 रः पादवृत्तः स्यादुकाऽईमिति निदर्शनम् ॥ २२ ॥ उ-  
 दात्तान्तो न्यवग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १६ ॥ उदात्तादिरु-  
 दात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसञ्ज्ञकः खरो भव-  
 ति । यथा तनूनप्त्रऽइति तनू । नप्त्रे । तनूनपादि-  
 ति तनू । नपात् । तथा च याज्ञवल्क्यः । उदात्ताक्ष-  
 रयोर्मध्ये भवेन्नीचस्त्ववग्रहः ॥ ताथाभाव्यो भवेत्क-  
 म्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥ २३ ॥ केषां चिन्मते ना-  
 ष्टमस्तु ताथाभाव्यः, कम्पस्त्वपस्य ताथाभाव्यस्य वाजस-  
 नेयिनां संहितापाठे निराकृतत्वात् । उक्तं च माध्य-  
 न्दिनशिक्षायाम् । औज्जिहायनकैर्मध्यन्दिनमतानु-  
 सारिभिः । अवग्रहोयदा नीचउच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ॥  
 २४ ॥ ताथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥  
 पशुपाठे भवत्येव कम्पो नाम खरस्तथा ॥ २५ ॥ इत्यष्टौ

स्वराः सोदाहरणा व्याख्याताः ॥ ऋजुं निहत्य प्रणि-  
 हन्त्यतऽउदात्तं ॥ १७ ॥ ऋजुं स्वरितस्वरं निहत्य ह-  
 स्तमनुदात्तवत् । ततोऽत्यन्तं निहन्त्यते नीची क्रि-  
 यते जात्याभिनिहितचौप्रप्रस्निष्टा उदात्ते परभृते ।  
 यथा स्वः द्यौरिव । स्वर्द्यौरिव । प्रसवे अश्विनीः ।  
 प्रसवेऽश्विनीः । नि अत्रिणम् । न्यत्रिणम् । स्तुचि  
 इव । स्तुचीवेति । उदात्त इति कस्मात् । धान्न्यम-  
 सि । व्यष्णव्यौ । प्रचयस्वरत्नक्षणमाह । स्वरितात्परम-  
 नुदात्तमुदात्तमयमेकमनेकं वा ॥ १८ ॥ स्वरितात्परम-  
 नुदात्तमेकमनेकं वाऽक्षरमुदात्तवत् । एकश्रुत्या उच्चा-  
 रणीयं स्यात् । अयमेव प्रचयः प्रचितः प्रचो निचित  
 उदात्तमयइति वैदिकैर्व्यवह्रियते । ह्रस्वं तु नासिकाग्र-  
 सन्धितं कृत्वा प्रदर्शनीयः । प्रचयनासिकाग्रत इति-  
 याज्ञवल्क्यशिक्षावाक्यात् । यज्ञपतिः । अथऽक्तप्रऽध्यापे-  
 यः ॥ नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ २० ॥ स्वरितात्परमनु-  
 दात्तं उदात्ते स्वरिते वा परे प्रचयं न स्यात् । हर्हं  
 ह्रस्व मा । तज्जिम् विष्णो । सादन्यंविदत्थ्यम् ॥  
 उदात्तवानुदात्तः । स्वरितवान्तस्वरितः । यत्र स्त-  
 न्नद्वयस्य प्राप्तौ सत्यां विप्रतिषेधऽउत्तरस्वरत्नव-  
 द्भवति । यथा स्तनवेऽग्ने । अद्वयत्वेऽवसे ॥

स्वरविधायकं शास्त्रम् ॥ अथ स्वरसन्धिरभिधीयते ॥  
 सङ् ० हितायाम् । १ । अधिकारोऽयम् । पदान्तप-  
 दाद्योः सन्धिः । २ । यदत्र सन्धिकार्यमुच्यते तत्प-  
 दान्तपदाद्योः स्यात् ॥ स्वरे भाव्यन्तस्याम् । ३ । अ-  
 कस्यङ्यो भावी । इत्यनेन सूत्रेण भावीसङ्ज्ञोक्ता ।  
 ते भावीसङ्ज्ञका इ उ ऋ ल स्वराः स्वरे परे अन्त-  
 र्था यवरताः क्रमशः आपद्यन्ते । उदाहरणं यथा पुना-  
 म्यच्छिद्रेण । वाज्यर्वा । वेत्वाज्यस्य । विभूष्णा-  
 ना प्रभूः पित्रा । लृकारोदाहरणं नास्ति संहिताया-  
 म् ॥ सन्ध्यक्षरमयवायावम् । ४ । सन्ध्यक्षरसङ्ज्ञकाः  
 स्वरा एओ ऐऔ स्वरे परे अय् अव् आय् आव् ए-  
 तानादेशानापद्यते । यथा इडऽएहि । अथादेशे  
 कृते “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः । ५ । इयोः  
 स्वरयोर्मध्ये विद्यमानयोः पदान्तयोर्यकारवकारयो-  
 र्लोपः स्यात् । सरस्वत्याऽइन्द्राय । विष्णो एते वृत्ति  
 स्थिते अवादेशे कृते लोपे च पूर्वसूत्रेण प्राप्तेऽग्नि-  
 मसूत्रेण निषेधः कृतः ॥ न वकारस्यासंस्थान एकेषा-  
 म् । ६ । स्वरयोर्मध्ये विद्यमानस्य वकारस्य पदान्त-  
 स्य लोपो न स्याद्विन्नस्थाने स्वरे परे, यथा विष्णावे-  
 ते । आनन्दनन्दावाण्डौ । असंस्थान इति किम् । वि-  
 ष्णाऽउरुगाय । ऊरु पादाऽउच्येते ॥ करव्यऽऋकारे ऋ

स्वम् । ७ । कण्ठ्य स्वरञ्चकारे परे ह्रस्वं स्वरः  
 द्यते । त्वऽञ्चभुमते ॥ सिठं० सवर्णे दीर्घम् ।  
 सिम्सउन्नकः स्वरः सवर्णे परे पूर्वः परश्च एकां  
 मापद्यते । यथा नारातये । स्वाहानये । यूरे  
 म् । पचन्तूये । अत्र स्वरे भाव्यन्तस्थामिति  
 विप्रतिषेधद्वयत्वेन परत्वादिदमेव भवति ॥ क्कार  
 दिवर्णऽएकारम् । ८ । कण्ठ्यात्परद्वर्णपूर्वः प  
 कारमापद्यते । जयेन्द्राय । एदम् ॥ उवर्णं उोव  
 म् । १० । कण्ठ्यात्परउवर्णः पूर्वश्च एकसोकार  
 पद्यते । इहोर्जम् । प्रोहामि ॥ सन्ध्यक्षरौ  
 रौकारौ । ११ । कण्ठ्यात्स्वरात्परं सन्ध्यक्षर  
 एतो ऐकारौकारौ आपद्यते । यथा भ्राजायैष  
 इन्द्रेणैन्द्रम् । ओजिष्ठौजिष्ठः । प्रौक्षन् ॥ समुद्र  
 मँस्त्वेमँस्त्वोऽन्निति च । एते निपात्यन्ते । अन्त  
 प्राप्तश्च अन्यथोच्चारणं निपातनम् । यथा अपां  
 समुद्रस्येमन् । अपान्त्वेमन् । अपान्त्वोऽन्नन् ॥  
 परकालः पूर्वकाले पुनः । १२ । जातः परकालो  
 धिः पूर्वकाले विधौ प्राप्ते सत्यसिद्धः स्यात् । तऽ  
 श्रुवन्तु । प्रादाऽउच्येते । अराध्याऽएदिधिसुःपा  
 म् । राध्याऽ कृत्तः । अत्र यवयोः पदान्तयोरित्य  
 परकालत्वान्तस्मिञ्जाते पूर्वकालं यथायथं प्राप्तं

त्विकार्यं न भवति ॥ आरब्धकारोऽष्टत्वात् । १३ ।  
 अष्टत्वात्परश्चकारः पूर्वञ्च एकसारमापद्यते । कश्च  
 ऋकार इत्यस्यापवादः । यस्यावश्यं प्राप्तौ सत्यां यो  
 विधिरारभ्यते स तस्यापवादः, यथा स्वप्नमार्त्ये ॥ ए-  
 दोदृभ्यां पूर्वमकारः । १४ । एदोदृभ्यां परो अकारः  
 पूर्वञ्च एकमेकारं ओकारं वाऽऽपद्यते । एतत्प्रकरणे या-  
 नि विसर्गान्तानि पदानि तेषां “सर्वीं अकार ओ-  
 कारं” इत्यनुवर्त्तमाने “अकारे च”ति वक्ष्यमाण-  
 सूत्रद्वयेन च ओकारान्तत्वम् । उदाहरणं यथा अ-  
 ग्नयेऽनीकवते । अग्नेदब्धायोऽग्नीतम ॥ प्रकृतिभा-  
 व ऋक्षु । १५ । ऋक्षु नियताक्षरच्छंदस्सु जन्त्रेषु  
 एदोदृभ्याम्यरो अकारः प्रकृत्या भवति । एदोदृभ्या-  
 नित्यस्यापवादः । यथा गर्भेऽन्तः । व्यायोऽ अ-  
 स्मिन् ॥ यजुष्यु च । १६ । अनियताक्षरेषु अवि-  
 शेषेण एकारौकाराभ्यां परः अकारः पूर्वञ्च एका-  
 रमीकारं वाऽऽपद्यते । यथा अग्नेपुत्रोऽग्ने । च  
 मेऽपानः । चकारादृक्षपि क्वचित् । योऽसावादित्ये  
 पुत्रः सोऽसावहम् ॥ का ध्रुवोती सदना होतारा  
 ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमेमसदन्तश्यामाकर्भोर्द्विमिय-  
 मवस्तादुतास्त्रिषु ॥ १७ ॥ कादीनि नव पदानि यथा-  
 सङ्ख्यं इमादिषु नवसु परेषु प्रकृत्या भवन्ति । का-



ऽईम् । ध्रुवाऽअसदन् । कतीऽअश्याम । सदनाऽअक-  
 र्म होताराऽऊर्ध्वम् । ज्याऽइयम् । खधाऽअवस्तात् ।  
 पृथिवीऽउत ह्यौः । प्रतिमाऽअस्ति ॥ प्रगृह्य ५ ख-  
 रे ॥ १८ ॥ प्रगृह्य सञ्ज्ञकं पदं स्वरे परे प्रकृत्या  
 भवति । इन्द्राग्नीऽअपात् । इन्द्रवायूऽइमे । शिप्रे-  
 ऽअधैपयः । अस्मोऽआरात् । त्वेऽइषः । अमीऽअ-  
 न्यः ॥ उकारोऽष्टक्तोऽस्पृशात् ॥ १९ ॥ पूर्वेषां भावे  
 निबन्धार्थं वचनम् । अष्टक्तउकारः स्पर्शात्परत्वाभाव  
 एव प्रकृत्या । एतवाऽउऽअञ्जि । अस्पृशात्किम् । त-  
 द्इति के । सम्बतद्दधामि ॥ न रोदसीमे ॥ २० ॥  
 रोदसी इत्येतद्दिद्वचनान्तं पदमपि प्रकृत्या न भव-  
 ति इमे शब्दे परे । रोदसी मे शये ॥ इत्यष्टौ स्वराः  
 सोदाहरणा व्याख्याताः । अथाङ्गुलिभिः प्रदर्शनीयवि-  
 पद्या व्याख्यायन्ते । तत्र व्यञ्जनानामिमे धर्माः सन्ति  
 ह्येतस्मात्कारणादादौ व्यञ्जनसन्धिक्रियते । तकारव-  
 र्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् । १ । तकारादयः पञ्च च-  
 कारादि पञ्चान्यतमे वर्गे परे चकारादीन्यापद्यन्ते ।  
 अत्र स्थान्यादेशयो र्यथासङ्ख्यम् निमित्तकार्यिण्योस्तु  
 न “शकारे चे”त्यस्यायेतत् । सूत्रशेषत्वेन निमित्तानां  
 पट्त्वात् । योगविभागस्तु तावत् एवोत्तरसूत्रेऽनुवृ-  
 त्त्यर्थः । यञ्चाहम् । आच्छच्छन्दः । अनूपजेषम् । अक्षू-

ञ्जयतु ॥ शकारे ॥ २ ॥ शकारे च परे तवर्गश्चवर्गमापद्य-  
ते । अदित्याऽऽश्रुभिः ॥ परश्चास्पर्शपरञ्छम् ॥ ३ ॥  
तवर्गात्परः शकारञ्छकारमापद्यते स्पर्शपरो न चेत् ।  
चात्पूर्वश्चवर्गम् । यच्छूद्रे । कूशाऽक्ककपिशडैः । अस्पर्श-  
परः किम् । पूर्वसूत्रोदाहरणं बोद्धव्यम् ॥ नुः । ४ ।  
अधिकारोऽयम् ॥ अनुनासिकमुपधा । ५ । अयम-  
पि तथा ॥ चक्षुः शम् । ६ । चकारे छकारे च प-  
रे नकारः शकारमापद्यते । उपधा चानुनासिकम् ।  
तांश्चक्रे । जटायां अवञ्छन्ति ॥ तथयोः सम् । ७ ।  
तकारे थकारे च परे नकारः सकारमापद्यते । उप-  
धा चानुनासिकम् अश्मस्ते । पशूस्तान् ॥ दधन्वा-  
न्स्त्वान्यकारे लोपम् । ८ । अनयोर्नकारो थकारे प-  
रे लोपमापद्यते । नात्रानुनासिकोपधा । उक्तं च व-  
सिष्ठशिष्यायाम् । खराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति  
सर्वदा । वर्जयित्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते ।  
दधन्वा यः । खवायातु ॥ रयिवृधे च । ९ । रयिवृधे  
परे नकारो लोपमापद्यते । पीवोऽअन्तारयिवृधः ॥  
नृपकारे विसर्जनौयम् । १० । नृनिश्चयं नकारः प्र-  
कारे परे विसर्जनौयमापद्यते । अनुनासिका चोप-  
धा । ईऽपाहि ॥ गतून्परिधीन्क्रतून्वनस्पतीन्स्त्व-  
रे रे ॥ ११ । एतेषां नकारः खरे परे रेफमाप-

द्यते । अनुनासिका चोपधा । शतृ० १ ॥ रप् । परि-  
 धा १ ॥ रपोर्णु । कतू १ ॥ रनु ॥ एते ह्येकार्धमात्रिका  
 भवन्तीति पाराशरेणोक्तम् ॥ आकारोपधौ यकार-  
 म् । १२ । आकारोपधौ नकारो यकारमापद्यते स्वरे  
 परे अनुनासिका चोपधा । यां २ ॥ ऽआवहः । अत्र  
 यवयोरित्यनेन लोपेऽपि “न परकालः पूर्वकाले पुन-  
 रित्यनेन तस्यासिद्धत्वात्प्रकरणान्तरस्यत्वाच्चानुनासि-  
 कवर्जनं न भवति ॥ स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीय-  
 म् । १३ । प्रतिवर्गमाद्याः स्वरे धिसञ्ज्ञके च परे  
 वर्गतृतीयमापद्यन्ते । कृधगित्था । रेडसि । तदि-  
 दासम् । सङ्क्रमोदाहरणं । अनुद्युवेवः । ऊर्गसि ।  
 बाडयन्ती । तस्माद्यज्ञात् । चिष्ठुजशती । अप-  
 ञ्चमः किम् । युङ्ङसि । अस्मिन्यज्ञे ॥ पञ्चमे पञ्चम-  
 म् । १४ । अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमे स्पर्शे परे पञ्च-  
 ममापद्यते । वाक्मात्या । व्याङ्मात्या । यःमे च्छि-  
 ह्रद्म् ॥ ह्रस्व तस्मात्पूर्वचतुर्थम् । १५ । अपञ्चमात्परो  
 ष्हकारः पूर्वस्य चतुर्थमापद्यते चात्पूर्वस्तृतीयम् । व्या-  
 ङ्युतः । समसुखोद्धृदः । अवाङ्द्वयानि । अपञ्चमा-  
 त्किम् । जीमूताङ्गद्वयौपशेन ॥ “अनुस्वारठं० रो-  
 ङ्गसु मकारः । १६ । मकारो रेफे ङ्गसु च परे-  
 ष्वनुस्वारमापद्यते । “अनुस्वारस्य ठं० सित्यादेशः श-

षसहरेफेषु” । तेषामनुस्वारादीनामङ्गुलिभिः प्रका-  
 रो दर्शितवान्याञ्जवल्काः । मुष्ण्याकृतिर्मकारे तु नका-  
 रे तु नखग्रहः । ककारान्ते टकारान्ते ङणोऽधोऽङ्गु-  
 लिनामनम् । १ । पञ्चाङ्गुल्यं प्रकारे तु तकारे कुण्ड-  
 लाकृतिः । ऊर्ध्वक्षेपाच्च योष्णास्यादधः क्षेपाच्च यो भ-  
 वेत् । २ । एकैकामुत्सृजेद्वीरः स्वरिते तूभयं क्षि-  
 पेत् । स्वरितं यद्भवेत्किञ्चित्सवकारोष्णकं ततः ।  
 दीर्घं वा यदि वा ह्रस्वं निक्षेपउभयोरपि ॥ ३ ॥ जात्ये  
 च स्वरिते चैव यकारो दृश्यते यदि ॥ कर्तव्यसूभयोः क्षे-  
 प्रो व्यावर्त्यैरिति दर्शनम् ॥ ४ ॥ तथा च लघु-  
 माध्यन्दिनीयश्चिदायाम् । कनिष्ठामोचनं कुर्या-  
 न्नीचे च प्रचये सति । नमः कूप्याय प्रथमो द्वितीयो  
 जाग्रतस्तथा । १ । तर्जनीमोचनं कुर्यादुदात्ते तु वि-  
 सर्गके । देवो घर्मस्तथा ह्रस्वे स्वरिते तूभयं क्षिपे-  
 त् । २ । अश्वो मर्त्यो भवेत्तद्व्यं स्वारे दीर्घे कनि-  
 ष्ठिकाम् । उभयोरपि ह्रस्वे च वकारे स्वरिते स-  
 ति । ३ । दीर्घेऽपि चोभयोः क्षेपइति शास्त्रव्यवस्थि-  
 तिः । अस्थार्थः । मकारेमुष्टिः । नकारे अङ्गु-  
 ष्ठेन तर्जनीनखग्रहणम् । ककारे टकारे ङकारे,  
 णकारे पदपाठे वृषखवस्त्रित्यादौ च तर्जनीमधो ना-  
 मयेत् । प्रकारे पञ्चाङ्गुलिमेलनम् । तकारे कुण्डला-

रे विसर्गे तर्जन्याः प्रसारणम् । अनुदात्ताच्चप्रचयाच्च प-  
 रे कनिष्ठिकायाः प्रसारणम् । ह्रस्वात्स्वरितात्परे चो-  
 भयोस्तर्जन्यकनिष्ठिकयोः प्रसारणम् । दीर्घात्स्व-  
 रितात्परे विसर्गे कनिष्ठिकायाः क्षेपः । वकारयुक्ताद्दी-  
 र्घादपि परे चोभयोः । यकारयुक्ताज्जात्यस्वरिताद्दी-  
 र्घादप्युभयोः । इत्यङ्गुलिप्रदर्शनीयविषया निरूपि-  
 ताः ॥ अनुस्वारविषयो व्याख्यायते ॥ अनुस्वारठं० रो-  
 षसु मकारः । १ । मकारोऽनुस्वारमापद्यते रेफसहि-  
 तोऽपरेषु । यथा अपाम् रसेन । अपाएरसेन । त्वा-  
 म् । शश्वन्तः । त्वाएशश्वन्तः । देवम् सवितारम् । दे-  
 वठं० सवितारम् । उरुम् हि । उरुठं० हि । तथा-  
 च प्रतिज्ञासूत्रे । अनुस्वारस्य ठं०मित्यादेशः शपसह-  
 रेफेषु, तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घा-  
 त्यगो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः । अ-  
 नुस्वारस्य स्थानेठं० इत्यादेशो भवति शपसहरेफेषु  
 परेष्विति शेषः । यथा चिठं०शत् । हवीएपि । प-  
 याएसि । दठं०ह्रस्व । सठं०रायः । ह्रस्वादक्षरात्परो  
 दीर्घः । गुरौ परे नाम संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्भवति ।  
 क्रमेणोदाहरणानि । दीर्घात्पराद्भ्रस्वो यथा । एधि-  
 व्याए शतेन । यजूएपि । सस्वाएसम् । अङ्क्ताए ह-

विषा । इषाए रयीणाम् । ह्रस्वात्परो दीर्घो यथा चि-  
 ठं शङ्खाम् । सर्वठं षडिति । भूयासठं । सुगृहप-  
 तिः । सठं । रायस्योषेण । गुरौ परे गुरुर्यथा । भेष-  
 जए श्रिया । दए द्वाभ्याम् । सोमानए स्वरणम् । सि-  
 ए सिसि । ऋकारसंयोगे परे दीर्घ एव भवति न तु  
 गुरुः । उक्तं च कात्यायनशिक्षायाम् । अनुस्वारस्य ठं  
 कार आदेशश्चन्द्रसि स्मृतः । ऊष्मरेफेषु परतस्तस्य  
 वैविध्यमुच्यते । १ । ह्रस्वादीर्घो दीर्घाद्दधस्वो गुरौ  
 च परतो गुरुः । ऋकारपर ऊष्मान्तो दीर्घाद्दी-  
 र्घोऽपि जायते । २ । तथा चामोघनन्दिनीशिक्षायाम् ।  
 अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये । ह्रस्वाद्वा  
 यदि वा दीर्घाद्देवानाठं हृदये यथा ३ । सठं सृष्ट-  
 जित्सठं सृष्टं संयोगे ह्रस्वत उपधा च दीर्घमापद्ये-  
 षथः । अयानुस्वारेऽङ्गुलिप्रदजनविचारः लाङ्ककः ।  
 मन्त्रसर्वज्ञः कृतसर्वसङ्ग्रहहस्तस्वरप्रक्रियाग्रन्थे स्वरधौ ।  
 शोचाराण्यो न्याज्या क्षिप्रं स्याद्द्विलके लघौ । ४धिसञ्ज्ञके  
 स्थानाम् प्रकरणस्थत्वाद्दीर्घे अनुस्वारे रनिलम् ।  
 स्थानां निष्कास्या । द्विलके गुञ्जहरभकार-  
 उस्वारे क्षिप्रं स्यात् । क्षिप्रं नादीरिव । “प-  
 कारिकायामेवोक्तम् । तर्जन्याः षष्ठसंज्ञि । “अनरस्य” इ-  
 ग्रनामितम् । तं क्षिप्रं हि विजानीयाजत्परत्वा”त्याप्तस्य

रितम् । ५ । अयं भावः । लघौ अनुस्वारे गुरौ अनुस्व  
च तर्जन्याः षष्ठमङ्गुष्ठायैष नामितं कार्यम् । इदम्  
नुस्वारेङ्गुलिच्छेपइति सामान्येनीह्वा, अङ्गुष्ठाकुञ्ज  
लघावनुस्वारे त्वपाठ रसम् । दीर्घे रङ्गे च तर्जन  
प्रसारः परिकीर्तितः । ६ । इत्यनया दीर्घेऽनुस्वारे च  
च तर्जन्याः प्रसारणं तदन्ये द्वस्वे गुरौ चानुस्वारेऽ  
ष्ठाकुञ्जमिति, भगवता याज्ञवल्क्येन प्रतिपादिते  
शास्त्रेणाप्यविरुद्धं भाति । तर्जन्याकुञ्चनं तु बाध्याभ  
वाद्दिशेषविहितत्वाच्च भवति । अत एव विद्वांसोऽ  
दीर्घेऽनुस्वारे तर्जन्याः प्रसारणम् । लघौ गुरौ चा  
नुस्वारे तर्जनीषष्ठेऽङ्गुष्ठं नामयति ॥ स्वर्गं परपञ्चमस  
३ । मकारः स्वर्गं परस्य पञ्चममापद्यते । हिङ्काराय  
अन्तस्थामन्तस्थासु परासु परेण समान-  
परेणानुमासिकामन्तस्थामापद्यते । तय्यञ्जम् । स-  
यार्थसिद्धौ ॥ तकारो ले लम् । ६ । तकारो ल-  
दीर्घः । समापद्यते । आसील्लोकम् । परितिल्लोक-  
क्रमेणोदासिकम् । ७ । नकारो लकारे परे अनुना-  
व्याप्तयेन पद्यते । अस्मिँल्लोके । नीँल्लोकान् ।

स्वरञ्चकारे चकारेण सर्वत्र । ८ । स्वरः छकारे परे  
चकारेणागमिकेन स विधीयते पदादिमध्यान्तेषु । अ-  
च्छावदाससि । माच्छन्दः । जगतीच्छन्दः ॥ यस्याति-  
हायसहेति न । ९ । एतेषान्न । सहछन्दसः । अतिहा-  
यछिद्रा, यस्य छाया । डौ क्ताभ्यां सकारौ । १० । छका-  
रनकारौ यथासङ्ख्यं ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेत स-  
कारे परे ॥ प्राङ्ङक्सोमः । समुद्रहान्त्यमसृपत् । उद-  
स्तभाने लोपम् । ११ । उदः परः स्तभानशब्दीयसकारो  
लोपमापद्यते । उत्तभान । “तस्मादित्युत्तरस्यादे” रि-  
त्यस्मिन्सूत्रेऽव्यवहितस्येत्युक्तत्वात् । उहिव एस्तभानेत्यत्र  
न सकारलोपो भवति । भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनीयो, रे-  
फे लुप्यते दीर्घञ्चोपधा । १२ । भाविसञ्ज्ञोपधो रिफि-  
तश्च विसर्गो रेफे परे लुप्यते उपधा च दीर्घमापद्यते ।  
व्यसुभीरुद्रेः । जटायुसुदाहरणम् । अन्ताक्कक्कः ।  
नीरपाशसि । कुरुतैद्रः । धातूरायः ॥ रेफश्च स्वरधौ ।  
१३ । भाव्युपधो रिफितश्च विसर्गः खरे परे धिसञ्ज्ञके  
च परे रेफमापद्यते । घृणिन्नरक्कसोत् । वायुरनिलम् ।  
अग्निर्भूही । त्वष्टृर्जीमातः । अहर्जिन्व । “अहरभकार-  
पर” मित्युक्तत्वात् । शुद्धात् प्रमहोव्यः । खर्द्यौरिव । “प-  
दादिश्चाजित्पर” इत्युक्तत्वात् । खर्ग्याय । “अनरखे” इ-  
त्युक्तत्वात्खाय चारणाय च । “अजित्परत्वा”त्मातस्य



निषेधः ॥ कण्ठ्यपूर्वी यकारमरिफितः । १४ । रिफित-  
 भिन्नः कण्ठ्यपूर्वी विसर्गी यकारमापद्यते स्वरं परं ।  
 यऽइमा विश्वा । शुष्माऽओषधीनाम् । ययोरिति  
 लोपः ॥ लोपन्धौ । १५ । अरिफितः कण्ठ्यपूर्वी विसर्गी  
 लोपमापद्यते धौ परं । देवा देवैः । अयच्छा मा ॥ भूमे-  
 श्चाकारेऽष्टके । १६ । भूमिशब्दसम्बन्धौ विसर्गी लोप-  
 मापद्यते अष्टकाकारे परं । भूम्याददे ॥ सर्वो अकार ओ-  
 कारम् । १७ । ह्रस्वाकारपूर्वी अरिफितो विसर्गः सोपध-  
 ओकारमापद्यते धौ परं । “लोपं धा” वित्यस्यापवादः ।  
 देवो देवैः, देवो बः सविता ॥ अकारे च । १८ । अरि-  
 फितो ह्रस्वकण्ठ्यपूर्वी विसर्गः सपूर्व ओकारमापद्यते  
 अकारे परं । सुपोऽसि । कृष्णोऽसि ॥ स्वरुहावहश्च  
 रीत्याम् । १९ । ~~स्वरित्ययं कृते अहरित्ययं रात्रिशब्दे~~  
~~परं सपूर्व ओकारमापद्यते । स्वरुहाणाः । अहोरा-~~  
~~त्रयोः ॥ चक्रयोः शम् । २० । विसर्गश्चक्रयोः शमापद्यते ।~~  
 इन्द्रश्च । प्रजापतिश्छन्दः ॥ तथयोः सम् । २१ । विसर्ग-  
 स्तथयोः समापद्यते । कस्त्वा । नमस्ते ॥ अविकार-  
 र्थं ० शाकल्यः शषसेषु । २२ । एषु विसर्गी विकारन्ना-  
 पद्यते शाकल्यमतेन । व्यायक्याः श्वेताः ॥ अग्नीषोमयोः  
 षष्ठी । व्यानस्पत्यः ॥ प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च । २३ ।  
 कखयोः पफयोश्च परयोर्विसर्गः प्रकृत्या भवति । सिमाः

द्वावन्ति, ततः खनेम । व्वसो : पवित्रम् । यः फ-  
 लिनोः ॥ तस्मिँल्लल्लजिह्वामूलौयोपधमानीयनासिक्या  
 न सन्ति माध्यन्दिनानाम् । २४ । इति पाणिनीयसूत्रैः  
 प्राप्ताः प्रतिषेधा बोध्याः ॥ लुङ्मुदि जित्यरे । २५ ।  
 जित्सञ्ज्ञके परे मुत्सञ्ज्ञके च परभूते विसर्गो लुप्यते ।  
 अष्टतासुताः । ऊर्जस्त्य ॥ उपवसने पीवः । २६ । अयं  
 विसर्गो लुप्यते उपवसने परे । पीवोपवसनानाम् ॥ स-  
 ओषधीमयोः । २७ । स इति विसर्गो लुप्यते ओषधी-  
 शब्दे इमशब्दे च परे । सौषधीरनु । सेमान्नः ॥ व्यञ्ज-  
 ने च । २८ । स इत्ययं विसर्गो लुप्यते व्यञ्जने परे । स  
 ते लोकः स पर्यगात् । स बोधि ॥ स एष च । २९ । स्यः  
 एषः इमौ विसर्गो लुप्यते व्यञ्जने परे । स्यराट्थ्यः ।  
 एषते । एषच्छागः ॥ स्य व्याजी । एषस्य । इदं सूत्रद्वयं  
 “तथयोः स”मित्यादीनां बाधकम् । स्य व्याजी स बोधी-  
 त्यादौ “सर्वी अः कार ओकार”मित्यनेन पूर्वान्विधीन्वा-  
 धत्ते नोत्तरानिति न्यायेन “विप्रतिषेधऽउत्तरस्वस्तव-  
 दलोपे” । ३० । इत्युक्तत्वादेतस्य बाधो मध्येऽपवादः प्रा-  
 प्तः अलोप इत्युक्तत्वान्न भवति ॥ अनितावध्याये । ३१ ।  
 अधिकातोऽयम् । विधीयमानमागमविकारादिकार्यमितौ  
 परे न भवति । उपस्थितं विना इति परत्वासम्भवात् ।  
 स्थितोपस्थितस्य तु एकविषयत्वाद्नः पदविकारागसवि-

षयोऽयं निषेधः । अध्याये इत्यधिकारोऽवध्यर्थम् । अधि-  
 कारः किम् । तवस्तरमिति तवः । तरम् । इत्यादौ “तथ-  
 योः स”मित्यादि भवति । अध्याये किम् । गोव्यच्छमिति  
 गो । व्यच्छन् । इत्यादौ “स्वरे भावी”त्यादि भवति ।  
 अयं निषेधो विकारवतः प्रदस्यैव स्थितोपस्थिते ना-  
 न्यत्र तेन रायस्प्रोषदऽइति रायस्प्रोष । दे । अत्र रा-  
 यः सङ्गसङ्गति सकारो भवति ॥ इति वञ्चचर्याम् ।  
 ३२ । पुनरुच्चारितं चञ्चा । इतेः परं प्रदं तत्र इतौ पदे-  
 यथा न भवति तद्वदेव ॥ ककारप्रकारयोः सकारम् ।  
 ३३ । भाव्युपधः षकारम् । ३४ । भाव्युपधो विसर्गः ष-  
 कारमापद्यते । परिशेषात्कण्ठ्यपूर्वः सकारः ककारे च  
 परे । अधिकारोऽयम् । उत्तरस्त्रुत्रेषु यथाद्योग्यमुभयोः  
 सम्बन्धः ॥ आविर्गिरिड इडाया वसतिर्वरिवः । ३५ ।  
 एतेषां वखां विसर्गः ककारप्रकारयोर्यथायथं सकारं  
 षकारं चापद्यते । आविष्कणुष्व । अव्यनिष्पर । इड-  
 रप्पदे । इडायास्प्रदम् । वसतिष्कता । वरिवरुखीतु ॥  
 दिवोऽककुत्स्थिव्योः । ३६ ॥ दिव इत्ययं विसर्गः कप-  
 योः समापद्यते ककुत्स्थिवीशब्दौ वर्जयित्वा । दिवस्प्र-  
 रि । दिवस्प्रुत्राय । श्वस्प्रुष्टे । अककुदित्यादि कि-  
 म् । दिवः ककुत् । दिवः स्थिव्योः ॥ रायः सङ्गस-  
 स्प्रोषपुत्रयोः । ३७ । एतौ यथासङ्ख्यं प्रोषपुत्रयोः प्र-

रयोः सकारमापद्यते । रायस्प्पोषे । सहसस्प्पुचः ॥ तम-  
 सोऽपरस्तात् । ३८ ॥ कपयोरयं विसर्गः समापद्यते पर-  
 स्ताच्छब्दं वर्जयित्वा । तमसस्प्परि । अपरस्तात्किम् ।  
 तमसः परस्तात् ॥ तमसस्पृथिव्याम् । ३९ । अयं समा-  
 पद्यते पृथिवीशब्दे । तपसस्पृथिव्याम् ॥ अङ्गनो रजसो  
 रिषस्पृथिव्यातौ । ४० । एते चत्वारः प्राधातौ सकार-  
 मापद्यन्ते । अङ्गनस्प्रातु । रजसस्प्राति । रिषस्प्राहि  
 सुस्पृथिव्याहि ॥ अङ्गनस्कुर्विति च । ४१ । एतन्निपा-  
 त्यते । सकमां २५ ॥ अङ्गनस्कु ॥ समानपदे च । ४२ ।  
 एकपदे विद्यमानो विसर्गः कपयोर्यथायथं सकारं प्र-  
 कारं चापद्यते इतौ परे चर्चायां च न ॥ श्वेयस्क्कर ।  
 तपस्पतिः । हविष्ठात् । चतुष्पात् । स्थितोपस्थिते ।  
 श्वेयः करेति श्वेयः कर । तपः पतिरिति तपः । पतिः ।  
 जाः प्रत्यनितिजाः । प्रत्यम् । हविष्ठादिति हविः कृ-  
 त् । चतुःपादिति चतुः । पात् । इत्यादि भवति ॥ प्र-  
 राववसाने । ४३ । अवसानस्थिते परिशब्दे परे विसर्गः  
 समापद्यते । ओषधयस्पपरि । अवसाने किम् । हेडः प-  
 रि ते दृशतु ॥ कविः करट्कविषु । ४४ । एतेषु विसर्गः  
 कविशब्दे सकारं प्रकारं चापद्यते । वसुष्कविः । श्वेयस-  
 स्क्करत् । पुनस्कृधि ॥ कृषीश्च कृषौ सकारम् । ४५ । क-  
 षीरित्ययं विसर्गः कविशब्दे सकारमापद्यते । भाव्यप-

धत्वात्पूर्वस्त्वेषा प्रकारे प्राप्ते विधिः । अथीस्कृधि ॥ सदी  
 द्यौर्नमस्कृतं पितापथेषु । ४६ । सदइत्यादीनां जयाणां  
 विसर्गः कृतमित्यादिषु यथायथं सं षं चापद्यते । ये-  
 षामसु सदस्कृतम् । उपहृतो द्यौष्पिता । शर्म सप्र-  
 था नमस्पथे ॥ पतितालव्यस्वरोदये, पदे च । ४७ । ता-  
 लव्यस्वरान्ते पतिशब्दे पदरूपे परे विसर्गः सकारमाप-  
 द्यते । तालव्यस्वरोदयइति सम्भवाभिप्रायम् । ब्रह्मण-  
 रप्यते । वाचस्पतये । वाचस्पतिम् । पदे किम् ।  
 “तस्मिन्निति निर्दिष्ट” इतिसप्तमोनिर्दिष्टवर्णविष-  
 यम् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं पदावयवे व्यवहितस्यास-  
 म्भवात् । यतो जातः प्रजापतिः ॥ न परुषः परुषि । ४८ ।  
 परुषइत्ययं विसर्गः परुषि न सकारमापद्यते । “समा-  
 नपदे चे”ति प्राप्तस्य निषेधः । प्ररोहन्ती परुषः प-  
 रुषः ॥ वाजपतिर्वासऽएदिधिषुरन्तःपर्शव्येनान्तःपा-  
 श्शर्म्यमिति च । ४९ । कपयोर्वाजपतिरित्यादीनां  
 जयाणां विसर्गो अन्तःपर्शव्येनेत्यादिपदद्वयसम्बन्धी  
 च न विकारमापद्यते । वाजपतिः कविः, “कविः कर”-  
 दित्यस्य निषेधः । वासःपलपूलीम् । एदिधिषुः पतिम् ।  
 अन्तःपर्शव्येन । अन्तः पाशशर्म्यम् । “समानपदे चे”ति  
 प्राप्तस्य निषेधः । इति चेति अनुक्तसमुच्चयार्थं तेन  
 जातः पतिरित्यत्र न सकारः ॥ अङ्गः पतौ रेफम् ।

पू० । अहरित्ययं विसर्गः प्रतिशब्दे परे रेफमापद्यते ।  
समानपदइत्यस्यापवादः । अहर्षतये । स्थितोपस्थि-  
ते तु अहः पतयऽइत्यहः । पतये ॥ परञ्च मूर्धन्यम् ॥ ५१ ॥  
अधिकारोऽयम् । परञ्चेति तऽआघादनाडम्बरादित्य-  
स्यात्पाक्मूर्धन्यमिति तमभि व्याप्य ॥ स्वधूः साण-  
सहयोः ॥ ५२ ॥ स्वः धूः इमौ यथा संख्यं साम् सह इ-  
त्येतयोः रेफमापद्यते, परञ्च मूर्धन्यम् । स्वर्षामसाम् ।  
इतं धूर्षाहौ ॥ “विकारी यथासन्न”मिति द्वेषद्विटतत्वा-  
त्प्रकारः । स्थितोपस्थिते स्वः सामिति स्वः । साम् ।  
धूः सहावितिधूः । सहौ ॥ उकारन्दुर्दुर्दे ॥ ५३ ॥ दुरित्य-  
यं विसर्जनीयः उकारमापद्यते परञ्च मूर्धन्यम् । धिस-  
उङ्गात्वादसोष्मत्वान्निरनुनासिकत्वाच्च उकारः । परि-  
ते दूडभः । स्थितोपस्थिते दुर्दुर्दभऽइतिदुः । दभः ।  
अध्यायइत्युक्त्वादुपस्थिते “रेफस्वरधा”विति भव-  
ति, स्थिते तु न संहिताया अभावात् ॥ ओकारमितः  
सिञ्चतौ सोपधः ॥ ५४ ॥ इत इत्ययं विसर्गः पूर्ववर्णसहि-  
त ओकारमापद्यते सिञ्चतौ परे परञ्च मूर्धन्य-  
म् । परीतो पिञ्चता सुतम् ॥ इति विसर्गसन्धि-  
कार्यम् ॥

अथ विसर्गाङ्गुलिप्रदर्शनप्रकारमा-

## ह भगवान्महर्षियाज्ञवल्क्यः ॥

हकारो नैव सन्तव्यइति शास्त्रव्यवस्थितिः । इति  
वचनात्तरस्वराग्रे तादृशस्वरानुकूलो विसर्गउच्चार-  
णीयो न हकारसदृशइत्युच्चारणकर्तृशासनाद्यवस्था  
बोद्ध्या ॥ तच्चाघादनाडम्बरात् ॥ ५५ ॥ आघाशब्दात्पर-  
स्तकारो मूर्धन्यमापद्यते । स चेदाघाशब्दनाडम्बरश-  
ब्दात्परो न।दाव्वाघाटः । नित्सञ्ज्ञकत्वादसोऽप्यत्वाच्च  
टः । स्थितोपस्थिते तु दाव्वाघातइतिदाक । आघातः ।  
अनाडम्बरादिति किम् । शब्दायाडम्बराघातम् ॥ व-  
नसदोऽवेटो रेफेण ॥ ५६ ॥ वनशब्दः सदशब्दे परे  
रेफेण व्यवधीयते वनशब्दो वेटशब्दात्परोन चेत् ।  
भुरण्यवो वनप्रदो व्यायवः । स्थितोपस्थिते वनस-  
दइति वन । सदः । अवेटः किम् । अणसु षदे  
वेडुनसदे ॥ पत्यौ च सकारेण ॥ ५७ ॥ वनशब्दः प-  
तिशब्दे सकारेण व्यवधीयते । वनस्पतिः शमिता  
देवः । इदं शाखान्तरविषयम् । अत्र लेखनं तु सकारे-  
णेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः ॥ ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५८ ॥  
ऋत अवर एतौ पति परयोः सकारेण व्यवधीयेते ।  
तव व्यायवतस्पते । तूणवद्भूमवरस्पराय । स्थितो-  
पस्थिते तु ऋतपतइत्युत । पते । अवरपरायेत्यवर ।

पराय ॥ तद्बृहती करपत्योस्तलोपश्च ॥ ५६ ॥ तत् बृहत्  
एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्ययघोर्यथासङ्ख्यं सकारेण  
व्यवधीयेते । पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा तत्  
करान् । तस्क् राँऽऽ ॥ उत । बृहत् पतिः ॥ बृहस्पतिः ।  
परिहृते षकारेण ॥ ६० ॥ परीत्ययं हृते परे षकारेण  
व्यवधीयते । परिहृताः शुक्लाः । स्थितोपस्थिते तु  
परिहृताऽइति परि । हृताः ॥ चन्द्रे सुप्रकारेण ॥ ६१ ॥  
सुप्रब्धः चन्द्रे परे शकारेण व्यवधीयते । उभे सुप्रचन्द्र ।  
स्थितोपस्थिते सुचन्द्रेति सु चन्द्र ॥ दुधुक्षन्थो दकार-  
म् ॥ ६२ ॥ दुधुक्षन्नित्ययं धकारो दकारमापद्यते ।  
बृहतीन्दुद्वन् । स्थितोपस्थिते दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् ॥  
भाविभ्यः सषष्ठं । समानपदे ॥ ६३ ॥ भाविभ्यः परः स-  
कार एकपदे विद्यमानः षकारमापद्यते ॥ घात्तथौ मू-  
र्धन्यम् ॥ ६४ ॥ षकारात्परौ तथौ मूर्धन्यमापद्यते । वज-  
ङ्गच्छ गोष्ठानम् । परमेष्ठ्यभिधीतः । अपस्वन्नरा सु-  
षाव । भुवना सीषधाम । दुष्टरस्तरन् । तकारस्य टका-  
रः । जित्सञ्जकत्वात्सीष्मावाच्च यस्य ठः । स्थितोप-  
स्थिते तु । गोस्थानमिति गो । स्थानम् । परमेस्थीति  
परमेस्थी । दुष्टरऽइति दुः । तरः । सुसावेति सु । सा-  
वा । सीसधामेति सीसधाम । तस्मादित्युत्तरस्येत्यव्यव-  
हितस्य । नेम प्रेषित इत्यत्र तकारस्य मूर्धन्यो न ॥ अ-



मुखाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ६५ ॥ भाविपूर्वादनुस्वारात्परः  
 सकारः षकारमापद्यते । तत्पूर्व्यग्ने । पुरोडाशैर्हवीं  
 ध्या । तत्पूर्वात्किम् । वामनाऽसि ॥ करेफाभ्यां च ॥  
 ६६ ॥ ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते  
 ऋक्षु । वनर्षदः । अनुस्वारात्ककाराच्च परस्य षत्वं व्या-  
 करणसिद्धम् । अत्र लेखनं तु हिठं० सीर्कृत्कसामयोरि-  
 त्यादिनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वत्प्राप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥ नेः  
 सीदते ॥ ६७ ॥ नेः परः सदधातोः सकारः षकारमा-  
 पद्यते । एदं बर्हिर्निषीदत ॥ ससाद च ॥ ६८ ॥ नेः परः  
 ससादेति सकारः षकारमापद्यते । एतस्य सदधातु-  
 जत्वात्स्यष्टार्थम् । निषसाद धृतव्रतः ॥ ओकारात्तु ॥  
 ६९ ॥ ओकारात्परः सुसकारः षकारमापद्यते । मोषू-  
 णः ॥ उग्रवाष्टक्तात् ॥ ७० ॥ अष्टक्तादुकारात्परः सुसकारः  
 षकारमापद्यते । ऊहृङ् ऊपुणः ॥ अभेश्च ॥ ७१ ॥ अ-  
 भेः परः सुसकारः षकारमापद्यते । अभीपुणः ॥  
 परेश्च सिञ्चते ॥ ७२ ॥ परेः परः सिञ्चतेः सकारः  
 षकारमापद्यते । परिपिञ्चन्ति ॥ अभेश्च ॥ ७३ ॥  
 अभेः परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते । सि-  
 ञ्चावरुणावभ्यविञ्चन् ॥ वेर्युहयः ॥ ७४ ॥ वेः परीभू-  
 तो यकारपरः सकारः षकारमापद्यते । विष्ण्याम्या-  
 युषो न सङ्घात् । युदयः किम् । विस्वः पश्य ॥ हे-

र्मिरोदयः । ७५ । हेः परीभूतो मकारपरस्थकारपरश्च  
सकारः षकारमापद्यते । अस्ति हिष्माते । आपो हि  
ष्ठ ॥ द्यवेश्व । ७६ । द्यविशब्दात्परस्थकारोदयः स-  
कारः षकारमापद्यते । मकारस्त्वसम्भवान्न सम्बध्य-  
ते । उपद्यविष्ठ ॥ नेस्त्यास्तनोः । ७७ । निशब्दात्पर-  
स्त्यास्तन्योर्धातोः सम्बन्धिसकारः षकारमापद्यते ।  
निःस्त्यायताम् । निःस्तनिहि इति स्थिते “लुङ्मुदि जि-  
त्यरे” इत्यनेन विसर्गलोपे कृते सस्य षः । आष्याय-  
तान्निष्ठयायताम् । निष्ठनिहि ॥ ततच्चौ । ७८ ।  
नि इत्यस्मात्परः सकारः षकारमापद्यते ततच्चौ परे ।  
तथयोरिति सस्य षः । स्वधया निष्ठतक्षुः ॥ अनोः  
स्तुवन्याम् । ७९ । अनोः परः स्तुवन्ति सकारः ष-  
कारमापद्यते । अनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ दुःष्वान्यम् ।  
८० । इदं कृतपत्वं निपात्यते । दुःष्वान्यर्ठः सुव ।  
स्थितोपस्थिते दुःस्तान्यमिति दुःस्तान्यम् ॥ वन्दारुष्मा-  
न्तिः । ८१ । एतयोः सकारः षकारमापद्यते । इह  
यानि विसर्गान्तानि पदानि तेषां तथयोरिति सत्वे  
जाते षः । गृणाति व्वन्दारुष्टे । माकिण्डे व्यथिराद-  
धर्षीत् ॥ सहेः घतनायाः । ८२ । घतनाशब्दात्परः  
सहेः सकारः षकारमापद्यते । घतनाषाह्याय च । स्थि-

भाविपूर्वाद्भावे विधिः ॥ सधिरठंशुरदितिः ।  
 ८३ । एतेषां त्रयाणां सकारः षकारमापद्यते । अ-  
 रस्वजे सधिष्ठव । अठंशुरठंशुष्टे । अदिति-  
 ष्टे ॥ वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे । ८४ । एतेषां त्रया-  
 णां सकारः एकाक्षरे पदे षकारमापद्यते । व्या-  
 ष्टवा पचतैः । अग्निष्टेऽधिपतिः । अग्नेष्वा तेज-  
 सा । एकाक्षरे किम् । अग्निस्तिग्मेन । अग्नेस्ते-  
 नूः ॥ सकारपरे च । ८५ । भाव्यपधः सकारः स-  
 कारे परे एकाक्षरे पदे षकारमापद्यते । अवतत्थ  
 धनुद्वम् । सकारपरे किम् । सवितुस्त्वा प्रसवे ॥  
 मातृभिरर्चिर्चभिः पायुभिर्व्वरूचीः । ८६ । एतेषां  
 चतुर्णां सकारः षकारमापद्यते । सठं सृज्य मातृभि-  
 द्वम् ॥ शिवेभिरर्चिर्चभिद्वम् । अदब्धेभिः सवितः पा-  
 युभिद्वम् । व्वरूचीद्वा ॥ प्रकृत्या नानापदस्थे तका ।  
 ८७ । अधिकारीऽयम् । अनु सन्तनोतु बृहस्प-  
 ति सुतस्य सुसमिधाय सुमन्दशमभि सत्वाऽभिसंवि-  
 शन्तु सुसस्याऽअतिस्थूलम्सुसले पत्नी संख्याजान् क्र-  
 तुस्थतान्जिसक्थ्यो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं सीर्ज-  
 कसामाभ्यां तित्तिरिस्ते सीसेन सीसाः सीसं पशुस-  
 नि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासश्चतुस्त्रिठं शत ।  
 ८८ । एते षड्विंशत्सकाराः प्रकृत्या भवन्ति । हि-

ठं० सीरि "त्यत्रानुस्वाराच्चेति" प्राप्तिः । ऋक्सामेति  
 द्वये "कारेफाभ्यां चेति" । तित्तिरिस्ते सर्पाणामित्यत्र  
 'सकारपरे चेति' । अन्यत्र समानपदत्वात् । चतुस्त्रिंशत्  
 श्रुदिति किम् । धर्नञ्चतुष्टोमः । अत्र 'लुङ्सुदीति'  
 विसर्गलोपे 'भाविभ्य' इति षत्वं भवति । वीर्यं पुत्रो-  
 ऽनुसन्तुनीत । बृहस्पतिसुतस्य । सुसमिद्धाय,  
 सुसन्दृशन्वा । अभिसत्त्वा सहोजाः । देवाऽअभिसं-  
 निशन्तु । सुसस्याः क्षपीस्कधि । अतिस्थूलं चातिह-  
 शम् । उलूखलसुसले । शय्युना पत्नीसंन्याजान् । पु-  
 न्निशस्थला च क्रतु स्थला । शितिकक्षोन्निशवक्त्रः ।  
 बृहता दिविस्पृशा । भद्रदृष्टं० हृदिस्पृशम् । एनठं०  
 हिठं० सीः । ऋक्सामयोः शिल्प्ये । ऋक्सामाभ्याम्-  
 सन्तरन्तः । तित्तिरिस्ते सर्पाणाम् । सीसेन तन्त्रम् ।  
 हरिणीः सीसाः । सीसञ्च मे । प्रजासनिप्रशुसनि । गो-  
 सनि । प्रति सदृङ् । प्रतिसदृक्षासऽएतन । चतुस्त्रिंशत् श-  
 द्वाजिनः ॥ ऋकारेफाकदयश्च । ८६ । ऋकारो रेफऽअ-  
 रइत्येतत्त्रयपरः सकारः प्रकृत्या । तिसृभिरस्तुवत ।  
 तिस्रश्च मे । वाचो विसर्जनम् ॥ एधिवि दिव्युपरि-  
 चर्षशिश्नुनियसिभ्यः । ६० । एतेभ्यः षड्भ्यः सकारः  
 प्रकृत्या । एधिवि सदन्वा । दिवि सदन्वा । उपरि स-  
 दो दुवस्वन्तः । चर्षणो सहोवेत्तु । शकुनि सादेन कू-

ऋन् । अवयसिसीष्ठाः । इतिषत्वप्रकरणम् । ऋषरे-  
 ष्यो नकारो णकार्ठं ० समानपदे, स्वरयवहकपैश्च ।  
 ६१ । ऋकारषकाररेफेभ्यः परः स्वरयकारवकारह-  
 कारकवर्गपवर्गव्यवहितोऽपि नकारो णकारमापद्यते  
 समानपदे । तस्मादित्युत्तरस्येत्युत्तरस्येत्युक्तात्वाद्यवधाने  
 अप्राप्तवचनादेतैर्वर्गस्तेर्यथासम्भवमिलितैश्च व्याख्ये भव-  
 तिनान्यैः । नृमणाः । पुरीषवाहणः । स्थितोपस्थिते  
 तु नृमनाऽइति नृ । मनाः । पुरीषवाहनऽइति पुरीष ।  
 वाहनः । प्रवाहनऽइति प्र । वाहनः । एतैः किम् । र-  
 शिम्भना । रसेन । क्वचानः । रथेन ॥ प्रनेति लुदाति  
 हिनोमीनाम् । ६२ । प्रेत्यस्मान्तीनुदधात्वोर्हिनो-  
 मिशब्दस्य च नकारो णकारमापद्यते । प्रणय देवा-  
 ष्यम् । प्रणुदानः । प्रहिणोमि ॥ प्रकृत्या पदा-  
 न्तीयः । ६३ । पदान्तीयो नकारः प्रकृत्या भव-  
 ति । पूषन् । अक्रन् । पितृन् ॥ निवनिन-  
 सः प्रपीनम् । ६४ । ऋषरेष्यो निवनिनसइत्येष्टां  
 प्रपीनमित्ययं नकारः प्रकृत्या । धूम्रा बभ्रुनीका-  
 शाः । ब्रह्मवनि च्वा क्षत्रवनि । वार्ध्वा नसस्ते । प्रपी-  
 नमग्ने ॥ श्रीमनाऽइत्येके । ६५ । एकशब्दो मुख्य-  
 वाची । अयं च निपात्यते । श्रीमनाः शतपद्याः ॥ इ-  
 न्द्राग्नी चित्रभानो वार्ज्जमन्दुः प्वान्यं ध्रुवयोनिः पुरोऽ-

नुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याश्चर्मन्मम् । ६७ । एतान्य-  
 ष्ठी निपात्यन्ते । इन्द्राग्न्योरुज्जितिम् । इन्द्रायाहिचि-  
 चभानो सुताः । इन्द्रस्य वार्चग्नमसि । दुःष्वान्यर्ठ० सु-  
 व । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः । ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः ।  
 पुरोऽनुवाक्याभिः । पुरोऽनुवाक्यायाज्याभिः । साङ्घो-  
 व्यश्चर्मन्मम् ॥ तवर्गे च । ६८ । ऋषरेव्यः परो  
 नकारः प्रकृत्या पवर्गे परे । तृप्पन्तु होत्राः । अवल्ल-  
 न्देन तालु । क्रन्दते ॥ षादनन्तरक्तकारे । ६९ ।  
 षात्परो नकारः प्रकृत्या ऋकारे परे । उग्रस्त्वेष नृ-  
 मग्णः ॥ निषण्णाय रथवाहणमिन्द्रऽएणं परिणीय-  
 ते समिन्द्रऽउरुष्याणो रक्षा णः पुणः पूणः पुणा स-  
 त्या स्वर्णस्थूरिणौ प्रणऽआयूष्णि । १०० । एता-  
 नि त्रयोदश निपात्यन्ते । निषण्णाय । रथवाहणम् ।  
 इन्द्रऽएणम् । परिणीयते कविः । समिन्द्र णो मन-  
 सा । उरुष्याणोऽअवायतः । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते ।  
 मीषूणऽइन्द्र । अभीपुणः । गोमदूपुणा सत्या । स्वर्ण-  
 चर्कः । अस्थूरिणौ । निषण्णायेतिनि । सन्नाय । रथ-  
 वाहनमिति रथ । वाहनम् । इति णत्वप्रकरणम् ॥  
 दीर्घम् । १०१ । अधिकारोऽयम् ॥ अश्वरश्मि मति  
 सुमति चारय णिसेदिमेन्द्रिय धारय चित्रभङ्गुर-  
 वयुनाश्चस्य हृदयघुण्यतीत्यवताध्यर्च्यशक्ति पुरुषचि-



रविश्चन्द्रसहस्रवाजयन्तेषु । १०४ । अभीत्यं ह्रस्वो वि-  
 कखेपमित्यादिषट्सु न दीर्घमापद्यते । अभि विकखे-  
 षम् । अभि वीरोऽभिसत्त्वा । अभि विश्वे गृण-  
 न्तः । अभि वत्सन् । अभिटत्रम् । अभिवाजयन्तः ॥  
 अश्वस्य वाजिन इति च । १०५ । अश्वस्येति ह्रस्वो  
 वाजिन इत्येतस्मिन्परे न दीर्घमापद्यते । अश्वस्य  
 वाजिनः । इति चेत्येवं विधान्योदाहरणसूचनार्थ-  
 म् । तेनाधिवक्तेति न दीर्घः ॥ विश्वसहभुवपुषवसु-  
 षु । १०६ । नेति नानुवर्तते । विश्वेत्यं ह्रस्वः सहा-  
 दिषु चतुर्षु दीर्घमापद्यते । विश्वासाहमवसे ।  
 विश्वानराय विश्वाभुवे । उत विश्वापुषम् । ग-  
 न्धर्वस्वा विश्वावसुः । स्थितोपस्थिते तु । विश्व-  
 सहमिति विश्व । सहम् । विश्वभुवऽइति विश्व ।  
 भुवे । विश्वपुषमिति विश्व । पुषम् । विश्ववसुरि-  
 ति विश्व । वसुः ॥ तिष्ठत्याद्युदात्तम् ॥ १०७ ॥ आद्यु-  
 दात्तं तिष्ठेतिपदं दीर्घमापद्यते । तिष्ठा रथमधिय-  
 म् । तिष्ठ्वा देवो न सविता । आद्युदात्तं किम् । आ-  
 तिष्ठ वृत्रहन् ॥ प्रवणष्टङ्कयासेषु ॥ १०८ ॥ प्रेत्यं  
 ह्रस्वो वनादिषु त्रिषु दीर्घमापद्यते । प्रावणेभिः स-  
 जोषसः । प्राष्टङ्गा माहेन्द्राः । प्रायासाय । स्थितो-  
 पस्थिते प्रवणेभिरिति प्र । वणेभिः । प्राष्टङ्गाइति प्र ।



ष्टङ्गाः । प्रधासायेति प्र । यासाय ॥ धारयाम योजा-  
 व सचस्व लुट् मोषु जयतीरुष्य रक्ष यज यच्छ म-  
 त्स्य पिष्टत गायता तु येन नकारे ॥ १०८ ॥ धारया-  
 सेत्यादयः षोडशह्रस्वा नकारे दीर्घमापद्यन्ते । धार-  
 यामा नमोभिः । योजान्विन्द्र । अवानो देव्या धि-  
 या । सचस्वानः स्वस्तये । प्रणुदानः । मोषूणः । मो-  
 षु किम् । ऊर्ध्वऽऊषुणः । जयता नरः । उरुष्याणः ।  
 रक्षाणः । यजानो मित्रावरुणा । यच्छानः शस्त्रि-  
 मत्सया नो विद्मम् । पिष्टतानिरवद्भ्यात् । गायता  
 नरः । आतूनः । आतुकिम् । तु चेतुनो भवन्तु । ये-  
 ना नः पूर्वे ॥ भव च ॥ ११० ॥ अयं ह्रस्वो दीर्घमाप-  
 द्यते नकारे परे । भवानः ॥ सचावरुतय्यवाजस्य  
 पायुषु च ॥ १११ ॥ भवेत्ययं ह्रस्वश्चादिषु चतुर्षु  
 दीर्घमापद्यते । भवासचा । भवा व्वाजस्य । भवा प्रा-  
 युः ॥ नावनयामि ॥ ११२ ॥ अवेत्ययं ह्रस्वो नयानि-  
 शब्दे परे न दीर्घमापद्यते । अवनयामि ॥ अष्टक्ताः  
 सौ ॥ ११३ ॥ उकारः सौ परे दीर्घमापद्यते । महीमू-  
 षु ॥ रथितकारनकारयोः ॥ ११४ ॥ रथीत्ययं ह्रस्वस्त-  
 कारनकारयोर्दीर्घमापद्यते । रथीतमम् । रथीनांवा-  
 जानाम् । स्थितोपस्थिते रथितममिति रथि । तम-  
 म् । रथिनामिति रथि । नाम् ॥ अथोदारिथशोच

पनय सादयजुं वृषश्च सलज्ज्याघाघारात्तुतभवता  
यकारे ॥ ११५ ॥ अथादयश्चतुर्दश ह्रस्वा यकारे  
दीर्घमापद्यन्ते । मध्यमः अथाय । उदादिषा यज ।  
बृहच्छोचा यविष्ट्य । पनया युजम् । सादया यज्ञ-  
म् । ऋजुयताम् । वृषायमाणः । शतृयतो हन्ता ।  
सलज्ज्या यत् । आघाये । अघायतः । अरातीयतः ।  
ऋतायते । स्थितोपस्थिते तु यथयेति यथय ।  
ऋजुयतामित्यृजु । यताम् । वृषयमाणऽइति वृ-  
ष । यमाणः । शत्रुयतऽइति शत्रु । यतः । अघयत-  
ऽइत्यघ । यतः । अरातियतऽइत्यराति । यतः । ऋ-  
तयतऽइत्यत । यते ॥ वृधवृजोः ॥ ११६ ॥ व इत्ययं  
वृधवृजोर्दीर्घमापद्यते । वावृधे । प्रवावृजे । स्थितो-  
पस्थिते ववृधऽइति ववृधे । ववृजऽइति ववृजे ॥ अद्य  
तर्ः हकारचकारभवत वृणीमहे देवेषु ॥ ११७ ॥  
अद्येत्ययं तमित्यादिषट्सु दीर्घमापद्यते । अद्यातम-  
स्य । तमिति किम् । अद्य तेऽअपरम् । अद्याज्जवे-  
म । हवमद्या च । अद्या भवत । अद्या वृणीमहे ।  
अद्यादेवाः ॥ न हीतरि ॥ ११८ ॥ अद्येत्ययं न हीतरि  
दीर्घमापद्यते । अद्य हीतारम् ॥ ष्णुत त्विषि धजि  
भवत पिबेत रस्मा तिष्ठ रक्षामकारे ॥ ११९ ॥ ष्णुता-  
दिनव ह्रस्वा मकारे परे दीर्घमापद्यन्ते । ष्णुत

ऽइमम् । शष्पिञ्जराय त्विषीमते । व्यातऽइवध्रजी-  
मान् । इदं शाखान्तरविषयम् । माध्यन्दिनानान्तु  
दीर्घान्तादेव मतुम् । अतएवावान्तःपददीर्घाभाव  
इति स्थितोपस्थितं न । भवतामृडयन्तः । पिबामि-  
त्रस्य । इता मरुतः । हिष्मन् अनवे । तिष्ठता महा-  
एसि । रक्षा साकिः । स्थितोपस्थिते । त्विषिमतऽइ-  
ति त्विषि । मते ॥ विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ १२० ॥  
एतौ ह्रस्वौ वतीशब्दे दीर्घमापद्यते । विश्वदेव्याव-  
ती । सोमावतीम् । स्थितोपस्थिते विश्वदेव्यवती-  
ति विश्व । देव्यवती । सोमवतीमिति सोम । वतीम् ।  
वत्यामिति किम् । सोमवताम् ॥ उपमहोभिर्नक्तमीका-  
रैकारौकारनकारेभ्यः ॥ १२१ ॥ महोभिरित्यादि-  
त्रिभ्यश्चकारादिचतुर्भ्यश्च पर उप इत्ययं ह्रस्वो दी-  
र्घमापद्यते । प्रकरणानुसारादन्यस्य व्याख्यानात् ।  
महोभिः उपासा नक्ता । नक्तोपासा । आयतीमुपा-  
सम् । देवीऽउपासौ । उपाकेऽउपासा नक्ता । यो-  
नाऽउपासा नक्ता । नऽउपासः । अव्यवहितस्यास-  
न्मवाद्यवधानेऽपि । स्थितोपस्थिते उपसानक्तैत्युप-  
सा । नक्ता । नक्तोषसेति नक्तोषसा । उपसमित्युपसम् ।  
उपसावित्युपसौ । उपसऽइत्युपसः । एतेभ्यः किम् । अ-  
यऽउपसाम् ॥ पूरुषोऽवसाने ॥ १२२ ॥ पूरुष इत्ययं

आदिदीर्घो निपात्यते अवसाने चेत् । सनवथ पूरुषम् ।  
 अवसाने किम् । उदैत्युरुषः ॥ पूष्णो जहीमस्तेष्वत्त्र ॥  
 १२३ ॥ अत्रेत्ययं ह्रस्वः पूष्णइत्यादिषु त्रिषु दीर्घमापद्य-  
 ते । अत्त्रा पूष्णः । अत्त्रा ते भद्रद्राः ॥ नरः सप्तऽऋषी-  
 न्नसऽआहुर्नियुद्भिषु यत्र ॥ १२४ ॥ यत्रेत्ययं ह्रस्वो  
 नरइत्यादिषु पञ्चसु दीर्घमापद्यते । यत्रा नरः ।  
 यत्रा सप्तऽऋषीन् । यत्रा नक्षत्रा । यत्रात-  
 ऽआहुः । तऽआहुः किम् । यत्र ते ययुः । यत्रा  
 नियुद्भिः ॥ अभिमातिष्ठतनासु सपत्नधूर्विश्वसमत्सुष्ट-  
 तना व्रातेभ्यः सहैः ॥ १२५ ॥ अभिमातीत्याद्यष्टभ्यः  
 सह धातोर्ह्रस्वो दीर्घमापद्यते । अन्यस्यासम्भवादन-  
 न्यस्य । तत्र द्वयोः प्राप्तौ “सन्निष्ठाष्टविप्रकष्टयोः स-  
 न्निष्ठाष्टस्येत्यादेः । अभिमातिषाहः । ष्टतनासु सास-  
 हिम् । सपत्नसाही । इतं धूर्षाहौ । विश्वसाहस-  
 वसे । समत्सु सासहः । ष्टतनाषाह्याय च । व्रातसा-  
 हाः । स्थितोपस्थिते अभिमातिसहऽइत्यभिमाति ।  
 सहः । ससहिमिति ससहिम् । सपत्नसहीति सप-  
 त्न । सही । धूः सहाविति धूः । सहौ । विश्वसह-  
 मिति विश्व । सहम् । ससहऽइति ससहः ।  
 ष्टतनासह्यायेति ष्टतना । सहाय । व्रातसहाऽइ-

उक्थशब्दात्परः शशेर्ह्रस्वो दीर्घमापद्यते । उक्थ-  
 शासश्चरन्ति । स्थितोपस्थिते उक्थशशऽइत्युक्थ ।  
 शतः ॥ एवाच्छवक्रमाथ ॥ १२७ ॥ एतेषां चतुर्णां  
 ह्रस्वा दीर्घमापद्यन्ते । संहिताऽधिकारादवसाने न ।  
 एवा नो दूर्वे । गिरिशाच्छावदाससि । च-  
 क्रमा व्ययम् । अथा नऽइन्द्रः । एवशब्दोऽत्रोपमा-  
 र्थ एव व्याख्यानात् । अवधारणार्थस्य तु न । तदेव शुकक्रा-  
 म् । सऽएव जातः । अवसाने तु तानो ऽअच्छ ॥ विदुश्चा  
सौत्रामण्याम् ॥ १२८ ॥ विदुश्चेत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्य-  
 ते सौत्रामणीमन्त्रान्वज्जयित्वा । विदुश्चा तेऽअग्ने ।  
 असौत्रामण्यां किम् । विदुश्च यँ २ ॥ ऽउ च न ॥ अधा-  
 यत्समग्नावायुषु ॥ १२९ ॥ अधेत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्य-  
 ते यत्समग्नावायु एतान्वज्जयित्वा । अधासपत्ना-  
 न् । अथाह्यग्ने । अयदित्यादि किम् । अधयत् ।  
 अधरस्म ते व्रजनम् । अधगनाः । अधव्वायुम् ॥ पित्रा-  
 सोमं पित्रासुतस्य स्यामयो भुवो नूरणे शमीष्व मा-  
 महानो मामहन्तामशीतम रीरिषो रीरिषत  
 यामयन्ति हि ऽग्ना ते वर्धयारयिँ शुधीहवज्जरा सो-  
 म स्त्वयवसिनी श्रोताग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा  
 दिवो युद्धवा हि गमया तमः सिञ्चता सुतं परीवा-  
 पऽउक्था शस्त्राण्यत्ता हवीँष्याच्या जानु क्षामावे-

रयाम पितरा ऋधो बोधा मे विचृता बन्धमवता हवेषु  
 ष्टणुधी गिरी रक्षा तोकं चर्षणीसहां चर्षणीधृती  
 येना समत्सु वनेमातऽऽट्ट्यामा ते शिजासखिभ्यस्तत्रा  
 रथं दीया रथेनेता जयत वर्द्धया च्वं प्रव्ववामा दृतस्या-  
 जगन्या परस्याररिमाहि पुरीतता लीहाकर्णशुण्ठाक-  
 र्णी प्रकृतिदीर्घावित्येके नीकाशा अनूकाशेन चक्रा-  
 जुरसम्भिग्रुकस्तरता सखायः सासह्वानपामार्गीभ-  
 यादतऽऽट्टतीहमभीषु सुष्टरीमा जुषाणो यजा देवान्ये-  
 ना पावकाश्चायन्तो यदी सरमा खदया सुजिह्व नि-  
 पद्या दधिष्व सदतना रणिष्ट न भराचिकिन्त्साद-  
 यागविष्टाववादददृक्षा चायुनक्स्त्रजा रराणः सादन्य-  
 मिति च ॥ १३० ॥ पिबासोमभित्यादीन्यष्टसप्ततिरूपा-  
 णि कृतदीर्घाणि निपात्यन्ते । यत्र तु पदद्वयपाठस्त-  
 च यथोक्ते दीर्घः । अन्यत्र तु एकपदस्थः । लीहाकर्ण-  
 शुण्ठाकर्णी प्रकृतिदीर्घा । इति चकारोऽनुक्त-  
 समुच्चयार्थः । तेन यच्छ देवायुवम् । यच्छेति किम् ।  
 यज्ञपतिं देवायुवम् । पुरीततेति विभक्तिरविवक्षिता ।  
 पुरीतत् इत्यपि भवति । स्थितोपस्थिते शमिष्वेति  
 शमिष्व । समहानऽइति समहानः । समहन्तामिति  
 समहन्ताम् । अशितमेत्यशितम् । रिरिषऽइति रि-

रिषः । रिरिषतेति रिरिषत । सुयवसिनीऽइति सु ।  
 यवसिनी । परिवापऽइति परि । व्यापः । चर्षणि  
 सङ्गमिति चर्षणि । सङ्गाम् । चर्षणिधृतऽइति च-  
 र्षणि । धृतः । पुरिततेति पुरि । तता । पुरितदिति  
 पुरि । तत् । लीहकर्णऽइति लीह । कर्णः । शुण्ठ-  
 कर्णऽइति शुण्ठ । कर्णः । बम्बुनिकाशाऽइति बम्बु ।  
 निकाशाः । अनुकाशेनेत्यनु । काशेन, अश्वयन्तऽइत्य-  
 श्व । यन्तः । अयुनगित्ययु । नक् । सदन्त्यमिति स-  
 दन्त्यम् । देवयुवमिति देव । युवम् । आकारोपधी  
 यकारमिति सूत्र एतदध्यायस्याधेतदध्यायस्थत्वात् ।  
 स्थिकोऽस्थिते दृष्टिमानिवेति दृष्टिमान् । इव ॥ स्व-  
 रार्त्तध्यागादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥ १३१ ॥ स्वरात्परः  
 संयोगस्यादिवर्णः पदान्तमध्यादिषु द्विरुच्यते । अनु-  
 ष्टुप्ते । इषे त्वा । आचच्या जानु । स्वरादिति किम् ।  
 शुवि ष्युक्कर्ण ॥ परन्तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १३२ ॥ त  
 एवार्थः । रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनमेव द्विरुच्यते  
 न रेफहकारौ । स्वर्यः । पूर्वः । प्रवाह्याय । बाह्वोः ।  
 रेफहकारयोः प्रत्यक्षश्रुतिनिमित्तत्वेन सामान्यप्राप्त-  
 कार्थित्वबाधः । तेन रहभिन्नस्यैवानेन द्वित्वम् । अ-  
 ति ह्रस्वम् । अर्हतः । अत्रैतयोर्न द्वित्वम् । स्वरे परे  
 रेफात्परेषामूष्माणामनेन द्वित्वम् । तत्र रेफस्य ए-

कारसहितोच्चारणविधानाद्रेफधर्माभावात् । दर्श-  
तम् । वर्षा, यत्र तुल्यरत्वं तत्र विधानाभावाद्द्वित्वं  
भवत्येव । वस्त्रैः । व्यर्थार्थाय । अत एव प्राणिनिना “शरोऽ-  
चीति” द्वित्वनिषेधः कृतः । परं रेफहकाराभ्यां व्यञ्जनं  
तूष्णवर्जितम् । द्वित्वमापद्यते रेफहकारौ तु न कुत्र-  
चित् ॥ १ ॥ ऊष्मान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १३३ ॥ च ए-  
वार्थो भिन्नक्रमः । ऊष्मभ्योऽन्तस्थाभ्यश्च परः स्पर्श एव  
द्विरुच्यते न ऊष्मान्तस्थाः । अश्वन्मनूजम् । पूष्णः । ह-  
स्ते । दधिवक्रावणः । शल्लमलिः ॥ विसर्जनीयाद्यञ्ज-  
नपरः ॥ १३४ ॥ विसर्जनीयात्परः स्पर्शो द्विरुच्यते व्य-  
ञ्जनपरश्चेत् । विष्णोः वक्रमः । हिरण्यप्राणिः प्र-  
ति गृह्णातु । व्यञ्जनपरः किम् । न्यङ्कुः । गौरमृगः  
पिद्वहः ॥ ड्गौ चेद्वस्वपूर्वा स्वरं पदान्तौ ॥ १३५ ॥ प-  
दान्तस्थौ डकारनकारौ स्वरे परे ह्रस्वपूर्वा द्विरुच्ये-  
ते ॥ युङ्ङसि । अक्षन्तमीमदन्त । ह्रस्वपूर्वा किम् । सु-  
प्राडजः । कुट्रुनालभते ॥ नास्वरपूर्वा ऊष्मान्तस्थाः ॥  
१३६ ॥ अस्वरेति पर्युदासः । तेन स्वसदृशस्य वर्णस्य  
ग्रहणम् । ये ऊष्माणोऽन्तस्थाश्च व्यञ्जनपूर्वास्ते द्विर्व-  
चनस्य निमित्तं न भवन्ति । व्यर्थान् । प्राण्यार्था वा । व्य-  
ञ्जनेति किम् । अण्वे ॥ यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १३७ ॥  
यैर्हेतुभूतैः परस्य द्विर्भावः क्वचिदुक्तस्तैः सह संयुक्तं



पूर्वं तद्यञ्जनं न द्विरुच्यते । कृत्स्नहृदयेन । सकारस्य  
 जगत्वात्सर्गद्विर्भावस्य निमित्तत्वं तेन संयुक्तं पूर्वस्य-  
 र्गः तकारो न द्विरुच्यते । अत्र पूर्वस्थानेन निषेधः पर-  
 स्य पूर्वेण । यत्र चोभयतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसाः स-  
 ह ॥ तत्र नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बु-  
 धैः ॥ २ ॥ प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १३८ ॥  
 द्वितीयाः प्रथमैश्चतुर्थास्तृतीयैः सह द्विरुच्यन्ते । परि-  
 भाषेयम् । यत्र द्वितीयानां चतुर्थानां च द्विर्भावः प्रा-  
 त्तत्त्वेऽमुपतिष्ठते । विक्ख्याय । शीग्याय । परमेष्ठ्यै ॥  
 विष्णुर्हन्ती ॥ अन्तःपदेऽपञ्चमाः पञ्चमेषु विच्छेद-  
 म् ॥ १३९ ॥ पदमध्ये विद्यमानाः पञ्चमभिन्नाः स्पर्शाः  
 पञ्चमेषु यममापद्यन्ते । विच्छेदइति यमसंज्ञा । रु-  
 वक्त्रः । अग्निः । वार्त्तग्नम् । तनच्छिम । आर्त्तुर्गि । वि-  
 द्वा ते । सिद्धमलम् । पाप्मने । अत्र “स्वरात्तद्व्योगा-  
 दिरिति” द्वित्वे जाते “विकारी यथासन्न” मिति प्रति-  
 वर्गमाद्यानां जित्सञ्ज्ञकत्वात्प्रथमो यमः । द्वितीयानां  
 जित्सञ्ज्ञकत्वात्सोष्मसञ्ज्ञकत्वाच्च द्वितीयः । तृतीयानां  
 धिसञ्ज्ञकत्वात्तृतीयः । चतुर्थानां धिसञ्ज्ञकत्वात्सो-  
 ष्मसञ्ज्ञकत्वाच्च चतुर्थः । एवं चत्वारः । अत एव चत्वा-  
 रश्च यमाः स्मृता इति पाणिनीयशिक्षायामुक्तम् ।  
 एते ज्ञेयाः । न त्वेषामुच्चारणम् ॥ अशरीरं यमं

प्राञ्जलिरिति शिक्षाप्रामुक्तत्वात्केवलं ज्ञानमात्रफलम् ।  
नानुस्वारः ॥ १४० ॥ अनुस्वारी न द्विरुच्यते ।  
इमं स्तनम् ॥ सवर्णं ॥ १४१ ॥ सवर्णं परे  
व्यञ्जनं द्विर्न भवति । संयौमि । यन्ते ॥ ऋ-  
वर्णं ॥ १४२ ॥ ऋवर्णं परे न द्विरुक्तिर्भव-  
ति ।, अनिष्टृतः । ऊङ्गान्तस्थाभ्यश्चेति प्राप्तम् । यमे ॥  
१४३ ॥ यमे परे न द्वित्वम् । यक्क्या । अत्र अन्तः-  
पदइति ककारात्परे यमे जाते ककारस्य संयोगा-  
दित्वात्प्राप्तं द्वित्वम् ॥ विसर्जनीयः ॥ १४४ ॥ न द्वि-  
रुच्यते । दिवः ककुत् । खरात्संयोगादिरिति प्राप्तम् ॥  
खवर्गीये चानुत्तमे ॥ १४५ ॥ उत्तमभिन्ने खवर्गीये  
वर्णं परे द्वित्वम् । यत् ते । तत् देवानाम् । अनुत्तमे  
किम् । तन्नः ॥ अवसितं च ॥ १४६ ॥ अवसानगतं  
व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । ऊक् । 'परन्तु रेफहकाराभ्या'-  
मिति 'ऊङ्गान्तस्थाभ्यश्चेति' वा ककारस्य द्वित्वप्राप्तिः ॥  
द्वियकारम् ॥ १४७ ॥ इत्यधिकारः ॥ आप्यायमानो  
यमो रय्यै धाय्या रूपं श्वाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्याय  
सह रय्या निचाय्य सन्ताय्येति च ॥ १४८ ॥  
इमानि दशरूपाणि द्वियकाराणि निपात्यन्ते, चका-  
रोऽनुक्तममुच्चयार्थः । तेन रय्या प्रोषेण । आप्याय्य-  
मानो यमः । यम इति किम् । आप्यायमानो ऽअ-

मृताय सोम, रय्यै त्वा । यजेति धाय्या रूपम् । त-  
 न्नो गीर्भिः अवाय्यम् । वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम् । पौ-  
 रुषेय्या गृभः । नमो हृदय्याय च । सह रय्या निवर्त्त-  
 ख । अग्ने ज्योतिर्निचाय्य । शरसि सन्ताय्यमा-  
 ने ॥ द्विसकार्ठं शास्त्ररास्वेति ॥ १४६ ॥ इमे द्वे  
 द्विसकारे 'स्वरात्संयोगादिरिति' द्वित्वे प्राप्ते द्विसकार-  
 त्वविधानं ज्ञापकम् । सामान्यतः अन्तस्थासु सकारस्य  
 द्वित्वम् । उक्तं च शिक्षायाम् । सकारस्य द्विक्रित्यर्था  
 सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ आ च शास्त्रा च रास्वेति स-  
 कारोऽत्र द्विक्रतिजः । १ । अत एव केशवेनापि "न सो  
 व्योश्चेति सूत्रमकारि ॥ न क्षृष्टचिन्विसतयेभ्यस्त्रैकम् ॥  
 १५० ॥ क्षादिभ्यः सप्तभ्यस्त्र इत्यत्र एकमेव व्यञ्जनं न  
 द्वे ॥ क्षत्रस्य यीनिः । वृत्रस्वधेत् । चित्रन्देवानाम् ।  
 श्वित्रऽआदित्यानाम् । सत्रस्यऽऋद्धिः । लोके तत्र । स-  
 चन्त यत्र पूर्वे ॥ वीङ्गाय वादृधीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥  
 १५१ ॥ एतेषां त्रयाणां द्वित्वं न प्राणिवाचकाश्चेत् ।  
 नमो वीङ्गाय च । वादृधीनसस्ते मर्यै । अपा रुद्रो मा-  
 साम् । चराः किम् । समुद्राय शिशुमारान् । एतत्प्र-  
 करणं ज्ञानार्थं क्वचिदुच्चारणार्थम् । न व्यञ्जनपरस्यैक-  
 स्थानेकस्य वीच्चारणे विशेषोऽस्तीति श्रीभाष्योक्तेः ॥  
 स्वरोऽक्षरम् । सहायैर्व्यञ्जनै, रुतरैश्चावसितैरित्युक्तम् ।

तत्र स्वरयोर्मध्ये यत्रानेकं व्यञ्जनं तत्र किं पूर्वस्याङ्गं  
 किं परस्येति निर्णयार्थमाह ॥ सँय्योगादिः पूर्वस्य ॥  
 १५२ ॥ सँय्योगस्यादिवर्णः पूर्वस्याङ्गश्भवति । इषेत्त्वा ।  
 अत्र द्वित्वे द्वौ तकारौ । तत्र प्रथमस्तकारः पूर्वस्य द्वि-  
 तीयस्तकारो वकारश्च परस्य ॥ यमश्च ॥ १५३ यमश्च  
 पूर्वस्याङ्गम् । रुक्मः । अत्र ककारो यमश्च पूर्वस्याङ्गं  
 मकार उत्तरस्य ॥ क्रमजं च ॥ १५४ ॥ सँय्योगादेः परस्य  
 द्वित्वेन जातं व्यञ्जनं क्रमजं तच्च पूर्वस्याङ्गम् । पाश्र्व्यम् ।  
 रेफः एकः शकारः पूर्वस्य द्वितीयशकारवकारयकारा  
 उत्तरस्य । वषट्याय । रेफः एकः षकारः पूर्वस्य द्वितीय-  
 षकारयकारौ परस्य । बाह्व्योः । हकार एको वकारः पू-  
 र्वस्य । द्वितीयो वकार उत्तरस्य । तस्माच्चोत्तरं स्पर्शः ॥  
 १५५ ॥ क्रमजादुत्तरं व्यञ्जनं स्पर्शं परे पूर्वाङ्गं भवति ।  
 प्राष्ठण्या वा । रेफो द्वौ षकारौ पूर्वस्य शकारयकारौ  
 परस्य । व्षष्मन् । रेफो द्वौ षकारौ पूर्वाङ्गं मकारः  
 पराङ्गम् । यदर्थं पूर्वाङ्गपराङ्गत्वविचारस्तदाह ॥ व्य-  
 ञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १५६ ॥ यद्यञ्जनं यस्यो-  
 दात्तादेः स्वरस्याङ्गं तत्तत्स्वरयुक्तं स्यात् । उक्तान्युदा-  
 हरणानि । उक्तं च, स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरि-  
 तएवच ॥ स्वरप्रधानं तैस्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥ सँ-  
 य्योगपूर्वा व्यञ्जनान्ता अवसानगताः स्वरा द्विमा-

चाः ॥ १५७ ॥ द्विमात्रा इति ह्रस्वापेक्षया किञ्चित्का-  
 लाधिक्यस्योपलक्षणं न तु दीर्घत्वस्य । उक्तं च शिक्षा-  
 याम् । स्वराः सँध्योगपूर्वा ये व्यञ्जनान्तास्तथान्तगाः ।  
 एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा हिते स्मृताः । १ ।  
 अग्निः । तत् । जातः । तन् । उत । च । इति सामान्य-  
 विकाराः ॥ स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १५८ ॥ स्व-  
 रितमक्षरं अस्ति यस्मिंस्तत्स्वरितवत्पदं वर्जयित्वा ए-  
 कोदात्तं पदं स्यात् । एकः स्वरः पदे उदात्तः स्वरितो  
 वा भवति । उत्सर्गोऽयम् । द्युदात्तानि तु वाचकानि  
 वक्ष्यति । अवशिष्टं तु ॥ अनुदात्तम् ॥ १५९ ॥ अनुदा-  
 त्तोऽस्यस्मिंस्तदनुदात्तं स्वरविशिष्टं स्यात् । सादन्यम् ।  
 व्यर्थम् । अनमीवाः । अनुदात्तमित्यधिकारः ॥ नोनौ  
 मे मदर्थे त्रिह्यकेषु ॥ १६० ॥ नः नौ मे एतानि पदानि  
 अनुदात्तानि स्युः । आनः । तन्नौ । यन्मे । त्रिह्यकेष्वि-  
 ति स्पष्टार्थम् । मदर्थ इत्युत्तरार्थम् । संदेहे साहचर्यं  
 नियामकमिति सर्वादेशस्यैव ग्रहणं तेन मे इत्यादेश-  
 विशिष्टस्य न । रायो मे ॥ मा च ॥ १६१ ॥ मा इ-  
 त्येतत्पदं अस्मदर्थे विद्यमानं अनुदात्तं स्यात् । प्रमा-  
 तिर । मदर्थे किम् । मा नो मित्रः ॥ वो वान्ते त्वदर्थे ॥  
 १६२ ॥ वः । वाम् । ते । इमानि पदानि युष्मदर्थे वर्तमा-  
 नानि अनुदात्तानि स्युः । देवो वः । सँवाम् । मा ते ।

त्वदर्थं किम् । ते नोऽअव्वन्त ॥ ॥ त्वा च ॥ १६२ ॥ इद-  
 मनुदात्तं स्यात् । भूताय त्वा । गन्धर्व्वस्त्वा ॥ पूर्व्ववाननु-  
 देशः ॥ १६३ ॥ पूर्व्वोक्तार्थवाचकं यत्पञ्चादुच्चारितं प-  
 दमनुदात्तं स्यात् । घासमस्मै । एषाङ्ङणुहि । आ-  
 स्मिन् । पूर्व्ववानिति किम् । अस्मै क्षत्राय । एषाम्प-  
 शूनाम् । अस्मिन्त्सधस्त्ये ॥ असि ॥ १६४ ॥ इदमनु-  
 दात्तं स्यात् । वेदोऽसि । वृष्णोऽसि ॥ यथा गृभो भु-  
 —वोऽर्ज्ज्वन्मध्यः ॥ १६५ ॥ गृभ इत्यादित्रिभ्यो यथेति  
 पदमनुदात्तं स्यात् । जीवगृभो यथा । अक्षिभुवो य-  
 था । अग्ग्नयो यथा । एभ्यः किम् । करद्वयथा ॥ गि-  
 र्व्वणः ॥ १६६ ॥ इदमनुदात्तं स्यात् । परिक्त्वा गिर्व्वणः ॥  
 अग्ने घृतेनेति च ॥ १६७ ॥ अग्ने इत्येतत्पूर्वं घृतेने-  
 त्येतत्पदमनुदात्तम् । अग्ने घृतेन । अग्ने किम् । अ-  
 क्षितो घृतेन ॥ प्रचिकितश्च ॥ १६८ ॥ प्रेत्येतत्पूर्व्वकं  
 चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तम् । प्रचिकितो मनीषा ।  
 एनोऽपापे ॥ १६९ ॥ एन इत्येतत्पदमनुदात्तं पापेऽक्वि-  
 द्यमानं चेत् । उदेनम् ॥ मैनाम् । अपख्येनत् । अवि-  
 शेपात्सर्व्वलिङ्गं गृह्यते । अपापे किम् । एनश्चकम ॥  
 इह पूर्व्वं श्रुतम् ॥ १७० ॥ इहेत्येतत्पूर्वं श्रुतमित्येत-  
 दनुदात्तम् । ममेदिह श्रुतम् । तस्याख्यातत्वादनुदा-  
 त्तमाख्यातमित्यनेनानुदात्तत्वे सिद्धे विधानं ज्ञापक-

म् । शुधातो राख्यातस्य तेन नानुदात्तत्वम् । तेन  
 वरुण शुधोहवमित्यस्य न निघातः । इह किम् । युवा-  
 ना युतम् ॥ मन्ये पदपूर्वठं ० सर्व्वत्र ॥ १७१ ॥ पद  
 पूर्व्वस्मन्ये इत्येतदनुदात्तम् । होतारस्मन्ये । सर्व्वत्रेति  
 यदृत्तोपपदाच्चेति निषेधबाधनार्थम् । तस्मन्ये यः ॥ वा  
 च कसुचितत्समस्माद्ब्रह्मस्मावर्द्धस्मय्या अरे स्विन्निपा-  
 पाताश्चेत् ॥ १७२ ॥ वा इत्यादयश्चतुर्दशशब्दा अनुदा-  
 ता निपाताश्चेत् । व्वातो वा ॥ अग्निश्च । इमा नु कम्पा-  
 यऽउसन्भूत्याम् । हृदया विधस्थित् । अघायतः सम-  
 स्मात् । आघा ये । दधे ह गर्भम् । हि षष्ठाते । पी-  
 यति त्वोऽनुत्त्वः । काऽई मरे । आविर्भय्याः । अ-  
 जारे पिशङ्गिला । कः स्वित् । निपाताः किम् । चिद-  
 सि । द्रविणमष्टु यङ्कम् । अन्ये निपाता आद्युदात्ता  
 इति । अथो निपाता आद्युदात्ताइत्युक्तत्वात् ॥  
 पदपूर्व्वमामन्वितमनानार्थे पादादौ ॥ १७३ ॥ पादादौ  
 अविद्यमानं पदपूर्व्वं सम्बोधनविभक्त्यन्तमनुदात्तं स्या-  
 त् तत्पदमामन्वितं च परस्परानन्वितं । अरातिम-  
 ग्ने । रोदसी विष्णो । नियुङ्गिर्व्यायो । तव पूरुषः ।  
 पदपूर्व्वं किम् । अग्ने व्रतपते । व्याधोऽस्मिन् ।  
 पूषन्त्व । अनानार्थे किम् । अन्विहि देवाः । अपा-  
 दादौ किम् । वृषन्तग्ने ॥ तेनानन्तरा षष्ठ्येकपदव-

त ॥ १७४ ॥ आसन्वितेन अर्थतो देशतश्च सम्बद्धं प-  
 ष्ठयन्तमेकपदवत्स्यात् । विश्वासां भुवां पते । उत्ति-  
 ष्टु ब्रह्मणस्पते । देशतः पूर्वं परञ्च । अत एव “न  
 पृथिवीत्यादिनिषेधः दातः । अनन्तरं किम् । पते त्वमस्य ।  
 यस्यौषधीः प्रसर्ष्यथ । अथ यस्मैति अङ्गमङ्गमित्यनेन  
 सम्बध्यते ॥ न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरेः प-  
 वित्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृशान्नृपते सोमाग्नेः  
 सोमेन्द्रस्य सोम सुवीर्यस्य सोम विश्वेषाम्देवानां प्र-  
 जापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने वाजस्याग्ने वरु-  
 णस्यापेऽग्रस्याकम् ॥ १७५ ॥ एतानि पञ्चदश प-  
 ष्ठयन्तानि नैकपदवत्स्युः । प्रतिरक्षन्निति किम् । अ-  
 पान्नपाशो वः ॥ सुमङ्गल सच्यराजन्विकिरिहृविलो-  
 हित दरिद्रं नीललोहित येषस्कार भूयस्कारास्वेऽअ-  
 ग्निके वालिके शरठ्ये ब्रह्म ऋठं शिते मरुतोऽअश्वि-  
 ना यठ्ये गठ्ये द्यावापृथिवीऽउरोऽअग्ना ३ इपत्नीव-  
 लाजो ३ नृशाची ३ न्मीदुष्टम शिवतम सहस्राक्ष गते पुधे  
 वसुपते वसुदावन् ॥ १७६ ॥ एतान्येकोनत्रिंशदा-  
 सन्वितानि नानुदात्तानि । अत यानि अपूर्वाणि पा-  
 दादीनि वा तेषामनुदात्तत्वाभावः सिद्ध एव । अन्ये-  
 पामनेन निषेधः ॥ इडोत्तराणि नव खानोत्तराणि  
 षडगन्युत्तराणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रीत्तरमेक-



ठं० सिनीवाल्मुतरं च प्रजापतये ब्रह्मन्निति च ॥  
 १७७ ॥ इडशब्दादुत्तराणि नव । खानशब्दादुत्तरा-  
 णि षट् । अग्निशब्दादुत्तराणि चत्वारि । भगशब्दा-  
 दुत्तराणि चत्वारि । इन्द्रशब्दादुत्तरमेकं । सिनीवालि-  
 शब्दादुत्तरमेकं, प्रजापतये शब्दादुत्तरे ब्रह्मन्निति ।  
 एतानि षड्विंशतिरामन्वितानि नानुदात्तानि स्युः ।  
 इडे । रन्ते । हव्ये । कामधे । चन्द्रे । ज्योते । अदिति ।  
 सरस्वति । महि । विश्वयुति । खान । भ्राज । अ-  
 ह्वारे । बभ्राहे । हस्त । सुहस्त । द्युमानो । अ-  
 गने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । भग । प्रणेतः ।  
 भग । सत्यराधः । । भग । इन्द्र । गोमन् । सिनी-  
 वालि । पृथुष्टके । प्रजापतये । ब्रह्मन् ॥ भूतिराद्युदा-  
 त्तम् ॥ १७८ ॥ अथाद्युदात्ताधिकारः । भूतिरित्येत-  
 दाद्युदात्तं स्यात् । भूतिश्च मे । नभो भूरयै येदम् ॥ कदा  
 नरिष्येम पूर्वम् ॥ १७९ ॥ नरिष्येयेत्येतत्पूर्वं कदा आद्यु-  
 दात्तं स्यात् । नरिष्येम कदाचन । नरिष्येम किम् । क-  
 दाचन स्तरीः ॥ आमन्वितं च ॥ १८० ॥ समीधनविभक्त्य-  
 न्माद्युदात्तम् । अग्ने गृहपते ॥ “तेनानन्तरेत्येकप-  
 दातिदेशात् ऊर्जो नपादित्यत्र ऊर्जः शब्द आद्यु-  
 दात्तः । वस्तुत ऊर्जः शब्दस्तु अन्तोदात्तः । ऊर्जो  
 नपातम् । “पदपूर्वमिति तु एतस्यापवादः । तस्याप्रा-

तिनिषेधविषयश्चात्रोदाहरणम् ॥ कृष्णो ऋगसंख्यो-  
 गो । १८१ । कृष्णशब्द आद्युदात्तः स्यात् । पशुवा-  
 चकस्य विशेषणं न चेत् । कृष्णोऽसि । कृष्णो रात्र्यै ।  
 अऋगेति किम् । स्या कृष्णः । अत्र श्वेत्यस्य कृष्णइ-  
 ति विशेषणम् ॥ व्ययवाञ्छान्तः । १८२ । विकारवा-  
 नन्तःशब्द आद्युदात्तः स्यात् । परोऽचन्तः । व्ययवाङ्कि-  
 म् । अलक्ष्ये इति । अग्रमग्र्यम् अतो वचनादिद्यतो वि-  
 कारो न ॥ परः प्रधाने ॥ १८३ ॥ अग्रमाद्युदात्तः प्रधान-  
 वाचकश्चेत् । जातः परोऽग्रन्यः । प्रधाने किम् । परो दि-  
 वा । अत्र परशब्दोऽन्यवचनः ॥ मात्रा च परिमाणे ॥ १८४ ॥  
 मात्राशब्द आद्युदात्तः परिमाणवाचकश्चेत् । कस्य मा-  
 त्रा । परिमाणे किम् । विभुर्मात्रा । इदं मातृशब्दस्य  
 तृतीयैकवचनम् ॥ दक्षिणाच ॥ १८५ ॥ अग्रमाद्युदात्तः ।  
 दक्षिणामातोह ॥ न द्मविश्वकर्मानिषद्येन्द्रस्य पातु स-  
 दः सदृश्येषु ॥ १८६ ॥ दशेत्यादिसप्तसु दक्षिणाशब्द आ-  
 द्युदात्तो न । निषद्यादिषु त्रिषु अव्यवहितस्यासम्भवे-  
 ऽपि निषेधो भवत्येव । तस्मिन्निति वर्णसप्तमीनिर्दे-  
 शविषयं “पदे चेति ज्ञापकात् । दक्षिणा दश । द-  
 क्षिणा विश्वकर्मा । दक्षिणतो निषद्वय । दक्षिणतऽइ-  
 न्द्रस्य । दक्षिणतः पातु ॥ तसित्तादि”ष्विति पुंवङ्गावः ।  
 अत्र दीर्घात्तत्वाभावात्पूर्वसूत्रस्याप्राप्तौ निषेधो ज्ञा-

प्रकः । यत्किञ्चिदवयवभेदेऽपि कार्यं प्रवर्तत एवे-  
 ति । अतएव “एनोऽपापे” इति अस्त्रेणदित्यत्र भव-  
 त्येव । दक्षिणासदः । दक्षिणासद्व्ययः ॥ कर्णः स्वाङ्गे ॥  
 १८७ ॥ कर्णशब्दश्चाद्युदात्तः स्वाङ्गवाचकश्चेत् । क-  
 र्णो ते दनी । स्वाङ्गे किम् । कर्णो गर्हभः ॥ महो  
 नपुठं० सके ॥ १८८ ॥ सह इत्येतदाद्युदात्तं नपुंस-  
 कलिङ्गं चेत् । सहस्य । सहश्च मे । नपुंसके किम् ।  
 महोऽअग्नः । अयं पुंलिङ्गः । अवश्य ॥ १८९ ॥ अर्घ-  
 चाद्युदात्तो नपुंसकश्चेत् । तव श्यवः । नपुंसके कि-  
 म् । अवश्य मे । अयं पुंसि ॥ अन्वो वीर्य्ये ॥ १९० ॥  
 अन्वशब्दश्चाद्युदात्तो वीर्य्यवाचकश्चेत् । अन्वरत्य । वी-  
 र्य्ये किम् । अन्वन्तमः । अत्रान्वशब्दो निविडार्थः ॥ ए-  
 ता वर्णे ॥ १९१ ॥ अयमाद्युदात्तो वर्णवाचकश्चेत् ।  
 एताऽऐन्द्राग्नाः । एताश्चिवाः । वर्णे किम् । एता  
 मे ॥ रोहितश्च केवलः ॥ १९२ ॥ केवलरोहितशब्द-  
 चाद्युदात्तः । रोहितो धूम्ररोहितः । केवलः किम् ।  
 धूम्ररोहितः ॥ यन्वीराट् ॥ १९३ ॥ यन्वीशब्दश्चाद्यु-  
 दात्तो राट्शब्दपरश्चेत् । यन्वी राट् । राट् किम् ।  
 यन्व्यसि ॥ ओषधीरनामन्विते ॥ १९४ ॥ अनामन्वि-  
 तओषधीशब्दश्चाद्युदात्तः । याऽओषधीः । अनाम-

स्वाहा वाजः पयो नमः ॥ १८५ ॥ सर्वादृष्टशब्दा  
 आद्युदात्ताः । सर्व्वय्यत् । यत्र विश्वम् । धर्मामानु-  
 षः । विश्वा ऽआशाः । स्वाहा यज्ञम् । वाजश्च मे ।  
 पयः पृथिव्याम् । नमः पर्णाय ॥ असि शिवासुपदा  
 पयस्वतीयत्ते मधुमतीर्व्वर्चस्वानोजिष्टभ्राजिष्टशु-  
 ष्मिणी भद्रद्वाचच्याय वन्द्यो मेद्ध्यो यस आ-  
 दित्यस्त्रितः सोमेन स्वसेत्येतेषु ॥ १८६ ॥ शिवादि-  
 पुसप्तदर्शसु असिशब्द आद्युदात्तः स्यात् । असि शिवा ।  
 असि यत्ते । भागोऽसि । मधुमतीर्नः । असि व्वर्चस्वान-  
 हम् । अस्योजिष्टोऽहम् । असि भ्राजिष्टोऽहम् ।  
 असि शुष्मिणी । असि भद्रद्वाचच्याय । असि व्व-  
 न्दश्च । असि मेद्ध्यश्च । असि यमः । अस्यादित्यः ।  
 असि त्रितः । असि सोमेन । असि स्वसा अत्र “स-  
 न्निष्ठाष्टविप्रलक्ष्योरि”त्यनेन व्यवहितस्य असि स्यो-  
 नेत्यसिशब्दस्य सुपदाशब्दपरत्वेऽपि आद्युदात्तत्वं ।  
 न पयस्वती सहचरितत्वात्सुपदा चासिति सुपदा श-  
 ब्दस्य आद्युदात्तत्वनिमित्तत्वं । तेजासहचरितस्य  
 स्योनासि सुपदासि ॥ धनदारत्नधाभ्यां च ॥ १८७ ॥  
 आभ्यां च परोऽसि शब्द आद्युदात्तः । धनदाऽअसि ।  
 रत्नधाऽअसि ॥ रायोऽपौषे ॥ १८८ ॥ रायइत्येतत्प-  
 दमाद्युदात्तं स्यात्पौषशब्दः परो न चेत् । रायो मे ।

तोतो रायः । अप्रोषे किम् । रायस्प्रोषम् ॥ न भा-  
 गमीशिषयोः ॥ १९९ ॥ एतयोः परयो रायद्वयेतदा-  
 द्युदात्तन् । रायो भागम् । रायऽईशिषे ॥ त्रिधा  
 बद्धहितयोः ॥ २०० ॥ एतयोस्त्रिधाशब्द आद्युदात्तः ।  
 त्रिधा बद्धः । त्रिधा हितम् ॥ सुकृतं भूते ॥ २०१ ॥  
 सुकृतपदमाद्युदात्तं भूतकालवाचकं चेत् । पृथुः सु-  
 कृतः । भूते किम् । सुकृतं च मे । अयं पुण्यवाच-  
 कः ॥ द्विरुदात्तानि ॥ २०२ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ ~~बृ-~~  
 हस्पतिर्व्वनस्पतिर्नराशर्ठः सस्तनूनपचे तनूनपान्तो-  
 षासोषासायक्ता द्यावापृथिवी द्यावाद्यामा क्रतूदक्षा-  
 भ्यामेतवाऽअन्वेतवा इति च ॥ २०३ ॥ चकारादुत्तरस्त्व-  
 चादनामन्वितानीत्यपेक्ष्यते । अनामन्वितानि बृह-  
 स्पतिरित्यादिद्वादशपदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति ।  
 अनामन्वितानि किम् । तनूनपालथः । बृहस्पतेऽ-  
 अति । व्वतस्पते व्वीड्भुङ्क्तः । द्यावापृथिवीऽउरो ॥  
 देवताद्वन्द्वानि चामन्वितानि ॥ २०४ ॥ आमन्वि-  
 तानि वर्ज्जयित्वा देवताद्वन्द्ववाचकानि पदानि द्विरुदा-  
 त्तानि । अग्नीषोमौ । मित्रावरुणौ । देवतेति कि-  
 म् । दीक्षातपसोः । अनामन्वितानि किम् । धेनुभि-  
 चावरुणा ॥ इन्द्राबृहस्पतीभ्यामिन्द्राबृहस्पती इति  
 त्रीणि ॥ २०५ ॥ अनयोः शब्दयोस्त्रोण्यक्षराण्युदा-

त्तानि स्युः । इन्द्राबृहस्पतिभ्यान्वा देवां व्यम् । इ-  
 न्द्राबृहस्पतीऽऽकुरभ्याम् ॥ सर्वमग्ना ३ इ लाजी-  
 उक्ताचोनिति त्रिमात्राणि च ॥ २०३ ॥ अग्ना इत्या-  
 दिपदत्रयं सर्वमुदात्तं स्यात् । त्रिमात्रोऽस्ति येषु  
 तानि त्रिमात्राणि त्रिमात्रस्वरविशिष्टानि निपात्यन्ते ।  
 अग्नाइ । लाजीइन् । शाचीइन् ॥ प्रणवश्च ॥ २०४ ॥  
 अयंच सर्वोदात्तत्विमात्रश्च स्यात् । मादयन्तामो ३  
 प्रतिष्ठ ३ । ओइक्रतो ॥ विवेशाइति चानुदात्त-  
 म् ॥ २०५ ॥ उत्तरम्पूर्वं इत्युत्तरसूत्राभ्यामपकृष्यते ।  
 अवसाने विद्यमानमनुदात्तं विवेशाइति पूर्वं त्रिमा-  
 त्रस्वरविशिष्टं निपात्यते । विश्वम्भुवनमाविवेशा ३ ।  
 उत्तरं किम् । आविवेश कान्यन्तः । अनुदात्तं कि-  
 म् । येषु विश्वम्भुवनमाविवेश । हिरण्यगर्भोऽइत्य-  
 ध्याये विवेशपदस्य चतुर्वारमेकस्मिन्दर्भे पठितत्वात्पू-  
 र्वत्वस्य सापेक्षत्वात्तदध्यायस्यस्यैव स्तुतत्वम् । तेनान्य-  
 त्र अवरं २ ॥ आविवेश । अभिसंविवेशेत्यादौ न ॥  
 आसीदितिचोत्तरंविचारे ॥ २०६ ॥ विचारे वर्त्त-  
 मानमवसानस्थं आसीदितिपदमनुदात्तविशिष्टं नि-  
 पात्यते । उपरि खिदासीत् । विचारे किम् । खि-  
 त्कथाऽसीत् ॥ पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ २०७ ॥ विचारे  
 वर्त्तमानं पूर्वमन्त्वमध्यस्थमासीदितिपदमन्तोदात्तं स्या-

त् । त्रिमात्रं च निपात्यते । अधः खिदासीत् ।  
 विचारे किम् । का खिदासीत् । अन्तोदात्तमित्यधि-  
 कारः ॥ इन्द्रञ्चन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ २०८ ॥  
 पूषादिषु त्रिषु उत्तरपदभूतेषु इन्द्रसोमपूर्वपदकं  
 इन्द्रमन्तोदात्तं स्यात् । इन्द्रापूषणोः । इन्द्राग्नी तम-  
 प । इन्द्रवायुभ्याम् । सौमापौषणः ॥ अग्निश्चे-  
 न्द्रे ॥ २०९ ॥ इन्द्रशब्दे उत्तरपदे सति अग्निपूर्वो द्व-  
 ङ्होऽन्तोदात्तः स्यात् । ऋक्क्सामयोः शिल्पे ॥ यती  
 गतौ ॥ २१० ॥ यतइत्येतत्पदमन्तोदात्तं स्याद्व्यत्यर्थकं  
 चेत् । स्वर्यतो धिया । गतौ किम् । यतो जातः  
 प्रजापतिः ॥ पायोर्विशः ॥ २११ ॥ पायुशब्दाद्विश-  
 इत्ययमन्तोदात्तः । पायुर्विशः ॥ पायोः किम् । दैवीर्वि-  
 शः ॥ आयुर्यमोर्वश्यस्तिभ्यः ॥ २१२ ॥ अय्यमादि-  
 व्यस्तिभ्यः पर आयुःशब्दोऽन्तोदात्तः । अय्यमायुः ।  
 उर्वश्यायुः । विधानसामर्थ्याद्यवधानेऽपि । कृष्णम-  
 स्ति । आयोद्वा । एभ्यः किम् । आयुर्मे ॥ अस्य  
 रोचनासौ बोधा मे पारम्परऽएतारो दिवः कोऽह-  
 न्वमहीत्यऽईशऽईशानेभ्यः ॥ २१३ ॥ रोचनादि-  
 द्वादशभ्यः परोऽस्य शब्दोऽन्तोदात्तः । रोचनाऽस्य ।  
 असावस्य पिता । बोधा मेऽस्य । तमसरप्यारमस्य ।  
 पुरऽएतारोऽस्य । दिवोऽस्य षष्ठम् । कोऽस्य ।

वेदाहमस्य । त्वमस्य यन्ता । महीमस्य स्तोत्रे, यऽईशे-  
 ऽअस्य । ईशानमस्य ॥ प्रत्नाय्यज्ञस्य हविषः पाही-  
 त्पातं मदध्वो यजमानस्य होतुरजरासो लोकेषु  
 च ॥ २१४ ॥ प्रत्नामित्यादिकादशसु अखेत्यन्तो-  
 दात्तं स्यात् । अस्य प्रत्नाम् । अस्य यज्ञस्योद्वचः ।  
 अस्य हविषस्तमना । सुमनाऽअस्य पाहि । अखेदिन्द्रो  
 वावृधे । अस्य यन्ता । अस्य मदध्वः पिबत । अस्य  
 यज्ञमानस्य । अस्य होतुः प्रादिशि । अस्याजरासः ।  
 अस्य लोकः सुतावतः । अनुदात्तमन्यत् ॥ २१५ ॥  
 उक्तान्यं यदखेतिपदमनुदात्तम् । कत्यस्य विष्टाः । षड-  
 स्य विष्टाः ॥ अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत् ॥ २१६ ॥  
 तिङन्तमामन्त्रितवत्पदं पूर्वमपादादौ विद्यमानं पर-  
 स्परान्वितार्थकं चेदनुदात्तम् । पशून्पाहि । हव्य-  
 ठं रक्ष । पदपूर्वकिम् । व्यन्तु व्ययः । विदेदग्निः ।  
 अपादादौ किम् । अरातीः सहस्र । परस्परान्विता-  
 र्थकं किम् । विष्णो पाहि । पाहि यज्ञम् ॥ परो-  
 पावप्रतिपर्यन्वयत्यध्याङ्प्रसन्निर्हृरुन्निविस्त्रभि ॥  
 २१७ ॥ परा । उप । अव । प्रति । पार । अनु । अपि ।  
 अति । अधि । आङ् । प्र । सम् । निर् । दुर् । उत् ।  
 नि । वि । सु । अभि । एते विंशतिरुपसर्गाः । तथा  
 चोक्तम् । विंशतेरुपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरानव । आ-



द्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तमभिस्त्वयम् । १ । उप-  
 सर्ग उपसर्गे ॥ २१८ ॥ उपसर्ग उपसर्गे परेऽनुदात्तः । स-  
 म्प्रच्यवद्भ्यम् । सम्प्रयात ॥ आम्बेडिते चोत्त-  
 रः ॥ २१९ ॥ द्विरुच्चारणे पर उपसर्गेऽनुदात्तः ।  
 प्रप्र यज्ञपतिम् । सठं० सभित् ॥ कदाख्यातयोश्चो-  
 दात्तयोः ॥ २२० ॥ उदात्तोऽस्ति यथोद्गदात्तवति क-  
 दन्ते उदात्तवत्याख्याते परे उपसर्गेऽनुदात्तः । विभ्रा-  
 जमानः । सञ्चरन्ति । उदात्तयोः किम् । ~~उद्युवा-~~  
 मि । अवधूतम् ॥ नाभ्येकाक्षरश्च स्वरसन्ध्येऽकृ-  
 ति ॥ २२१ ॥ अभिरेकाक्षरश्चोपसर्गः स्वरात्मके उ-  
 पसर्गेण सन्धिमति कदन्तभिन्ने परेऽनुदात्तो न स्या-  
 त् । अभ्यादधामि । अभ्यपिञ्चन् । व्याकरोत् ।  
 न्यसीदत्पिता नः । व्यदधुः । अकृति किम् । एउज्या-  
 ऽदृषः ॥ आपूतजातयोः ॥ २२२ ॥ आद्रत्ययसुपसर्गः  
 पूतजातयोः परयोरनुदात्तो न स्यात् । आपूतः । आ-  
 जातः ॥ अधि नि प्र प्रति श्रितात्रिणं प्रभानवः पच-  
 तेषु ॥ २२३ ॥ अवीत्यादयश्चत्वारो यथासङ्ख्ये श्रि-  
 तादिषु चतुर्षु नानुदात्ताः । अधिश्रिताः । विश्व-  
 न्यविणम् । प्रभानवः सिस्वते । प्रतिपचता गृभीषत ॥  
 उज्जेषमावर्ततऽआपनीफणत्सठं० सनिष्यदत्संवृतं प्रया-  
 णठं० सञ्चरन्तठं० सठं० रभद्भ्यं प्रसितिं विवक्रमस्वे-

त्येष्वनु ॥ २२४ ॥ उज्जेषमित्यादिदशसु अनुरनुदा-  
 र्ततो न । अनूज्जेषम् । अन्वावर्त्ते । अन्वापनीफ-  
 णत् । अनुसठं० सनिष्ठ्यदत् । अनुसँवतम् ॥ अनुप्र-  
 याणम् । अनुसञ्चरन्तम् । अनुसठं० रभङ्गम् । अ-  
 नुप्रसितिम् । अनुविक्रमस्व ॥ ओपप्रीदारत्ते ॥ २२५ ॥  
 आ । उप । एतौ उदात्ते प्रशब्दे नानुदात्तौ भवतः ।  
 आप्रयच्छ । उपप्रागात् ॥ अभि प्रेक्षुपसम्प्रयातप्र-  
 त्ययानुष्वासुषाव ॥ २२६ ॥ अभिप्रेहीत्यादि चत्वारि  
 निपात्यन्ते । प्रक्षत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ २२७ ॥  
 नानुदात्तम् । पिपलुमदन्तु व्यन्तु ॥ उदात्तोऽस्ति  
 यस्मिन्नुदात्तवतः । आमन्वितात्परमाख्यातन्नानुदा-  
 र्तम् । अग्ने पवस्व । होतृयज्ञ । एकान्तराद-  
 पि ॥ २२८ ॥ एकपदान्तरितादपि उदात्तवतआ-  
 मन्वितात्परमाख्यातन्नानुदात्तम् । ब्रह्मन्प्रश्न-  
 न्तस्यामि । अपिशब्दात्क्वचिदनुदात्तम् । इन्द्राया-  
 हि । एतन्निर्णये सम्प्रदायएव शरणम् ॥ यदुक्तोपप-  
 दाव ॥ २२९ ॥ च अथर्थे । यदायच्छब्देन वृत्तं स-  
 म्पादितं यत् यदि यतः यत्र यथा ये इत्यादि सर्ववि-  
 भक्त्येतं यदुक्तं तदुपपदं अर्थतः सस्वद्वं येन पदेन  
 वशात्पि परमाख्यातन्नानुदात्तम् । अपिवा यदुक्ता-

ऽअरोचथाः । यथा समुद्रद्वऽएजति । यऽउपरासऽ-  
 द्वयुः । दूरस्थस्यापि अर्थतः सम्बन्धो ग्राह्यः । तथा चो-  
 क्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् ॥  
 अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्येन्न कारणम् ॥ १ ॥  
 हे श्व ॥ २३० ॥ हिशब्दादुत्तरमाख्यातन्नानुदात्त-  
 म् ॥ आपोहिष्ट ॥ उत्तरेऽपि ॥ २३१ ॥ हिशब्दे  
 परं चाख्यातन्नानुदात्तम् । वामुशन्ति हि ॥ ने-  
 त् ॥ २३२ ॥ अस्मान्निपातसमुदायात्परमाख्यातं  
 नानुदात्तम् ॥ नेत्त्वदपचतयातै ॥ समनसस्कर-  
 त् ॥ २३३ ॥ समनसइत्यस्यात्परं करदित्याख्यातं  
 नानुदात्तम् । असपत्नाः समनसस्करत् ॥ द्वयोः  
 पूर्वं समुच्चये ॥ २३४ ॥ द्वयोराख्यातयोः समुच्चये  
 वर्तमानयोः पूर्वन्नानुदात्तम् । शर्म च स्थो व्यर्म च  
 स्थः । शञ्च व्यच्च परिच व्यच्च । समुच्चये किम् । तन्त-  
 मिद्वतं व्यञ्जेण तन्तमिद्वतम् ॥ इति प्रकृतिस्वरः ॥ अर्थः  
 पदम् ॥ २३५ ॥ अर्थोऽस्ति यस्मिन्नर्थवाचकः । अक्षर-  
 समुदायोऽक्षरं वा पदं स्यात् । एषः । सः । तत् ।  
 उत । त्वा । आ । अवतु ॥ तच्चतुर्धा ॥ २३६ ॥ त-  
 त्पदं चतुः प्रकारं स्यात् । उक्तं च । क्रियावाचकमाख्यात-  
 मुपसर्गो विशेषकत् ॥ सत्त्वाभिधायकन्नाम निपाताः  
 पादपूरणाः ॥ २३७ ॥ अर्पयतु । पाहि । इत्याद्याख्यात-

म् । परा । उप । इत्यादयो विंशतिरुपसर्गाः । देवः ।  
 सविता । इत्यादीनि नामानि । वा च उतेत्यादयो  
 निपाताः ॥ पदविच्छेदोऽसंठितः ॥ २३८ ॥ पदे  
 पदे विच्छेदो विलम्बेनोच्चारणं असंहितः । न संहिता  
 यस्मिन्तः पदपाठः । धिसञ्ज्ञकेषु विसर्गस्य लोपाद्वि-  
 सर्गान्तस्वरान्तत्वनिर्णयार्थं सन्दिग्धानि लिख्यन्ते ।  
 विषश्चाजदजयस्पृधः । विषश्चा विवराजति । इति  
 मद्द्वये ऊष्मान्तं ऊष्मा विसर्गः । अन्यत्र स्वरान्तम् ।  
 विश्वारूपाणि ॥ २३९ ॥ पृथिव्यापदं मन्थीत्यस्मिन्तस्वरा-  
 न्तमन्यत्रोष्मान्तम् । इमापदं विषश्चा । वः । ब्रह्मा हरौ युक्ता  
 जज्ञान नु कम् । इति सप्तसु स्वरान्तम् । अन्यत्रोष्मान्तम् ।  
 इमा रुद्रायेत्यादि । व्विष्णो बभूव नासत्या भिषजा न  
 आबोठं या देवा हविषा नो मृडातः । नोऽअच्छ विव-  
 सुञ्चइत्येतेषु दशसु तादृति स्वरान्तमन्यत्रोष्मान्तम् ।  
 ताः । नः । हिन्वन्तु । हविर्हस्यत्योः साध्यादा इति य-  
 थासङ्ख्यं स्वरान्ते अन्यत्र विसर्गान्ते । आशीर्हीः ।  
 व्वसुभिः ॥ २४० ॥ व्वरिवो व्वदँयुवमित्यनयोर्धिषण्यास्व-  
 रान्तमन्यत्र विसर्गान्ते । ऊचिषे । धिषण्याये ॥ मर्तो व्वुरी-  
 त मर्तेश्वगिनः परीमर्त्तस्ते मर्त्तइति च ॥ २४१ ॥ एते-  
 षु चतुर्षु मर्त्तशब्दोऽयकारः । अन्यत्र मर्त्तर्त्यः ॥ क्रमो-  
 क्तावृत्तिः पदेषु ॥ २४२ ॥ क्रमप्रकरणे उक्ता आवृत्तिः

पदपाठे स्यादवसानवर्जम् ॥ तद्यथा ॥ पूर्वस्योत्तरसं-  
 हितस्य ॥ २४३ ॥ स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य ॥ २४४  
 अन्तःपदशीर्षाभावे ॥ २४५ ॥ विनामे ॥ २४६ ॥ प्रगृह्ये ॥  
 २४७ ॥ रिफिते निरुक्ते ॥ २४८ ॥ तत्रावग्रहवतः पदस्य  
 स्थितोपस्थितं स्यात् । ये विधयः स्थितोपस्थितो वेष्टने  
 न भवन्ति ते तत्प्रकरणे एव दर्शिताः । कुत्राव-  
 ग्रहः कर्तव्यस्तदाह ॥ समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमका-  
 लः ॥ २४९ ॥ समासइत्यधिकारः । समासेऽवग्रहो-  
 ह्रस्वसमकालः एकमात्राकालो विरामः स्यात् । स च  
 चर्चायां प्रदर्शनीयः सम्प्रदायात् । अन्तःपार्श्वमित्य-  
 न्तः । पार्श्वम् । अनुरूपमित्यनु । रूपम् । व्रतपतऽइ-  
 ति व्रत । पते । पुरोगाऽइति पुरः । गाः । मणिवा-  
 लऽइति मणि । मालः । ऋक्कसामाभ्यामित्यृक् । सा-  
 माभ्याम् । अवग्रहइत्यधिकारः ॥ तरतमयोश्चातिश-  
 येऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥ २५० ॥ समासाभावादारम्भः ।  
 अतिशये विद्यमानयोरुत्तरतमयोरवग्रहः स्यात् । द-  
 क्षिणशब्दः प्रतियोगी न चेत् । पूर्णतरमिति पूर्ण ।  
 तरम् । प्रप्तिप्रतममिति प्रप्ति । तमम् । अदक्षिणेत्यादि  
 किम् । द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं त्रिभिर्दिशां देवानामु-  
 त्तरमित्यत्रोत्तरमित्येव । अतिशये किम् । कारोत्तरः ॥  
 वीतमहूतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधातमाः पू-

र्वेण ॥ ३५१ ॥ एते शब्दाः पूर्वेणावगृह्यन्ते । देववी-  
तममिति देव । वीतमम् । देवहृतममिति देव ।  
हृतमम् । सुहृतममिति सु । हृतमम् । सुगोपातमऽ-  
इति सु । गोपातमम् । सुधातमऽइति सु । धातमः ॥  
सर्पदेवजनेव्यश्च ॥ ३५२ ॥ इदं च पूर्वेणावगृह्य-  
ते । सर्पदेवजनेव्यऽइति सर्प । देवजनेव्यः ॥  
तूणवद्मसुतरेण ॥ ३५३ ॥ इदमुत्तरेणावगृ-  
ह्यते । तूणवद्ममिति तूणव । धमम् ॥  
रायस्योषदे विजावेति च ॥ ३५४ ॥ इमे चोत्तरेणा-  
वगृह्यते । रायस्योषदऽइति रायस्योष । दे । विजा  
वेति विजा । वा ॥ बज्जप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥  
३५५ ॥ बज्जपदसमासे पाश्चात्कालिकेन पदेनावग्र-  
हः स्यात् । प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । सुप्रजाऽइ-  
ति सु । प्रजाः ॥ तद्वदिति तद्विते न्यायसंहितं चेत् ॥  
३५६ ॥ वतीति तन्त्रेण द्विरुच्चारितं तदस्ति यस्मिन्त्सः  
तस्मिन्मन्त्रेण विद्यमाने तद्विते वति प्रत्यये च परेऽव-  
ग्रहः स्यात् । शास्त्रोक्तसन्धिमत्पदं चेत् । मधुमदिति  
मधु । मत् । सँवतमिति सम् । वतम् । न्यायसंहितमिति  
किम् । मरुत्वान् । अत्र "स्यर्गोऽपञ्चम" इति तृतीयः  
शास्त्रसिद्धोपि न कृतः । अतो न भवति ॥ मरुत्वञ्चा-  
तातिषुच ॥ ३५७ ॥ मरुइत्यादिषु चतुर्थ्यवग्रहः स्या-

त् । ऋतुशऽइत्यृत् । शः । अष्टतत्त्वमित्यष्टत-  
 तत्वम् । देववेति देव । चा । ज्येष्ठतातिमिति  
 ज्येष्ठ । तातिम् ॥ धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे ॥ ३५८ ॥  
 धातुसञ्ज्ञानिमित्तभूतो यकारः क्यजादिः स्वरपूर्वे त-  
 स्मिन्परेऽवग्रहः स्यात् । वृषयमाणऽइति वृष । यमा-  
 णाः । धात्वर्थे किम् । जायमानः ॥ वा९सौ च भूत-  
 काले स्वरेण ह्रस्वादनुषि ॥ ३५९ ॥ स्वरेण तृतीया  
 प्रञ्चस्यर्थे । ह्रस्वस्वरात्परभूते वांसशब्दे भूतकालार्थे-  
 परेऽवग्रहः स्यात्स उपरूपो न चेत् । यच्चिवा९सऽइति  
 यच्चि । वा९सः । सस्ववा९सऽइति रुस्व । वा९सः । स्व-  
 रेण किम् । चिकित्वान् । ह्रस्वात्किम् । अन्यशाखी-  
 यम् । जिगीवा९सः । भूतकाले किम् । सुविद्वद्वा९सऽ-  
 इति सु । विद्वद्वा९सः । अनुषि किम् । तस्युषः ॥  
 प्रत्क्पूर्वविश्वेभर्तुभ्यस्त्या ॥ ३६० ॥ एभ्यः प्रञ्चभ्यः  
 स्याप्रत्ययेऽवग्रहः स्यात् । प्रक्त्येति प्रत्क् । था । पूर्वथेति  
 पूर्व । था । विश्वथेति विश्व । था । इमथेतीम ।  
 था । ऋतुथेत्यृत् । था ॥ ह्रस्वव्यञ्जनाभ्याम्भकारादौ  
 विभक्तिप्रत्यये ॥ ३६१ ॥ ह्रस्वाद्यञ्जनाच्च परे भका-  
 रादौ विभक्तिसञ्ज्ञे प्रत्यये परेऽवग्रहः स्यात् । अ-  
 ग्निभिरित्यग्नि । भिः । धावद्भ्यऽइति धावत् ।  
 भ्यः । तच्चभ्यऽइति । तच्च । भ्यः । समिद्भिरिति

समित् । भिः । ह्रस्वेत्यादिकिम् । व्वातेभ्यः ।  
 पत्नीभ्यः । विभक्तीति किम् । गर्हभः । खिति चान-  
 तौ ॥ ३६२ ॥ ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामकृतप्रत्यये सुइति  
 विभक्तिप्रत्यये परेऽवग्रहः स्यात् ह्रस्विस्विति ह्रत् ।  
 सु । अग्निस्वत्यप् । सु । धामस्विति धाम । सु । अन-  
 तौ किम् । अग्निषु । स्नुषु । विभक्तीति किम् ।  
 असुम् । ह्रस्वेति किम् । यासु । वर्णसङ्ख्येऽन्त्यत-  
 रतः ॥ ३६३ ॥ समाप्तइति मण्डूकमुत्तिन्याये-  
 नानुवर्तते मध्ये त्वसम्भवान्न सम्बध्यते । वर्णवाच-  
 के मण्डूक्यावाचके च समासे विकल्पेनावग्रहः स्यात् ।  
 धूमन्त्रोहितऽइति धूमन्त्र । रोहितः । पञ्चदशेति प-  
 ञ्च, दश । त्रयोदशेति त्रयः । दश । विभाषितत्वात् ।  
 त्रिनवत्रयस्त्रिंशविति त्रिनवत्रयस्त्रिंशौ । अत्र  
 न । व्यवस्थितविकल्पः । सम्प्रदायानुसारेण पठनी-  
 यम् ॥ अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते ॥ ३६४ ॥ अनुदा-  
 त्तोपसर्ग आख्यातपरेऽवग्रहः स्यात् । उपधावती-  
 त्युप । धावति । सम्भरन्तीति सम् । भरन्ति ॥ गिरि-  
 त्रययोः ॥ ३६५ ॥ गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रययोः पर-  
 योः । गिरिश्चेति गिरि । श । गिरिचेति गिरि । च ॥ इ-  
 वकारास्त्रेडितायनेषु ॥ ३६६ ॥ इवकारादिषु चतुर्ष्व-  
 ग्रहः स्यात् । स्तुचीवेति स्तुचि । इव । वषट्कारे-



भिरिति वषट् । कारेभिः । सठ्०समिति सम् । स-  
 म् । प्रायनायेति प्र । अथनाय ॥ एकात्समी-  
 ची ॥ ३६७ ॥ एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्य-  
 ते । एकम् । समीचीऽइति सम् । ईची । एकात्कि-  
 म् । समीचीऽइति समीची । उरसा ॥ त्वायवः शँथो  
 ब्रह्मिर्द्वाऽस्मयुष्मृन्मयीऽसुम्नयाशुया साधुदा धृ-  
 ष्णुया विशालमनुया ॥ ३६८ ॥ एतान्येकादशप-  
 दानि सावग्रहाणि स्युः । त्वायवऽइति त्वा-य-  
 वः । शँथोरिति शम् । योः । ब्रह्मिर्द्वाति ब्रह्मिः । धा ।  
 अस्मयुमित्यस्म । युम् । मृन्मयीमिति मृत् । म-  
 यीम् । सुम्नयेति सुम्न । या । आशुयेत्यशु । या ।  
 साधुयेति साधु । या । धृष्णुयेति धृष्णु । या । वि-  
 शालमिति वि । शालम् । अनुयेत्यनु । या ॥ ऋगयु-  
 भयादतोऽपामार्गकिम्पुरुषमिति च ॥ ३६९ ॥  
 एतानि चत्वारि पदान्यवगृह्यन्ते । ऋगयुमिति ऋ-  
 ग । युम् । उभयदतऽइत्युभय दतः । अपमार्गेत्यप ।  
 मार्गे । किम्पुरुषमिति किम् । पुरुषम् ॥ अधीवा-  
 समित्येके ॥ ३७० ॥ एकशब्दो मुख्यार्थः । एतत्सा-  
 वग्रहं स्यात् । अधिवासमित्यधि । वासम् ॥ प्रति-  
 षेधे नावग्रहः ॥ ३७१ ॥ प्रतिषेधवाचिनि पूर्वपदे-  
 ऽग्रहो न स्यात् । अरत्नसा । अनिरा । उत्तरेण चा-

कारेण ॥ ३७२ ॥ प्रतिषेधवाचिनः परेणाकारेणा  
वग्रहो न स्यात् । अनातताय । अनाष्टण्याः ॥ द्वापू-  
र्व्वत् ॥ ३७३ ॥ द्वाइतिपूर्व्वपदं नावगृह्यते । द्वादश ॥  
सङ्ख्या पूर्व्वस्था धा ॥ ३७४ ॥ सङ्ख्यावाचकपूर्व्व-  
पदं धाइत्यस्मिन्परे नावगृह्यते । त्रिधा । सप्त-  
धा । कतिधा ॥ द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्व्व-  
पदानि ॥ ३७५ ॥ स्वरान्तपूर्व्वपदमेषां तानि द्विवच-  
नानि नावगृह्यन्ते । मित्रावरुणाभ्याम् । अ-  
ग्निषोमौ । स्वरान्तीत्यादि किम् । ऋक्सामयोरित्यु-  
क्त् । सामघोः ॥ तद्विधते चैकाक्षरवृद्धावनिहि-  
ते ॥ ३७६ ॥ तद्विते सत्येकाक्षरस्य पूर्व्वपदस्य वृद्धौ  
उत्तरपदेनायवर्हितायामवग्रहो न स्यात् । सौभा-  
ग्यम् ॥ नैस्तुभेनेति नै । सुभेन । अनिहिते किम् । सा-  
म्राज्यमिति साम् । राज्ञ्यम् । एकाक्षरे कि-  
म् । आनुस्तुभमित्यानु । स्तुभम् ॥ अञ्चितिसहत्योः  
कललोपे ॥ ३७७ ॥ कल्लोपे सति अञ्चितिसहत्योः प्र-  
रयोर्नावग्रहः स्यात् । प्राङ् । प्रत्यङ् । कृताघाट् ।  
कललोपे किम् । आच्योत्या । अच्य । एतनासह्याये-  
ति एतना । सह्याय । अनुरुमुभ्यां कललोपे ॥ ३७८ ॥  
अञ्चतौ सहतौ च परेऽवग्रहनिषेधो न स्यात् । उरु-  
व्यञ्जित्युरु । व्यञ्जम् । सुमाहमिति सु । साह-

म् ॥ समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३७६ ॥ सम् । इदा  
 अभ्यां वत्सरेऽवग्रहो न स्यात् । संवत्सरः । इदा व-  
 त्सरः । समिदाभ्यां किम् । परिवत्सरऽइति प-  
 रि । वत्सरः ॥ प्राग्निव्यामनिन्धौ प्रस्ते-  
 षे ॥ ३८० ॥ प्रअग्निइत्येताभ्यां इन्धधातुभिन्ने पदे  
 एकीभावसन्धाववग्रहः स्यात् । प्राणः । आग्निद्रु-  
 म् । अनिन्धौ किम् । प्रेडऽइति प्र । इडः । प्राग्नि-  
 व्यां किम् । अपानऽइत्यप । आनः । वीड्यायेति चि-  
 ईड्याय ॥ जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत नहि च  
 नास्मद्व्यमजावयो वल्लगम् ॥ ३८१ ॥ जनयत्या इ-  
 त्यादीन्यष्टौ नावगृह्यन्ते ॥ जनयत्यै च्वा । ओषधयः  
 प्रति । भागमावृषायिषत । नहि तेषाममा च न ।  
 कदा चन । पावकोऽअस्मद्व्यम् । उपहृताऽअजाव-  
 यः । अहन्तं वल्लगमुत्किरामि ॥ समानोऽनश्चमेधे ॥  
 ॥ ३८२ ॥ समानशब्दो नावगृह्यते । अश्चमेधे न चे-  
 त् । ये समानाः । अनश्चमेधे किम् । समानऽइति  
 सम् । आनः । तेजोऽसीत्यध्याये एतदारभ्याध्यायच-  
 तुष्टयमश्चमेधसञ्ज्ञकम् ॥ व्यायुरसजातः समुद्द्रोऽहो-  
 रात्रे विश्वानरो विश्वाहाग्रहायणोऽसपक्त्वा गो-  
 धागे धूमाऽआशुशुक्लिनिर्न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावणे-  
 निरगोतमतस्कुरान्द्यस्मासाश्चत्यऽउपस्तिर्माकिर्वि-

श्रुत्वाभिचो गोपाप्मप्रऽउगमङ्कानि कक्षीवन्तरुदधा-  
 त्यवीरवन्तीहारेण प्रावृता घनाघनऽईदृङ्ग्यादृङ्-  
 शूघनांसः कुशवङ्कुचरः पिप्रयङ्गुवी नीवारा एकादश  
 षोडश चन्द्रमाऽआयुवो व्याघ्रोऽनड्डान्गविष्टिठ-  
 रः कपर्दिने पुलस्तये निषङ्गिणे कुलालेभ्यः क-  
 र्मादेभ्यः पुञ्जिष्टेभ्यो दीप्याय नीप्याय किठं शि-  
 लायैलट्टदाः शूकराय शूकताय चराचरेभ्यः पाराव-  
 तान्गोलतिकाऽऽबुरजगरो विपन्न्यवी दाजायणाऽ-  
 आयुवठं ० सुरामं बृहस्पतिर्व्वनस्पतिर्नराशठं ० सुर-  
 भिर्नरिष्टायै ॥ ३८३ ॥ एतानि सप्ततिपदानि नावगृ-  
 ह्यन्ते । इदं दिक्प्रदर्शनार्थम् । अन्यान्यथैवंविधानि  
 द्रष्टव्यानि । उतम्भनम् । आदिसंशयात् । विशौजाः  
 अन्यायसमासात् । उगणाः । उपसर्गैकदेशलोपात् । पुं-  
 स्त्वानुम् । अनुनासिकोपधत्वात् । अवत्तानाम् । धात्वे-  
 कदेशलोपात् । इत्यादीनि । तथा चोक्तम् । आदिम-  
 ध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च ॥ नावगृह्णन्ति-  
 कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥ १ ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चया-  
 र्थः । तेन ध्रुजीमानित्यत्र नावग्रहः । अत्र सम्प्रदाया-  
 नुसारेण व्यवस्था ॥ अनितावन्तर्व्विकारागमप्रागु-  
 र्त्वा ॥ ३८४ ॥ इतिरहितं पदं मध्यस्थविकारागम-  
 सहितं पूर्व्वमुच्चार्य्य स्थितोपस्थितं कार्य्यम् । श्रेयस्कर ।

श्रेयः करेति श्रेयः । कर । आयुष्म्याः । आयुःपाऽइत्या-  
 युः । पाः । ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत । पते । अहर्ष-  
 तथे । अहःपतयऽइत्यहः । पतथे । दुदुजन् । दुधुज-  
 न्निति दुधुजन् । विश्रप्पतीवेति च ॥ ३८५ ॥ इदं च पू-  
 र्वमुक्ता स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । विश्रप्पतीवोप-  
 स्थिते ॥ ३८६ ॥ विश्रप्पतीदमिवे परे प्रकृत्या भव-  
 ति । उपस्थिते विद्यमानं चेत् । विश्रप्पती व । विश्र-  
 प्पतीवेति विश्रप्पती । इव । सठ्ठं हितावद्भवग्रहः-  
 स्वरविधौ परञ्च सर्वञ्चेदनुदात्तम् ॥ ३८७ ॥ अवग्र-  
 हयोग्यं पूर्वं पदं स्वरविधौ संहितावद्भवति परं च स-  
 र्वञ्चेत्संहितावत्सर्वमनुदात्तञ्चेत् । आखरे सत्यऽइत्या-  
 खरे । सत्यः । "नोदात्तस्वरितोदय"मिति निषेधात्प्र-  
 चयो न । प्रजावतीरिति प्रजा । वतीः । अत्रो"दात्ता-  
 चानुदात्त"मिति वकारस्य स्वरितः । वृद्धितममिति  
 वृद्धि । तमम् । अत्र"स्वरितात्पर"मित्यनेन तममित्य-  
 स्य प्रवयो भवति । स्वरविधौ किम् । धावद्भ्यऽइति धाव-  
 त् । भ्यः । अत्र संहिताया अभावा"त्स्पृशोऽप्रञ्चम्"  
 इति तृतीयो न । सर्वानुदात्तत्वाभावे विशेषमाह ॥  
 इति परस्तिर्यङ्ङीचान्तोदात्ते मध्योदात्ते पर्वणि का-  
 श्वस्य वा ॥ ३८८ ॥ परमित्यनुवर्त्तते । अन्तोदात्ते-  
 मध्योदात्ते वा पदे इतेः परभूते चर्चापदे परो

भागस्तिर्यङ्नीचोऽविद्यतोऽनुदात्तो यस्मिन्नेतादृशः  
 स्यात् । व्विरुचुरिति वि । रुचुः । सान्तपनेव्यऽइ-  
 तिसाम् । तपनेव्यः । अत्र पूर्वसूत्रेण रुचुरित्यनयोः  
 प्रचये प्राप्तेऽनेनानुदात्तएव विधीयते ॥ अन्तःपददी-  
 र्घीभावे ॥ २८६ ॥ पदमध्यस्थं दीर्घत्वं यस्य पदस्य-  
 तस्मिन् स्थितोपस्थितं स्यात् । मामहन्ताम् । ममह-  
 न्तामिति ममहन्ताम् । पूरुषः । पुरुषऽइति पुरुषः ।  
 इदं पदान्तस्थत्वाभावोपलक्षणम् । आयुनक् । अयु-  
 नगित्ययुनक् । अन्तःपदे किम् । पिब सोमम् । पि-  
 बा सोमम् ॥ विनामे ॥ २८० ॥ अन्तःपदइत्यनुवर्त्त-  
 ते । अन्तः पदे दन्त्यस्य मूर्धन्यभावे सति स्थितीपस्थि-  
 तं स्यात् । सुषाव । सुसावेति सुसाव । सीषधाम । सी-  
 सधामेति सीस । धाम । अन्तःपदे किम् । आपो  
 हि ष्ठ । हिस्त्य ॥ प्रगृह्ये ॥ २८१ ॥ प्रगृह्ये पदे स्थि-  
 तोपस्थितं स्यात् । द्वेऽइति द्वे । द्यावापृथिवीऽइति द्या-  
 वा । पृथिवी । इन्द्रवायूऽइतीन्द्र । व्यायू । चमूऽइ-  
 ति चमू । अस्मैऽइत्यस्मै । त्वेऽइति त्वे ॥ मे ॥ २८२ ॥  
 इत्युदात्तस्य प्रगृह्यत्वात् । मेऽइति मे । रायः । उदात्तं  
 किम् । मेव्वरुण । अमीऽइत्यमी ॥ मुतमितौ ॥ २८३ ॥  
 मुतमक्षरमितौ प्रकृत्वा । एतस्योदाहरणं क्रमप्रकर-  
 णे वक्ष्यते ॥ “पदान्तपदाद्योः सन्धिरिति नियमात्

सुतस्य इतौ परे एकपदस्थत्वा “त्करणादिवर्ष ए-  
 कार”मित्यस्य प्राप्तौ प्रकृतिभावविधानं व्यर्थं नञ्ज्ञा-  
 पयति । इतौ पदान्तकार्यस्त्ववति तेन दुरोणसदिति  
 दुरोण । सत् । इत्यादौ “नान्तःपद” इति निषेधाभा-  
 वा “तस्य गीऽपञ्चम” इति तृतीयादि भवति । परेण  
 सन्धिस्तु उभे संहिते आहृत्युक्तत्वात्स्थितस्य भिन्नप-  
 दत्वाद्भवति । अपहतमित्यप । हतम् । प्रतिज्ञास्त्व-  
 स्था धर्मा न भवन्ति । प्रतिज्ञास्त्वत्र शेषभूताग्रजसो घ-  
 नन्दिन्या “नवग्रहः पदान्तव” इति सिद्धेऽपि अवग्र-  
 हे पुनर्जकारविधानात्तेन य्होऽइति य्हो ॥ ओका-  
 रश्च ॥ २६४ ॥ अयमितौ प्रकृत्या । व्यायोऽइति वा-  
 यो । “ओकारश्च पदान्ते” इत्यनेन प्रगृह्यत्वे स्थितो-  
 पस्थिते सति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावे सिद्धे पुनर्विधा-  
 नं नियमार्थं इतावेव नान्यत्र । विष्णावेते । व्यायवि-  
 ह । अनवग्रहः किम् । गविष्टाविति गो । इष्टौ ।  
 अत्र गोशब्दे स्थितोपस्थिते मा भूत् । “उकारो-  
 ऽष्टक” इत्यनेन प्रगृह्यत्वात्स्थितोपस्थिते ॥ उकारोऽ-  
 षट्को दीर्घमनुनासिकम् ॥ २६५ ॥ इतौ परे उइ-  
 तिपदं दीर्घमनुनासिकं ऊँ इति रूपमापद्यते । इति  
 पदं परे स्थितेऽपि । ऊँऽइत्यूँ इति सिद्धम् । अन्तरि-

व्यः । सदृध्यक्कः । करिति कः । “अनुदात्तमित्युक्ता-  
 त्वात् । कः । खित् । खरिति खः । स्तभितम् । प-  
 दमित्युक्तात्पदावयवे न । राजस्वऽइति राज ।  
 खः । आवरित्यावः । वरिति वः । “समानच्चीत्यु-  
 क्तावान् । सन्तु । वः । अन्तः श्लेषऽइत्यन्तः । श्लेषः ।  
 अत्र पूर्वभागेऽवग्रहः पदान्तवदिति स्थितं प्राप्तं “नन्वि-  
 तिकरणमित्युक्तत्वात् भवति ॥ त्रिपदाद्यावर्त्तमाने  
 सङ्क्रमः ॥ २६६ ॥ त्रिपदादीनां पुनरावृत्तौ सत्यां स-  
 ङ्गः सङ्क्रम्यते इति सङ्क्रमः । आवृत्तानि पदान्य-  
 तिक्रम्याग्रिमपरपदं न कर्त्तव्यम् ॥ अनन्तरे ॥ २६७ ॥  
 शब्दतश्चार्थतश्चानन्तर्ये सङ्क्रमः स्यात् । शब्दतश्चा-  
 नन्तर्ये गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुरित्यत्र विश्वस्वारि-  
 ष्ट्यै इत्याद्येकशोच्चारितं पुनरिन्द्रस्य बाहुरित्यादौ  
 सङ्क्रम्यते । अर्थतो मधुश्च माधवश्चेत्यत्रोच्चारितस्य  
 पदसमुदायस्य शुक्लश्च शुचिश्चेत्यादौ सङ्क्रमः ॥  
 द्विद्वैकपदान्यप्यनुवाके ॥ २६८ ॥ द्विपदे एकपदं  
 च एकस्मिन्ननुवाके पुनरावृत्तौ सङ्क्रम्यते । अत्रा-  
 प्यनन्तरइति वर्त्तते तेन याऽओषधीरित्यत्रैकशोच्चा-  
 रितस्य यादृत्यस्य याःफलिनीरित्यत्रोच्चारणम् ॥ त्रि-  
 रावृत्ते ॥ २६९ ॥ त्रिरावर्त्ततेऽयं सङ्क्रमः स्यात् ।  
 व्राजः । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । मा कन्दः ।



प्रमा । प्रतिमा । एकद्वयादिकिम् । पवित्रम् । अ-  
 सि । धूः । असि । शम्भू । त्रिरावृत्ते किम् । व्रतम् ।  
 छणुत । व्रतम् । छणुत । इषे । त्वा । ऊर्ज्ज् ।  
 त्वा ॥ गूढे ॥ ३०० ॥ द्विरावर्त्तनेऽपि सङ्क्रमः स्या-  
 त् । गूढं नाम द्विवारमुच्चारणीयम् । उभयाभिप्रा-  
 येण मध्ये एकपदं पठ्यते । यन्ताऽसि यमनः । ध्रु-  
 वोऽसि धरुणः । अत्र यन्ता । असि- । यमनः । ध्रु-  
 वः । धरुणः । संहितायां द्विरावृत्तस्याप्यसीत्यस्य स-  
 ङ्क्रमो भवति । याः फलिनीरित्यत्र तु याः ।  
 च । पुष्पिणीः । अस्य या शब्दस्य चतुर्वारमुच्चार-  
 णीयस्य त्रिवारमुच्चारणात् । अपुष्पा इत्यनेनापि  
 सम्बन्धं द्योतयितुं न संक्रमः ॥ पदसमूहे ॥ ३०१ ॥  
 पदानां बहुवारमुच्चारणे सङ्क्रमः स्यात् । वाङ्म-  
 नऽइत्यध्याये च मे इतिपदद्वयस्यानुवाकान्तरेऽपि स-  
 ङ्क्रमः ॥ अपराङ्गे ॥ ३०२ ॥ अपरस्याङ्गे अपराङ्ग-  
 त्वेनैव पुनरावृत्ते सङ्क्रमः स्यात् । स्वाहा यज्ञमि-  
 ति मन्त्रे स्वाहा द्वावाष्टयिवीव्याः स्वाहा व्वातादि-  
 त्यनयोः स्वाहाशब्दयोः सङ्क्रमः स्यात् । रमे स्वा-  
 हेत्यस्य न सङ्क्रमः । अपराङ्गत्वाभावात् ॥ अस्वर-  
 विकारे ॥ ३०३ ॥ स्वरभिन्नत्वाभावे सङ्क्रमः स्या-  
 त् । सुद्धा चासि प्रथमस्याप्यसिशब्दस्याद्यदा-

तत्त्वात् । शिवा चासीत्यस्यानुदात्तत्वान्न सङ्क्रमः ॥  
 अलिङ्गविकारे ॥ ३०४ ॥ लिङ्गभिन्नत्वाभावे सङ्-  
 क्रमः स्यात् । भद्रो नऽइति मन्त्रे भद्रशब्दस्य भि-  
 न्नलिङ्गत्वान्न सङ्क्रमः । अग्नेर्भागोऽसीत्यनुवाके  
 नपुंसकस्य स्युतशब्दस्य सङ्क्रमः । वातः । स्युतः ।  
 गर्भाः । स्युताः । दिशः । स्युताः । इत्येतेषु पुल्लिङ्ग-  
 त्वत्वीलिङ्गत्वान्न सङ्क्रमः । सन्तो पयाएसीति मन्त्रे  
 प्रथमस्य सम्भब्दस्य नपुंसकविषयत्वाद्द्वितीयस्य पु-  
 लिङ्गविषयत्वान्न सङ्क्रमः ॥ असमाने ॥ ३०५ ॥ अ-  
 समाने विषये पुनरावृत्ते सङ्क्रमः स्यात् । आयुर्य-  
 ज्ञेनेत्यत्रायुरादेर्यज्ञलृप्तेरसमानत्वात्सङ्क्रमः । यज्ञ-  
 स्य तु यज्ञलृप्तेः समानविषयत्वान्न सङ्क्रमः ॥ संहि-  
 तायाञ्च ॥ ३०६ ॥ आर्यां चसंहितायां पुनरावृत्तौ  
 सङ्क्रमः स्यात् । हिरण्यगर्भोऽइत्येषः । तम्प्रक्तुयेत्या-  
 दिप्रतीकपठितेषु सङ्क्रमः कार्यः । एषां मन्त्राणां  
 ब्रह्मयज्ञादौ पठनं कार्यमिति केचित् । नेत्यपरे ॥  
 अवसानार्थमुनर्ग्रहणम् ॥ ३०७ ॥ समाप्तिद्योतनार्थं  
 पुनरुच्चारणं स्यात् । आकृत्यै प्रयुजे इति मन्त्रे द्विती-  
 यादिस्वाहाकारस्य सङ्क्रमे पूषोऽग्नये स्वाहेत्यत्र  
 न सङ्क्रमः ॥ अधिकारार्थम् ॥ ३०८ ॥ पदस्याधि-  
 ककार्यज्ञापनार्थं च पुनरुच्चारणं स्यात् । व्याजश्चेति

मन्त्रे च मे इत्यनयोः सङ्क्रमेऽपि स्वरिति स्वः । च  
 मे इत्यत्र रिफितत्वज्ञापनार्थं न सङ्क्रमः ॥ उत्सर्ग  
 प्रश्नः ॥ ३०६ ॥ पूर्वोक्तस्य परित्यागोऽपि वाचित्वात् ।  
 व्यवस्थितविषयोऽयम् । च शब्दोऽप्यर्थः । “द्विपदैकपदा  
 नीत्यनेनोक्तः सङ्क्रमः । तदेवाग्निरिति मन्त्रे न भव-  
 ति ।”संहितायां चेत्यनेन विहितः सङ्क्रमः । लो-  
 कताऽद्भुतमित्यत्र न भवति । उक्तञ्च । पुनरुक्तानि  
 लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ॥ अलोपद्वेति याम्य-  
 स्य काश्वख्यार्थवशादिति ॥ अत्र सम्प्रदायानुसारेण  
 निर्णयः ॥ इति पदलक्षणम् ॥ अथ क्रमलक्षणम् ।  
 क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ ३१० ॥ संहितायाः पदानां  
 च स्मृतिः स्मरणं प्रयोजनमस्य सः । संहिताया अवसा-  
 ननिर्णयश्चेत्यादि । एवं प्रयोजनमुक्त्वा तल्लक्षण  
 माह । क्रमइत्यधिकारः । अध्यायपरिसमाप्तेः ॥  
 द्वे द्वे पदे सन्ध्यात्युत्तरेणोत्तरमावसानादङ्गवर्जम् ॥  
 ३११ ॥ एतदुत्तरमवसानपर्यन्तं द्वे द्वे पदे संहितया  
 उच्चारयति स क्रमः स्यात् । इधे त्वा । त्वो-  
 र्जः । एवं पाहीति पर्यन्तं यत्र सङ्क्रमस्तत्र गल-  
 त्पदानि त्यक्त्वाऽग्निमैः पदैः सन्धानं कर्तव्यम् ।  
 सङ्क्रमे सन्धिशास्त्रस्याचार्यणाभिहितत्वात् । यु-  
 नक्ति सः । सकस्मै ॥ सङ्क्रमे च व्यैष्णवान् ॥ ३१२ ॥

वैष्णवानयं नकारः स्वरे परे न यकारमापद्यते सङ्-  
क्रमे चेत् । रक्षोहणो व इति यजुषि वैष्णवानव ।  
अव नयामि । अत्र चाकारोपधत्त्वात् यकारः प्राप्तः ॥  
सङ्क्रमे च सर्वत्र ॥ ३१३ ॥ यजुषु ऋक्षु च ए-  
दोदृभ्यां परोऽकारः पूर्वमापद्यते । प्राणश्च मइति  
यजुषि प्राणोऽपानः । यद्ग्रामे इति मन्त्रे शूद्रेऽर्थ्ये ।  
कन्याऽइवेति ऋचि यज्ञोऽभि इत्यादि भवति । अ-  
ष्टकवर्ती किम् । उदुत्वा । ऊर्जमावद । अत्र पदद्व-  
ये न विरामः । एतद्विषयक्रमलक्षणमाह ॥ अष्टक-  
मञ्जानि त्रीणि स त्रिक्रमः ॥ ३१४ ॥ पूर्वस्थात्प-  
दादष्टकं मध्ये उच्चार्य तदुत्तरे विरामः । एवं त्री-  
णि संहितया उच्चारयति स त्रिक्रमः स्यात् । उदुत्य-  
म् । सोमेनातनश्मि ॥ पुनराकारेणोत्तरम् ॥ ३१५ ॥  
एवं त्रीणि पदान्युच्चार्य पुनराकारेण संहितं तृतीय-  
पदमुच्चारणीयं स्यात् । ऊर्जमावद । आवद । वद त्व-  
या ॥ मोषूणा भीषुणौ च ॥ ३१६ ॥ मोषूणः । अभी-  
षुणः । इमौ च त्रिक्रमौ स्याताम् ॥ चत्वार्यष्टकपू-  
र्वे नकारपरे सौ ॥ ३१७ ॥ अष्टकपूर्वे नकारपरे  
सुइतिपदे सति चत्वारि संहितया उच्चारयितव्यानि  
स चतुष्क्रमइतिशेषः । ऊर्ध्वऽऊषुणः । एतादृक्षा-  
सऽऊषुणः । गोमदूषुणासत्या ॥ पुनः सुपदेनोत्तर-

म् ॥ ३१८ ॥ एवं त्रीणि वा चत्वारि पदानि उच्चार्य पुनः सुपदेनान्यसुबाराणीयं स्यात् । अभीषुणः । सुनः । नः । सखीनाम् ॥ पूर्वस्थोत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य ॥ ३१९ ॥ उत्तरेण संहितस्यावग्रहवतः पूर्वपदस्य स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । त्वा समिद्भिः । समिद्भिर्ङ्किः । इति पूर्वसुच्चार्य । समिद्भिरिति समित् । भिः । इति पठनीयं पूर्वस्थोत्तरसंहितस्येत्य“वसाने चेति” यावदनुवर्तते ॥ ~~पददोषीभावे~~ ॥ मासहन्तासदितिः । मसहन्तामिति मसहन्ताम् । आयुनगिन्द्रः । अयुनगित्ययुनक् ॥ विनामे ॥ ३२० ॥ सुधाव । सोमम् । सुसावेति सुसाव ॥ प्रगृह्ये ॥ ३२१ ॥ इन्द्रवायूऽइमे । इन्द्रवायूऽइतीन्द्र । व्यायू । विष्णवेते । विष्णोऽइति । उदुत्थम् । ऊऽइत्वं । मोषुणः । मोऽइति मो । सुनः । ऊर्ध्वऽऊषुणः । ऊऽइत्वं । सुनः ॥ रिक्तितेऽनिकृते ॥ ३२२ ॥ अन्तस्ते । अन्तरित्यन्तः । प्रातः सोमम् । प्रातरिति प्रातः ॥ अवसाने च ॥ ३२३ ॥ अर्धर्चादेः समाप्तौ विद्यमानस्य स्थितोपस्थितं स्यात् । पशून्गमाहि । पाहीति पाहि । हव्य ठ० रक्ष । रक्षेति रक्ष ॥ भुवनमाविवेशा ३ । आविवेशा ३ ॥ विवेशा३इति विवेशा ३ । अत्र“प्लुतमित्ता”विति प्रकृतिभावः ॥ यथा समाम्नातङ्क्रमावसान-

ठं० सङ्क्रमेषु ॥ ३२४ ॥ सङ्क्रमेषु पूर्वोक्तेषु यथासमा-  
 ज्ञातं क्रमशाल्लानुसारेणावसानं स्यात् । विश्वधाः प-  
 रमेण । ह्यर्षीच्छतधारम् । अत्र नावसानम् । ध्रुवेण  
 धर्मणा । धर्मणेति धर्मणा । अर्षां २ ॥ अनु । अग्नित्व-  
 त्तनु । अत्रावसानं भवति । सङ्क्रमेष्वित्युपलक्ष्य-  
 म् । अन्यत्रापि यथासमाज्ञातमेव । अधुक्तः सा, सा विश्व-  
 धायुः । विश्वधायाऽइन्द्रस्य । अत्र नावसानम् । ह-  
 व्यर्थं० रक्ष । रक्षेति रक्ष । यच्छन्ताम्यञ्च । पञ्चेति  
 पञ्च । अत्रावसानम् । असन्देहार्थं प्रसङ्गात्क्रमसन्धा-  
 नानि प्रदर्शयन्ते । विश्वधाः परमेण । ह्यर्षीच्छ-  
 तधारम् । सहस्रधारन्तेवः । अधुक्तः सा । विश्वधा-  
 याऽइन्द्रस्य । राड्यातामिदम् । एमिकः । तस्मै कर्म-  
 णे । वासप्रत्युष्टम् । अरातयऽउरु । एमि धूः । धू-  
 र्वीमो देवानाम् । देवहूतममहुतम् । हविर्द्वान-  
 विप्रणुः । हस्ताभ्यामग्नेये । गृह्णामि भूताय । र-  
 श्मिभिर्देवीः । देवयुर्व्युष्माः । स्याग्नेये । अग्नी-  
 षोमाभ्यान्दैव्याय । वेत्त्वद्भिः । वेत्त्वग्निः । शमी-  
 ष्व हविष्यत् । इहि कुक्कुटः । वह दध्रुवम् । वधाया-  
 ग्ने । अन्तरिक्षन्धर्वम् । दिव्यविश्वधायः । वेत्तु धा-  
 न्यम् । अयानाय दीर्घाम् । रसेन रेवतीः । ए-  
 च्यन्ताञ्जनयत्यै । वधः पृथिवि । मौगप्र । वद्धा-

समररो । स्कन्धगायत्रेण । जागतेन सुच्या । मा-  
 उज्ज्यनिशिता । माउज्ज्यदिश्यै । पश्याम्यग्नेः । य-  
 जुषेयजुषे सवितुः । त्वा तेजः ॥ ४२ ॥ इति द्विचत्वा-  
 रिंशत्क्रमसन्धानानि प्रथमाध्याये ॥ १ ॥ पतये गन्ध-  
 र्व्यः । ईडितऽइन्द्रस्य । दक्षिणो मित्वावरुणौ । अ-  
 भिशस्यै सवितुः । ध्रुवा ध्रुवा । माजिर्म नमः । स-  
 चन्तामस्माकम् । अशन्ताम्येतम् । ब्रह्मणा तेन । ऊ-  
 हामभ्यग्नीषोमौ । ऊहामीन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नी । इ-  
 न्द्राग्नी वसुध्व्यः । अवतांव्यन्तु । मरुद्गिरिन्द्रः ।  
 तस्मै पोषाय । वर्त्तन्ते । हिमाऽअचारिषम् । वे-  
 दिषदो ये ॥ १६ ॥ इत्येकीनविंशतिर्द्वितीयाध्या-  
 ये ॥ २ ॥ उषसा सूर्यः । गृहपते पुरीष्यः । पति-  
 वेदनमितः ॥ ३ ॥ इति त्रीणि तृतीये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-  
 मसन्धानाभावः ॥ ४ ॥ पुरुषरवा मन्यामि । रजःश-  
 या हरिशया । देववीतये सिठं हि । ध्रुवो वैष्णव-  
 म् । ध्रुवऽऐन्द्रम् । हव्यवाहनः स्वात्तः ॥ अभूद्व-  
 द्यायधम् ॥ इतिसप्त पञ्चमे ॥ ५ ॥ षष्ठेन सन्ति ॥ मादय-  
 स्त्रोदानाय । भून्महेन्द्राय । इति द्वे सप्तमे । ७ ।  
 अष्टमे क्रमसन्धानाभावः ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । इन्द्र-  
 वाजजितः । इति द्वे नवमे ॥ ८ ॥ दशमे क्रमसन्धा-  
 नाभावः ॥ १० ॥ जागतेन हस्ते । हिरण्ययीमानुष्टु

भेन । इति द्रुवे एकादशे ॥ ११ ॥ परिचिक्ष्लोक-  
म् । १ । इत्येकं द्वादशे ॥ १२ ॥ दिशामि साहस्र-  
म् । गययमूर्णायुम् । उष्ट्रमजः । शरभन्वम् । इति  
चत्वारि त्रयोदशे ॥ अन्तरिक्षं वायुः ॥ वायुराज्ञी ।  
वृहती नभः । इति त्रीणि चतुर्दशे ॥ १४ ॥ अग्ने-  
देवः । रथेधित्री मेनका । असमरथः प्रश्नोच-  
न्ती । अरिष्टनेमिर्विश्ववाची । सुषेणोऽर्वाशी । शै-  
शिरौ परमेष्ठी । दिवः सूर्यः । दिवग्ध्रुवे । इत्यष्टौ  
पञ्चदशे । १५ । षोडशसप्तदशयोर्न सन्ति ॥ १६ । १७  
स्वतोमः । रथन्तरं वेष्ट । १८ । इति द्रुवे अष्टाद-  
शे । १९ । एकोनविंशतिमेऽभावः । २० । वायु-  
ज्जाग्रत् । स्वप्ने सूर्यः । शूद्रोऽर्थः । आघोऽयजि ।  
इति चत्वारि विंशतिमे । २१ । एकविंशतिमेऽभा-  
वः ॥ २२ ॥ प्राणाय यज्ञे । इति द्रुवे द्वाविंशे । २३ ।  
चतुष्पदश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा रात्रौ । वायुः सूर्यः ।  
इति त्रीणि त्रयोविंशे । २४ । चतुर्विंशतिपञ्चविं-  
शतिषड्विंशतिसप्तविंशत्यध्यायेषु क्रमसन्धानाभा-  
वः । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुष्मिहा ।  
देवौ त्रिष्टुभा । इति द्रुवे अष्टाविंशे । २८ ॥ ऊ-  
नत्रिंशत्त्रिंशदेकत्रिंशद्द्वात्रिंशत्तयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्प-  
ञ्चत्रिंशत्सध्यायेषु क्रमसन्धानाभावः । २९ । ३० ।



। ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ ऊतिभिः कया ।  
 ईक्षामहे । इति ह्रस्वे षट्त्रिंशे । ३६ । पाहि म-  
 धु । स्वाहा रात्रिः । इति ह्रस्वे सप्तत्रिंशे ॥ ३७ । सर-  
 स्वत्यसौ । इत्येकमष्टत्रिंशे । ३८ । एकोनचत्वारिंशे  
 क्रमसन्धानाभावः । ३९ । अविदुर्द्याविदुद्याया-  
 म् । ओम् ३ क्रतो । स्फुर स्त्रिभे । स्त्रिभे कृतम् ॥ ४० ॥  
 इति चत्वारि चत्वारिंशे । ४० । इति पञ्चदशा-  
 धिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एभ्योऽन्यत्र  
 संहितावसानानुसारेण पाराशरीयचपलानुसारेण  
 च निर्णयः कर्त्तव्यः । इति क्रमसन्धानानि समाप्ता-  
 नि ॥ अधोष्मृक्कारोपरितनरेफोच्चारणविषयो व्या-  
 ख्यायते । उक्तं च प्रतिज्ञासूत्रे । अथापरान्तस्थस्या-  
 युक्तान्यहलःसंयुक्तोष्मृक्कारैरेकारसहितोच्चारणमे-  
 वं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् । अस्थार्यः । अपरान्त-  
 स्थस्य रेफस्य अन्यहला असंयुक्तस्य ऊष्मृक्कारेण  
 संयुक्तस्य एकारसहितं रे इत्युच्चारणं कर्त्तव्यमिति शे-  
 षः । उदाहरणम् । दर्शतमित्यत्र दरेशतमित्ययं पाठो  
 न रेफसहितः । एवमन्यत्र । वर्षी वर्षीयसि । वर्हिः ।  
 निवृत्ते । सकारोदाहरणे षकारोदाहरणमेव भव-  
 ति । अयुक्तान्यहलइति किम् । व्युत्थाय । १ अत्र  
 भाभूत् । संयुक्तस्येति किम् । ऊर्ज्जत्वा । एवं संयुक्ता-

संयुक्तस्थले तृतीयान्तास्थस्य जकारस्य क्वचिन्नद्वयानुरो-  
 धेन पूर्वाक्षमेकारसहितोच्चारणं कर्त्तव्यम् । क्वचि-  
 दित्युदाहरणानि लत्वपरमितिज्योस्त्वाकारः । यथा  
 शतवल्शादृत्य च वल्शादृत्यच्चारः । सहस्रवल्शोः ।  
 उपवल्हामसि । अत्रास्मिन्सूत्रे ऊष्मृकारोपरित-  
 नरेफस्य प्राक् एकारसहितोच्चारणं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।  
 तथा च प्रतिज्ञासूत्रभाष्ये अनन्त्यान्तिकैर्माध्दिन-  
 शिज्ञाया वचनं गृहीतम् ॥ तदेवाह । शषसहा  
 यत्र दृश्यन्ते रेफेणाङ्कितमस्तुकाः ॥ स्वरभक्तिं प्रयु-  
 ज्जीत संयोगे नैव कारयेत् । १ । अत्रोष्मणामेव  
 ग्रहणं न ऋकारग्रहणम् । तथा च प्रातिशा-  
 ख्ये । रत्नाटलवर्णाभ्यामूष्मणि स्वरोदये सर्वत्र ।  
 अस्यार्थः । रेफनकारौ ऋलवर्णाभ्यां ऋलसदृशश्रुति-  
 भ्यां यथासंख्यं व्यवधीयेते । ऊष्मणि परभृते स्वरोद-  
 ये स्वरपरे इत्यर्थः । सर्वत्र संहितायां पदे च । गा-  
 र्हपत्यः । अत्र हकाररेफयोरन्तरापि स्वरभक्तिः स-  
 ती रेफहकारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रा-  
 पि द्रष्टव्यम् । शतवल्शः । वल्हामसि । स्वरोदयइति  
 किम् । ऋदँवस्वैः । पार्श्वतः । दिवो वर्ष्मन् । अश्रु-  
 भिक्षीदुनीः । अत्रापि ऋकारान्तग्रहणं नास्ति । केव-  
 लोष्मणामेव ग्रहणम् । तथा च नवाङ्कसूत्रे । अह-

लश्ल्यूङ्वरेफस्य सैकारः प्राक्च । अथार्थः । पदाद्य-  
 न्तमध्ये हलिवहीनस्य शलि ऊर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रागु-  
 च्चारः स्याच्छन्दसि । शल्इति शषसहा ज्ञेयाः । द-  
 र्शतमिति नतु सोर्ध्वरेफोच्चारः । ष्हाधीति । प्रकार-  
 स्योदाहरणमेव सकारस्य कथं इत्येकवर्गाभ्यां परस्य  
 सस्य मूर्धन्यइति कृत्वा रेफस्त्विरमध्ये वर्त्तते तर्हि  
 रेफात्परो यः सकारः स मूर्धन्य इति कृत्वोभयोरेकमे-  
 वोदाहरणम् । बर्हिषे त्वा । शतवल्शेत्यत्र वल्शेत्यु-  
 च्चारः । एवमन्यत्रापि । ऋल्वर्णयोर्मिथः सावर्ण्या-  
 ल्लकारस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः । न तु संयुक्तीच्चारः ।  
 अहलिति किम् । यज्ञपतिर्वर्हीधीत् । श्लीति किम् ।  
 ऊर्ज्जे त्वा । अत्रापि ऋकारग्रहणाभावः । एतदर्थे के-  
 शवीशिञ्जायाम् । विहलश्ल्यूङ्वरेफो यः सैकारः प्रा-  
 कससुच्चरेत् । अत्रापि ऊष्मणामेव ग्रहणमस्ति । त-  
 था च लघुमाध्यन्दिनीयशिञ्जायाम् । रेफो रेकारमा-  
 भोति शषहेषु परेषु च ॥ ददर्श वर्षो अर्हीच्च सँथीगं  
 नैव कारयेत् । १ । वर्ष्यन्वर्ष्यायान्तर्हृदा चात्रेयं प्रत्युदा-  
 हतिः । लकारोऽपि च सावर्ण्यादेकारसहिती भवे-  
 त् । २ । शतवल्शा वल्हामसि तत्र तावदुदाहतिः ।  
 अत्रापि ऋकारग्रहणं नास्ति । तथा च याज्ञवल्क्य-

याः ॥ स्वरभक्तिरसौ ज्ञेया पूर्वमाक्रम्य पठ्यते । ३ ।  
 स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन्दीर्घान्परिवर्जयेत् । इकारं  
 चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च । ४ । उभयोर्मध्ये हि  
 एकारः सैव स्वरभक्तिः । अत्रापि ऋकारग्रहणाभा-  
 वः । अमरीशिक्षाऽप्येतदर्थे । रकारोऽथ लकारो वा  
 यलोऽप्यणि स्वरोदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पूर्वमाक्रम्य  
 पठ्यते ॥ ५ ॥ ऊष्मणां स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते य-  
 था । वर्षां वर्षीयसि वह्नीर्षीच्छतवलशोऽपि सिध्य-  
 ति । ६ । ऊष्मणासुपरिष्टस्तु रेफो याति रेवर्णता-  
 म् । रेफत्वं पुनरायाति यदूष्मणोऽन्यसंयुताः । ७ ।  
 अत्रापि ऋकारग्रहणाभावः । अत्र सिद्धान्तः । रेका-  
 रोच्चारणे भगवता कात्यायनेन प्रातिशाख्यसूत्रे ऊ-  
 ष्मणामेव ग्रहणं कृतम् । तथा च याज्ञवल्क्यमाध्यन्दि-  
 नादयः शिक्षाकर्तारऊष्मणामेव ग्रहणं कुर्वन्ति ।  
 एकस्मिन्नेव प्रतिज्ञासूत्रे ऋकारोष्मणां ग्रहणमस्ति ।  
 अतो वैदिका विकल्प इत्याहुः । तथा च कात्याय-  
 नेन प्रातिशाख्यसूत्रेऽप्याहृतं याज्ञवल्क्यमाध्यन्दिना-  
 दिभिः शिक्षासु च गृहीतं अनादिसम्प्रदायागतं यन्म-  
 तं तत्सर्वैर्वैदिकैर्ग्राह्यमिति स्पष्टं प्रतिभातीत्यल-  
 मतिप्रसङ्गेन । अत्र ऋकारोच्चारणे विशेषः । तथा  
 च प्रतिज्ञासूत्रे “ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तायाविशेषेण

सर्वत्रैवम्” । अस्यार्थः । पदान्तमध्येषु संयुक्तासंयुक्त-  
 स्य ऋवर्णस्य रेकारः स्यात् । सर्वत्र संहितायां पदे च ।  
 यथा कृष्णोऽसीत्यत्र क्रेष्णोसीत्युच्चारः । ऋत्वधो य-  
 तः । अत्र रेत्वय इत्युच्चारः । एवं “ऋलृवर्णयोर्मिथः  
 सावर्ण्यं वाच्यमिति” वार्तिकेन लृकारस्यापि ले इत्यु-  
 च्चारः । क्लृप्तमित्यत्र क्लेप्तमित्युच्चारः । एतद-  
 र्थे केशवीशिञ्चा । ऋकारहलिवयुग्युक्च सैकारश्च न्द-  
 सि स्मृतः । इति ऋकारोच्चारणे विशेषः ॥ अथ  
 जकारोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे ।  
 “अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तासं-  
 युक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण च विशेषेणादि-  
 मध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेऽप्येव-  
 म्” ॥ अस्यार्थः । अन्तस्थानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ  
 विद्यमानस्य अन्यहला अन्यव्यञ्जनेन असंयुक्तस्योच्चा-  
 रणे जकारोच्चारणं स्यात् । रेफजङ्घणामन्त्यो ह-  
 कारश्च आभ्यां युक्तस्यापि अविशेषेणादिमध्यावसाने-  
 षु पदस्य जकारोच्चारणं स्यात् । ऋकारेण युक्तस्य अ-  
 विशेषेण अन्यहला संयुक्तस्य असंयुक्तस्य वा आदिम-  
 ध्यान्तेषु जकारोच्चारणम् । क्रमेणोदाहरणानि । य-  
 न्ते । युञ्जते । वृताचीर्यन्तु हर्यत । स्वर्यः । कणुह्यद्-  
 ध्वरम् । प्रवाच्याय । सदोऽस्यृतस्य । व्यृद्धौ । पदादि-

स्थस्येति किम् । अयजन्त । अन्यहलीत्यादिकिम् ।  
 अस्मिन्नन्यञ्जे । एवं पदादिमध्यान्तेषु यकारद्विर्भावे  
 द्वित्वे सति ज्ञेयम् नृपाय्यम् । धाव्या रूपम् । तय्यञ्ज-  
 म् । जराय्वसि । अत्र स्वरारसंयुगादिरिति द्वित्व-  
 म् । तथा च याज्ञवल्क्यः । पादादौ च पदादौ च संयुगा-  
 वग्रहेषु च ॥ जः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति  
 स्मृतः ॥ युक्तेन मनसा तद्वत्तत्त्वायामि तथा परम् ॥ अ-  
 नूकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥ उपसर्गपरो  
 यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥ ईषत्सृष्टो यथा वियत्पद-  
 च्छेदात्परं भवेत् ॥ तथा च कात्यायनशिक्षायाम् ।  
 आद्यान्तस्थस्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उप-  
 सर्गपरो यस्तु तस्य कृन्दसि नेष्यते ॥ पदस्याद्यान्तम-  
 ध्ये स्याद्वरहैः संयुतस्य च ॥ द्विर्भावेऽप्येवमेव स्यादि-  
 ति कात्यायनश्रुतिः ॥ उपसर्गात्परस्य न जकारोच्चार-  
 णम् । यथा अभियञ्जम् । द्विर्भावेऽयन्निषेधो न । सं-  
 य्यौमि । अतएव नवाङ्गसूत्रे केशवेन सम्पूर्वयोश्चेत्यु-  
 क्तम् । यञ्जञ्च मानुषाणां तथा च योजान्विन्द्र, इत्यत्र  
 पादादिस्थत्वात् । उपसर्गात्परत्वेऽपि जकारोच्चारः ।  
 उप यञ्जठ० हविरित्यत्र पादादिस्थत्वाभावादकार-  
 त्वमेव । पदादित्वेन सिद्धे पादादौ पुनर्जकारोच्चारण-  
 विधानम् । पादादौ च पदादौ चेति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अतो

ज्योत्स्नाकृता स्तुतीरूप यज्जमेव गृहीतम् । अतए-  
 वामरेशीशिक्षायाम् । अनुयोजान्विन्द ते तु उपय-  
 ज्जं विना तथा ॥ अथो पूर्वकस्य न । उक्तं च । अथ  
 मासनशब्देभ्यो विभाषाऽऽम्बेडिते यवौ । यथा । अथो  
 ये । मा यज्जम् । स योजते । मनो न येषु अत्र य-  
 कारोच्चारणे विकल्पः ॥ विकल्पविषये सम्प्रदायए-  
 व शरणम् । इति जकारोच्चारणविषयः । अथ वका-  
 रोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे । अथान्त्यस्या-  
 न्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमल-  
 घुवृत्तिभिरुच्चारणम् । अन्तस्थानामन्यस्य वकारस्य  
 अपदादौ मध्ये अन्ते च विद्यमानस्य यथाक्रमं गुरुम-  
 ध्यमलघुवृत्त्या चोच्चारणम् । यथा । व्यायवः । व्या-  
 यवृतस्पृते । तथा च याज्ञवल्क्यः । वकारस्त्रिविधः  
 प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतः ॥ आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प-  
 दान्ते तु लघूतः ॥ सन्धिजौ तु पदान्तीयावुपसर्गप-  
 रौ लघु ॥ अथ मासनशब्देभ्यो विभाषाऽऽम्बेडिते य-  
 वौ । ये ये पदादिस्थयकारविषये निषेधास्तु वकारे-  
 ऽपि ॥ अथा वयम् । तथा च माध्यन्दिनशिक्षायाम् ।  
 गुरुर्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् । विष्मन्ना-  
 डुदाहृतिर्ज्ञेया सविताऽन्तर्लघुस्मृतः । पदान्ते वै लघु-  
 तस्तव व्यायवृतस्पृते । उपसर्गपरो यस्तु स वकारो

लघुर्मतः । वो वां वा वै मन्त्रपाठे लघवो गुरवः पदे ॥  
तथा चामोघनन्दित्यमरेशिशिक्षयोः । त्वदर्थवाचिनौ  
वो वां वा वै यदि निपातजौ ॥ आदेशाच्च विकल्पार्था द्वि-  
षत्स्पृष्टा इति स्मृताः । देवो वः सविता या वां व्यातो वे-  
ति तथा न वै ॥ अत्रापि सम्पूर्वकस्य वकारस्य द्वित्वमे-  
व । यथा सँवाम् ॥ इति वकारोच्चारणविषयः ॥ अथ  
षकारोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे । अथो  
मूर्धन्योष्माणोऽसंयुक्तस्य दुस्यते संयुक्तस्य च खकारो-  
च्चारणम् । अथान्तस्थकथनानन्तरं मूर्धस्थानस्थोष्माणः  
षकारस्य असंयुक्तस्य टवर्गं विना अन्यहता संयुक्तस्य  
च खकारोच्चारणम् । इषे त्वा । विभर्त्यस्त्वे । शु-  
ष्क्याय । दुस्यते किम् । प्रत्युष्टम् । श्रेष्ठतमाय ।  
दृष्णः । क्षकारे षकारवत् । अवयवसम्भावनेऽपि  
मातृकादौ गणनात् । एकवर्णत्वात् । अवयविभागा-  
भावेन खकारोच्चारणम्भवति । ककारयोगे खकारो-  
च्चारणाभावइति नियमस्तु न शुष्कमित्यादौ विपरी-  
तसंयोगे ककारयोगेऽपि खकारोच्चारणं भवति ।  
तथा च कात्यायनशिक्षायाम् । असंयुक्तस्य मूर्धन्यो-  
ष्माणः खोच्चारणम्भवति ॥ दुस्यते संयुक्तस्यापि कस्य  
योगे ष एव हि ॥ कृन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृ-  
तिरिष्यते ॥ इति षकारोच्चारणविषयः । इमे सर्वे



नियमा ब्रह्मयज्ञादौ अर्थविचारे तु प्रकृत्या ये वर्णा-  
स्त एव न त्वर्थभेदः ॥ परसवर्णेष्टप्रकृत्या चान्यत्र ।  
शषसहेभ्योऽन्यत्र तु मकारस्य परपञ्चमविधानात्स्य-  
ष्टमुच्चारणे प्राप्ते परस्य वर्णस्य सवर्णी यः पञ्चम-  
स्तस्येष्टत्वादित्येनोच्चारणं स्यात् । तञ्जानन् । इत्यादौ  
वाजाञ्जयतु इत्यादिवत् जकारादेर्न स्यष्टमुच्चारणम् ।  
विसर्गेऽपि विरामः ॥ विसर्गेषु नान्तरीयकार्द्धमात्रा-  
कालापेक्षया किञ्चिदधिककालो विरामः । अवसानं  
कृत्वाऽग्रिमवर्णेऽच्चारणं कार्यम् । व्वसोः पवित्रम् ।  
याः फलिनीः ॥ पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येष्टहीर्घता  
च भवति ॥ परस्यादिभूतस्य हल्संयुक्तस्य अकारस्य  
ह्रस्वस्येष्टहीर्घता च एकमात्राकालापेक्षया किञ्चि-  
दधिककालोच्चारणं स्यात् । व्वसोः पवित्रम् । पदा-  
दिस्त्यस्येति किम् । व्यायवः । हल्संयुक्तस्य किम् ।  
अनुतः । अकारस्येति किम् । ध्रुवाः ॥ अथ जटा-  
द्यष्टविकृतीनां लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र विकृतीनां पा-  
ठे फलं प्रङ्क्तिपावनत्वम् । जटादिविकृतीनां ये पा-  
रायणपरायणा ॥ महात्मानो विजयेष्ठास्ते ह्येयाः प्र-  
ङ्क्तिपावना इत्यादित्यपुराणात् । अन्यान्यपि वि-  
ष्णुलोकानि फलानि वाराहपुराणपाराशरसृत्यादि-  
षु । तासान्नामानि प्रदर्श्यन्ते । जटा माला शिखा रे-

खा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः  
क्रमपूर्वा महर्षिभिः । तत्र प्रथमत्वाज्जटालक्षणम् ।  
क्रमं यथोक्तं प्रब्रूयाद्व्युत्क्रमेण क्रमेण च ॥ सलक्षणं  
सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते दुधैः ॥ अस्वार्थः । क्रमं  
यथोक्तं द्वित्रिचतुष्क्रममात्मकं पुनश्च तमेव वैपरीत्येन पु-  
नश्च क्रमेण एवं त्रिवारं सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तं पठित्स्मा  
जटा इति तत्त्वज्ञैरुच्यते । व्यायवस्य स्य व्यायवो  
व्यायवस्य । इत्यादि । अथ जटायां पठ्यमानान्क्रमा-  
न्नामतो निर्दिशति । अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽ-  
भिक्रमस्तथा ॥ सङ्क्रमश्चेति पञ्चैते जटायां कथिताः  
क्रमाः ॥ व्यायवस्य । इत्यनुक्रमः । स्थस्य । इत्युत्क्र-  
मः । स्थव्यायवः । इतिव्युत्क्रमः । व्यायवो व्यायवः ।  
इत्यभिक्रमः । इमे पञ्चक्रमा एव पृथक्पृथक् पठनेन  
पञ्चसन्धिरिति वैदिकैः पठ्यते ॥ स्वापूर्वांशं पदद्वयं  
स्वागर्भे त्रिचतुष्क्रमे ॥ पुनरुक्तमसन्देहार्थं जटात्वं  
न चार्हति ॥ सुआ इति पदद्वयगर्भे त्रिक्रमे सोषूणः  
सोमेनानक्षिप्त इत्यादौ तथा चतुष्क्रमे गोमदूषुणा स-  
त्या इत्यादौ सुआ पूर्वांशं पदद्वयं असन्देहार्थं द्विपद-  
त्वभ्रमवारणाय सुनः आतनक्षिप्त । इति पुनरुच्चा-  
रितं जटाभावं नार्हति । असन्देहार्थमिति हेतुगर्भं  
विशेषणम् । यथा उदुत्यमित्यादौ द्विपदत्वभ्रमवार-

णाय ऊँइत्यूँ । इति मध्यस्थस्य वेष्टनम् । तथा इदं  
न तु क्रमः । अतो जटा न कार्या ॥ अथ माला सा द्वि-  
विधा पुष्पमाला क्रममाला च । पुष्पमाला लक्षणमा-  
ह । मालामालेव पुष्पाणां प्रदानां ग्रन्थिनी हि सा ॥  
आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः ॥ सुसमि-  
द्धाय शोचिषे । शोचिषे सुसमिद्धाय । इत्यादि । अथ  
क्रममाला । ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धर्चस्यादितोऽ-  
न्ततः ॥ अन्तं चादिं नयेद्देवं क्रममालेति गीयते ॥  
अर्द्धर्चस्यादितः क्रमं अंततो विपर्यासं क्रमेण पठेत् ।  
अनेन प्रकारेण क्रममन्तं नयेत् । विपर्यासमादिं प्राप-  
येत्सा क्रममालेति ऋषिभिरुच्यते । त्रिंशद्द्वाम ।  
धीयतऽइति धीयते । धाम त्रि । धीयते पतङ्गाय ।  
व्विराजति । पतङ्गाय व्वाक् । राजति व्वाक् । व्याग्राज-  
ति । व्वाक्पतङ्गाय । राजति त्रि । पतङ्गाय धीयते ।  
व्विधाम । धीयतऽइति धीयते । धाम त्रिंशत् ।  
इत्यादि । अथ शिखा । पदीत्तरां जटामेव शिखा-  
भार्याः प्रचक्षते ॥ पूर्वीक्षां जटामेव अन्ते एकपदाधिकां  
शिखां विकृतिं मुनय आहुः । अन्तश्चरति चरत्यन्त-  
रन्तश्चरति रोचना । इत्यादि ॥ अथ रेखा । क्रमाद्-  
द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ॥ पृथक्पृथग्विपर्य-  
स्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ क्रमेण द्विपदत्रिपद-

चतुष्पदपञ्चपदक्रमानुक्ता प्रतिक्रमे ष्टक्ष्टक्विप्रयार्थि-  
 सेन पठित्वा पुनः क्रमं पठेत्तां विकृतिं रेखामाहुः ।  
 विद्वद्भाते । ते विद्वद्भ । विद्वद्भाते । तेऽअग्ने च-  
 धा । चेषाग्ने ते । तेऽअग्ने । अग्ने चेषा । चेषा च-  
 याणि विद्वद्भा ते । ते विद्वद्भ चेषा चयाणि । चयाणि  
 विद्वद्भ । विद्वद्भाते । ते धाम विव्यता पुरुत्ता ।  
 पुरुत्ता विव्यता धाम ते । ते धाम । धाम विभृता ।  
 विव्यता पुरुत्ता । विव्यतेति वि । व्यता । पुरुत्ते-  
 ति पुरु । त्ता । विद्वद्भाते । ते विद्वद्भ । विद्वद्भाते ।  
 ते नाम परम् । परमन्नाम ते । ते नाम । नाम पर-  
 मम् । परमङ्गुहा यद्विद्वद्भ । विद्वद्भ यदङ्गुहा परमम् ।  
 परमङ्गुहा । गुहा यत् । यद्विद्वद्भ । विद्वद्भा तमुत्सं-  
 व्यतऽआजगन्थ । आजगन्थ यतऽउत्सन्तं विद्वद्भ । वि-  
 द्वद्भातम् । तमुत्सम् । उत्सं व्यतः । यतऽआजगन्थ  
 आजगन्थेत्या । जगन्थ ॥ अथ ध्वजः । ब्रूयादादेः क्र-  
 मं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति ॥ वर्गे वा ऋचि वा यस्य  
 पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ वर्गे ऋचि वा आदेः क्रमं अ-  
 न्तपर्यन्तं ब्रूयात् । अन्तात्सम्यग्यथोक्तं क्रममेवोत्तार-  
 येत् । आदिपर्यन्तं पठेत् एवं यस्य पठनं स ध्वजना-  
 मा विकृतिः । विवर्णोः कर्माणि । सखेति सखा ।  
 कर्माणि पश्यत । युज्यः सखा । पश्यत यतः । इन्द्र-

स्य युज्यः । यतो व्रतानि । पस्पशऽइति पस्पशे ।  
 व्रतानि पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । पस्पशऽइ-  
 ति पस्पशे । यतो व्रतानि । इन्द्रस्य युज्यः ।  
 पश्यत यतः । युज्यः सखा । कर्माणि पश्यत ।  
 सखेति सखा । विष्णोः कर्माणि ॥ अथ दण्डः ।  
 क्रमसुरका विपर्ययस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम् ॥ अर्द्धर्च-  
 देवसुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ क्रमसुरका अर्द्ध-  
 र्चात् । अर्द्धर्चादिपर्यन्तं पुनः पुनर्विपर्ययस्य पुनः  
 क्रमं अर्द्धर्चसमाप्तिपर्यन्तं पठेत् एवमुक्तो विकृति-  
 विशेषो दण्ड इत्युच्यते ॥ यजानः । नो यज । यजा-  
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा-  
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा-  
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यज ।  
 मित्रावरुणा नो यज । यजानः । नो मित्रावरुणा  
 यज । यजा देवान् । अनेन प्रकारेण अर्द्धर्चसमाप्ति-  
 पर्यन्तं पठेत् ॥ अथ रथः ॥ समे ऋचौ गृहीत्वा  
 च रथवच्चलति क्रमः ॥ पादशोऽर्द्धर्चशो वाऽपि  
 सहोक्त्या दण्डवद्भूयः ॥ ऋचि अर्द्धर्चि पादे वा क्रम-  
 विपर्यासौ दण्डवत्सहोक्तौ चेत्स विकृतिविशेषो रथ इ-  
 त्युच्यते । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपान्धाना-  
 नाम । रूपं ० सक्तूनाम् । धानानां रूपम् । सक्तूनां-

रूपम् । रूपङ्कुवल् । रूपम्बदरम् । कुवल्ठं । रूपन्धानानाम् । बदरठं । रूपंठं । सक्तूनाम् । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपं कुवल् । रूपम्बदरम् । कुवल्-  
म्परीवापस्य । बदरमुपवाकाः । परिवापस्य कुवल्ठं । सक्तूनाम् । धानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपङ्कुव-  
ल् । रूपम्बदरम् । कुवल् परीवापस्य । बदरमुपवा-  
काः करम्भस्य । गोधूमाः परिवापस्य कुवल्ठं । रूप-  
न्धानानाम् । करम्भस्योपवाका बदरठं । रूपंठं । सक्तूना-  
म् । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपं कुवल् ।  
रूपम्बदरम् । कुवल् परीवापस्य । बदरमुपवाकाः ।  
परीवापस्य गोधूमाः । उपवाकाः करम्भस्य । परिवाप-  
स्येति परि । वापस्य । उपवाकाऽद्वत्युप । वाकाः । गो-  
धूमाऽद्विति गोधूमाः । करम्भस्येति करम्भस्य । ज्यो-  
त्स्नायां प्रकारत्रयेण रथउक्तः स तत्रैव द्रष्टव्यः । अथ घ-  
नः स द्विविधः । अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानये-  
त् ॥ आदिक्रमन्त्रयेदन्तं घनमाज्जर्जनीषिणः ॥ अ-  
तिथिमित्यतिथिम् । बोधयतातिथिम् । घृतैर्बोधयत ।  
दुवस्यत घृतैः । अग्निन्दुवस्यत । समिधाग्निम् । स-  
मिधेति सम् । दूधा । अग्निन्दुवस्यत । दुवस्यत घृ-  
तैः ॥ घृतैर्बोधयत । बोधयता तिथिम् । अतिथिमि-  
त्यतिथिम् । इत्यादि ॥ अथ द्वितीयः । शिखासुक्ता

विपर्यय्य तत्पदानि पुनः पठेत् ॥ अयं घनइति प्रो-  
 क्त इत्यष्टौ विक्रतीः पठेत् ॥ शिखां पूर्वोक्तामुच्चार्य  
 विपर्ययेन तानि पदान्युच्चार्य पुनः क्रमेण तानि  
 पदान्युच्चारयेत् । अयं घनइत्यृषिभिः प्रोक्तः । दस्त्रा  
 युवाकवो युवाकवो दस्त्रा दस्त्रा युवाकवः सुताः सुता  
 युवाकवो दस्त्रा दस्त्रा युवाकवः सुताः । इत्यादि ।  
 शेषं ज्योत्स्नादिषु ज्ञेयम् ॥ शाके द्रव्यभाष्टभूमिते  
 शुभे विक्रमवत्सरे ॥ माघे मासि सिते पक्षे प्रतिप-  
 द्धानुवासरे ॥ १ ॥ प्रातिशाख्यप्रदीपाख्या शिक्षेयं र-  
 चिता शुभा ॥ गोडगे इत्युपावहेन बालकृष्णेन धो-  
 मता ॥ २ ॥ श्रीसदाशिवपौत्रेण श्रीप्रभाकरशर्मेणा ॥  
 कृपया मह्यमादत्ता मुद्रायन्त्रे प्रकाशिता ॥ ३ ॥ यु-  
 गलप्राक्किशोरेण पाठकेनानुजेन च ॥ विश्वेश्वरस्य पु-  
 त्रेण श्रीव्यासोपाधिधारिणा ४ ॥ सरयूपारिणा स-  
 म्यवेदविद्व्यालयस्य च ॥ अध्यापकेन कृत्वाणां श्री  
 ग्रं सम्बोधनाय च ॥ ५ ॥ शिवास्तुङ्ग्रहमध्ये तु ह्येतस्याः  
 सङ्ग्रहः कृतः ॥ एतदग्रे तु वेदस्य श्रीमाध्यन्दिन-  
 शाखिनः ॥ ६ ॥ परिभाषाख्यसूत्रं तु श्रीमद्रामस्य  
 निर्मितम् ॥ तदग्रे सूत्रशेषस्य कारिका सुप्रकाशि-  
 का ॥ ७ ॥ अथ वेदपरिभाषासूत्रशिखां व्याख्या  
 स्यामः ॥ इषे च्छा । १ । अनुवाकः । पदानि । ३५ ॥

गुठिवस्वः । १ । वसोः पवित्रम् । ३ । ४२ । घा-  
 टभाचा । २ । अग्ने व्रतघते । ७ । १०६ । जैभा-  
 तडमीः । ३ । पवित्रे स्थः । २ । ५४ । डीणडाडी ।  
 धर्माऽसि । ३ । ६३ । जीवतिष्ठः । १३ । घृष्टि-  
 रसि । २ । ४४ । घीचक्रुड । २ । धिषणाऽसि । २ । ६६ ।  
 गूघागडिः । ७ । सँवपामि । डगेन चम्भि । २ ।  
 आददे । ५ । १०२ । जाभुठुधीः । ७ । अनिशितो-  
 ऽसि । ३ । ५१ । डजजजिः । ७ । ऋचः । ३१ ।  
 अनुवाकाः । १० । पदानि । ६१४ ॥ कृष्णोऽ-  
 सि । ६ । १२४ । ढीवादिप् । १२ । अग्ने वाजजि-  
 त् । ३ । ६५ । चुठाचीपुः । १ । मयीदम् । ५ । १०-  
 भौघाभधीः । ५ । अग्नीषोमयोः । ५ । १२२ ।  
 ठामाठपुः । २ । अग्ने दध्यायो । ४ । ७६ । क्री-  
 मटाडः । ३ । सँवर्चसा । ४ । ८६ । जीवडेतूः । ४  
 अग्नये कठ्यवाहनाय । ६ । जोड्ठुठुः । १ । ऋ-  
 चः । ३३ । पदानि । ६६८ ॥ समिधाग्नि-  
 भू । ४ । ३६ । गूवाडकि । ३ । भूर्भुवः । ४ । ५०-  
 घौडाजिचे । अग्निज्योतिः । २ । ३७ । गोमग-  
 अः । १ । उपप्रयन्तः । २६ । ३६० । ले । १४ ।  
 स्वः सुप्रजाः । ३ । ४२ । घाणिणाभी । ४ । गृहा-  
 मा । ३ । ५३ । डानीभाजा । २ । प्रघासि-



नः ॥ ५ । ७२ । छाभिठाकुः । १ । पूर्णाद-  
 र्भि । २ । ३३ । गिकङ्घः । १ । अन्नन्मीमद-  
 न्त । ६ । ६८ । चैधोचिजा । ४ । एषते । ७ । ८६ ।  
 क्षोमाफरी । ४ । ऋचः । ६२ । अनुवाकाः । १० ।  
 पदानि । ८ । ५६ ॥ एदम् । २ । चादिक्काढी । ४ ।  
 वृत्रस्यासि । ४ । ४५ । घुत्तजघेः । ३ । आकूयै प्र-  
 युजे । १२ । ३६ ॥ गूजगिखः । ३ । ऋक्क्षामयोः  
 शिल्पे । २ । ४७ ॥ घेटघीगुः । ५ । व्रतं वृणु-  
 त । ६ । १३६ । डूत्सुधुधूः । ५ । एषाते । ५ । ६७ ।  
 छेयजटि । ४ । वस्व्यसि । ३ । ६३ । चिणाडूकाः ।  
 ३ । एष ते । २ । ५५ । डुनडिडिः । ३ । शुवक्र-  
 न्त्वा । ४ । ८१ । जणुजिठी । २ । अदित्या-  
 स्त्वा । ८ । १४० । डौशुनार्ध । ६ । ऋचः । ३७ ।  
 अनुवाकाः । १० । पदानि । ७४२ ॥ अर्गस्सुनः ।  
 डीताज्जज । २ । आपतये त्वा । ४ । १०८ । जै-  
 रिनिदिः । ५ । ताम्नायनी मे । २ । ४८ ॥ घैडघ-  
 चे । ४ । इन्द्रघोषस्त्वा । ३ । ४८ । घैपाटकु । ४ ।  
 युञ्जते मनः । ८ । १५७ । गोभर्दशै । २ । नारि-  
 रसि । ४ । ७४ । क्रीधिविदै । ४ । यवोऽ-  
 सि । ५ । ८१ । जफाठाडी । ८ । क्भिभूर-  
 सि । ४ । ७८ । क्कैक्खिक्खणच् । २ । ज्योतिर-

सि । ५ । १०४ । जीवोडानेः । ७ । उरु वि-  
 ष्णो । २ । ५४ । डीटिचटा । ऋचः । ४१ । अनु-  
 वाकाः । १० । पदानि । ८०६ ॥ अग्नेशीर-  
 सि । ५ । ८८ । जैवक्तुः । ५ । उपावीर-  
 सि । ४ । ८८ । जैमिजाठ । ४ । माहिः । ६ । ११२ ।  
 टावायिवौ । ३ । सन्त । ३७१ । छभातटैः । ५ ।  
 ससुद्रं गच्छ । २ । ५७ । डेनागिटा । ४ । हवि  
 ष्मतीरिमाः । २ । ३५ । गुधीखगः । ३ । हृदे  
 त्वा । ५ । ५० । जौसुटयु । ६ । रावाऽसि । ८११७ ।  
 थेमुणीभै । २ । ऋचः । ३५ । अनुवाकाः । ८ ।  
 पदानि । ६५८ ॥ वाचरष्यतये । ३ । ५६ । डो-  
 दजाडी । २ । उपदामगृहीतोऽसि । २ । ३० ।  
 खौटछिखाः । १ । आवाहो । २ । ४ । गौटकी-  
 छ । अयञ्चाम् । २ । ३३ । गिचघडा । या वा-  
 म् । १ । १३ । किअगड । तम्प्रत्कुथा । ४ । ६१ ।  
 अग्नीनतीः । ५ । अयञ्चनः । ३ । ६६ । चूयाथटाः । ३ ।  
 ये देवासः । ३ । ५३ । डिठडजा । २ । इन्द्राय  
 त्वा । २ । २६ । खोगचकी । मृद्वनिन्दिवः । २ । ४२ ।  
 घाठा डणीः । १ । यस्ते । १ । २५ । घुजघ-  
 घुः । १ । प्राणाय मे । ३ । ३५ । गुरुन्वघाः । ३ ।  
 मधवे त्वा । १ । १५ । कुखरुअः । ३ । इन्द्राग्नी

ऽआगतम् । १ । १३ । किगखाङ । आघ । १ । १४ ।  
 ओमासश्चर्षणीधृतः । १ । १० । औचकक । ष्टणु-  
 तामे । १ । ६ । ओकअगा । इन्द्रमरुत्वः । १ । २२ ।  
 खाघाखक । मरुत्वन्तम् । १ । १७ । केकगाङः ।  
 मरुतान्वा । १ । ३० । इइअअकः । १ । सजीघाऽ-  
 इन्द्र । १ । १६ । कोचिघखा । मरुत्वा २ ॥ ऽइ-  
 न्द्र । १ । २० । कौभाछाई । यओयभा । १ । ६ ।  
 ओगाकाअ । उडच्युम् । ६ । १०२ । भालठीफेः । ३ ।  
 ऋचः । ४६ । अनुवाकाः । २५ । पदानि । ९८८ ।  
 आदिच्येभ्यस्त्वा । ४ । ७० । चौतीचिजे । २ । वा-  
 ममदृद्य । २ ३५ । गुटडाच । २ । सुशर्मासि । १ । ६ ।  
 ओगगआः । बृहस्पतिसुतस्य । २ । ५१ । डणि-  
 जठेः । १ । हरिरसि । ३४५ । घुतिघाघिः । ३ ।  
 समिन्द्र । ६ । १११ । टरैधानी । उरुटोह । ४ । ८७ ।  
 जैप्रिणितै । २ । एजतु दशमास्यः । ५ । ७१ । कभ-  
 ठथाः । १ । आतिष्ठ । १ । १८ । कैकाकाखः । १ ।  
 युद्धवाहि । किखगख । इन्द्रमित् । १२ । काखका-  
 डा । यस्मान्न । २ । ४३ । धिठपडचीः । १ । अ-  
 ग्ने पवख । १ । २३ । खिगकिडा । २ । अटश्अम-  
 स्य । १ । २३ । खिचाअघः । १ । आजिभ्य । २४६ ।  
 घवगगिः । १ । विनऽइन्द्र । १ १७ । केडाखक । वा

चस्पतिम् । ८ । १६ । कोडङगा । १ । विप्रश्चक-  
 मन्हविषा । १ । १७ । केडाखड । अग्नये  
 त्वा । ४ । ५२ । डाजीजटै । इह रतिः । ३ । ६७ ।  
 चेतुक्कणैः । परमेष्ठ्यमिधीतः । १० । १७५ । युम्यै  
 मीमौ । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । २२ । पदा-  
 नि । १०१६ ॥ देवसवितः । ४ । ७६ । क्षोधया-  
 मिण । २ । इन्द्रस्य वृष्णः । युज्येदनौः । ३ । देव-  
 स्याहम् । ६ । १ । ६२ । ताम्या शिज्जौ । ४ । आप-  
 ये स्वाहा । ३ । ६८ । चैथजैक्का । ४ । वाजस्येस-  
 म् । ८ । १२३ । ठिफोणिशुः । ५ । अग्निरेकाक्ष-  
 रेण । ४ । ७२ । छाभूरयू । एष ते । ४ । ६६ । चू-  
 न्माराधौः । १ । सविता त्वा । १ । ४३ । छिडघा-  
 ड । ऋचः । ३६ । अनुवाकाः । ८ । पदानि । ७२८ ॥  
 अपो देवाः । ४ । ५६ । डूज्मीडडः । १ । सोमस्य  
 त्विषिः । ५ । ८६ । जोषपिठौ । ४ । अवेष्टा  
 दन्द्रशुकाः । ६ । १०७ । जेवटुवौ । ८ । सोमस्य  
 त्वा । ३ । ७८ । छैटीजटै । ४ । मित्रावरुणयो-  
 र्त्वा । ५ । ६२ । भादिनिर्दै । ४ । सोनाऽसि । ४ ।  
 चेवातम् । ४ । सवित्त्रा प्रसवित्त्रा । १ । २४ ।  
 खिगगात्र । अश्विष्वथ्याम्पच्यस्य । ४ । ६५ । चु-  
 टाटठू । ऋचः । ३२ । अनुवाकाः । ८ । पदा-

नि । ५७८ ॥ युञ्जानः प्रथमम् । ६ । १३४ ॥ डी-  
 सिदारो । ६ । प्रतूर्त्तं वाजिन् ॥ १५ । २१६ ॥ पो-  
 न्वोडगीर्ग्युः । १ । अङ्गिरस्वत्खनामि । १० । ४४ ।  
 टीच्चेर्धलै । ४ । अपो देवीः । १२ । २०६ । नो-  
 न्वोशुर्थी । ६ । आपो हि । ११ । १५८ । शौन्वि-  
 नाहु । १२ । अदितिद्वा । ४ । ७४ । चीपभ्जजी । ८  
 आकूतिमग्निम् । १७ । २४० । वोस्तीर्ज्जीम्यै । ४ ।  
 ऋचः । ७८ । अनुवाकाः । ७ । पदानि । ११७८-  
 दृशानो रुक्क्लः । १६ । ३६७ । वेहेवाडोव्यीः । ५ ।  
 टीच्चेर्धलै । ४ । अपो देवीः । १२ । २० । नो-  
 न्वोशुर्थी । ६ । आपो हि । ११ । १५८ । शौन्वि-  
 नाड्यु । १२ । अदितिद्वा । ४ । ७४ । छीपभ्ज-  
 जी । ८ । आकूतिमग्निम् । १७ । २४० । वोस्तीर्-  
 ज्जीम्यै । ४ । ऋचः । ७८ । अनुवाकाः । ७ । पदा-  
 नि । ११२८ ॥ दृशानो रुक्क्लः । १६ । २६७ । येहे-  
 वाडोव्यीः । ५ । दिवस्यरि । १० । १८२ । दान्यू-  
 लुर्ज्यैः । १ । उदुत्वा । १ । १७२ । आह्वा सुफः । ७ ।  
 अपेत । १५ । २३३ । विस्तिहो स्त्री । असुन्वन्त-  
 मयजमानम् । ११ । २१७ । याऽओषधीः । २७ ।

दानि । १६७३ । मयि गृह्णामि । १३ । २३२ । वा-  
 न्धमुवुन्मौः । ५ । ध्रुवाऽसि । ११ । १७२ । यावालै-  
 र्तः । ६ । मधु व्याताः । ६ । १२५ । टुथ्नौघड । ८ ।  
 सव्यक्स्त्वन्ति । ८ । १२४ । ठीषीऽह् । ४ । इम-  
 म्मा । ६ । १२ । भ्राती जगमु । २ । अपाज्वा । १ । २० ।  
 कौर्द्वककः । ६ । अयम्पुरः । ५ । १०६ । ओर्जसुर्फम् ।  
 ऋचः । ३ । अनुवाकाः । ६ । पदानि । ८० ७४ ॥ ध्रुव-  
 क्षितिर्ध्रुवयोनिः । ५ । ६२ । भ्राथटिताः । ५ । स-  
 जूर्तुभिः । २ । ३८ । गैदभङ्गती । मूर्धा व्ययः । २ । ४३ ।  
 विहातर्चा । इन्द्राग्नीऽद्व्यथमानाम् । ३ । ३५ ।  
 गुडडिच्छुः । ३ । आयुर्मे । ६ । ७६ । छोरुक्छौ २ ।  
 आशुस्त्रिटत् । १ । ४१ । घड्यवगिः । अग्नेर्भा-  
 गः । ३ । ५६ । डीधठणीः । १ । एकया स्तुवत । ४ ।  
 ७८ । छेविधलिङा । ऋचः । २६ । पदानि । ४६५ ।  
 अनुवाकाः । ८ । अग्ने जातान् । ५ । १६६ । रश्मि-  
 नामत्याय । ४ । ८० । छौतिथर्ठि । २ । राज्ञसि । ५ ।  
 ८७ । जेअडुदः । २ । अयं पुरः । ५ । ७५ । कुलामा-  
 धे । ६ । अयमग्निः । २४ । ३२० । षोड्व्यीत्रैथ-  
 च्यो । ४ । येनऽऋषयः । ७ । १२० । ठौडमेदिलेः । १ ।  
 तपस्तपस्यः । ४ । ६२ । चाटाः । ऋचः । ५४ । अनुवा-  
 काः । ७ । पदानि । ८३३ । नमस्ते । २३३ । विश-

र्गमूपुगे । ४ । हिरण्यवाहवे । ५ । ६५ । कुम्भफटी ।  
 उष्णीषिणे । ५ । ४३ । धिम्नरर्क । तक्षभ्यः । ५ । ४२ ।  
 घाटधजः । १ । ज्येष्ठाय । ५ । ४१ । वयतत्र । सुत्या-  
 य । ४ । ३५ । सुखभक्त । २ । शम्भवाय । १ । ७ ।  
 एगङ्ख । पाययि । ५ । ४६ । घोडदकु । द्रपिअ-  
 न्वसः । ७१ । १८८ । दात्मीहामैः । ७ । कृचः । ६३ ।  
 अनुवाकाः । ६ । पदानि । ७०३ । अश्वान्नूर्जम् । ६ ।  
 घोडदकु । ६ । १५४ । गीन्यदलु । ६ । न-  
 मस्ते । ५ । ६३ । चिपिडकाः । ३ । अग्निमिग्मे-  
 न । ७ । १५४ । ठिसेरूपैः । २ । चक्षुषः पिता । ८ ।  
 । ४६ । ठुमीथीक्युः । १ । आशुः शिशानः । १३ । २८१  
 तक्षन्वौचिमीः । १३ । उदेनम् । १४ । २०८ । नै-  
 लिज्युर्लेः । १ । क्रमदृध्वमग्निना । १३ । २०६ ।  
 गोष्णविभ्नौः । १ । शुक्रज्ज्योतिश्च । ७ । ७२ । छान्दु-  
 लाः । १ । इमठं स्तन । १३ । २०८ । नैः हैमू-  
 न्यी । ४ । कृचः । ६२ । अनुवाकाः । ६ । १४६५ ॥  
 व्याजश्च । ४५६ । डलेकाजा । सत्यं अद्धा । ४ । ४८ ।  
 वैदसमी । उक् स्तनृता । ४ । ४८ । घैमजतु । अ-  
 श्मा । ३२३ । गिपखच । अग्निरिन्द्रः । २० । कौ-  
 टअक । अण्णूत्तिसः । ५८ । डैम्पथिकि । एका ति-  
 स्तुः । ४ । ४१ । घनामीइ । व्याजाय स्वाहा । ३० ।

। ३० । खौचङ्गः । १ । विश्वेऽदृष्ट । ६ । १०१ ।  
 अनिटानि । ६ । कृताष्ट । ११ । १२१ । ठश्रीद-  
 क् । २ । अग्निंयुनक्ति । ७ । १०७ । अग्निता-  
 ग्निः । ५ । यदाकृतात् । ८ । १ । ११४ । टिलोया-  
 धीः । १ । वार्चहत्याय । ८ । १२३ । टिज्यदामिः ।  
 कृचः । ६ । अनुवाकाः । १३ । पदानि । ६०० ॥  
 स्वद्वोन्वा । ८ । १५१ । णङिताद्रे । ६ । देवा  
 यज्ञम् । २ । २३५ । दुधन्वेम्बली । सुरावन्तस्महि-  
 पदम् । १७ । २२७ । केह्लीशीर्मी । ६ । उदीरता-  
 म् । १३ । २२२ । भासत्बौद्रले । १२ । आह्या ला-  
 नु । १० । १७८ । यैथोधिफौः । ३ । सोमो राजा ।  
 जंद् णीफ । सीसेन तन्त्रम् । ६ । २८२ । लात्त्री-  
 मीर्न । २ । कृचः । ६३ । अनुवाकाः । ७ । पदा-  
 नि । ३७६ ॥ जत्रय योनिः । १२ । १६० । दौष्टी  
 पूर्नी । ६ । यद्देवाः । ६ । १०६ । जामीडीर्मीः । ७  
 अयाद्गामि । ६५ । भनानाह्याधिः । १ । यो भूता-  
 नाम् । ३ । ४२ । घाटिठउ । १ । समिद्धङ्-  
 न्द्रः । ११ । १७२ । दात्कौडकेः । ३ । आया-  
 तु । ८ । १३६ । उधमूषीफी । ११२ । समिद्धोऽअ-  
 गिनः । १२ । १५४ । शीलीसूप्रि । २ । अश्वि-  
 ना । १२ । १४८ । दैउयीफाहिः । १ । अश्विना ते-



जसा । ११ । १०४ । जीउयधाणे । ऋचः ८१  
अनुवाकाः । ६ । पदानि । १३४ ॥ इमस्मै । ८ । ११८  
टैवाढावा । ४ । समित्तोऽग्निः । ११ ६८ । भौः  
न्नीमीर्ह । वसन्तेनऽकृतुना । ६ । ४४ । घीतछष ।  
होता यत्तत् । १२ । १४८ । भैमूषुर्त्त । २ । अग्निश्च-  
नौ छागस्य । ६ । १४६ । ठस्मिन्मर्हि । ६ । देवस्व-  
र्हिः । १४ । २८६ । लोभ्याम्गेर्काः । ६ । ऋचः । ५७  
अनुवाकाः । ६ । पदानि । ६४२ ॥ तेजोऽ-  
सि । ५ । ८० । छौफुटथ । २ । अपाम्मोदाय । १ । ६ ।  
ओअअक । १ । हिङ्गाराय । २ । ५४ । डीअवडी ।  
हिरण्यपाणिमूतये । ६ । ८४ । जीधादप् । विभू-  
र्मात्रा । ६ । ३७ । नेथचङः । १ । काय क-  
स्मै । १ । २४ । खीकभख । आबह्लान् । घापिजन्वः ।  
१ । चक्षुषे श्रोताय । ६ । १४ । ईअअ-  
अः । १ । प्राच्यै दिशे । १ । ६ । ओअअअः । अदभ्यो  
व्वाठ्यः । १ । १२ । काभखआ । व्वाताय धूमा-  
य । १ । १८ ॥ कैखडाख । इन्द्राय पृथिव्यै । १ । ६ ।  
ओखकआ । नक्षत्रेभ्यो नक्षत्रियेभ्यः । १ । २४ ।  
खीनचकाः । १ । परिल्लवेभ्यः । १ । ३ । इगकअ । अ-  
सवे वसवे । १ । १५ । कुअचक । दूषायोज्जाय । १ । २ ।  
आअलअ । स्वः स्वाहा । १ । ४ । ईककाअ । प्राणी-

ऽपानः । १ । ५ । डडचका । एकस्मै द्वाव्याम् । १ । ६ ।  
 ऊकगर्ग । १ । ऋचः । २८ । अनुवाकाः । १८ । पदा-  
 नि । ४४१ ॥ प्रजापतये स्वा । १ । २३ । खिगागख ।  
 यः प्राणतः । १ । २३ । खिड्यकाः । १ । युञ्जन्ति  
 ब्रह्मम् । ८ । १०८ । ऐभीछतै । २ । वायुद्वा । ५ । ६३ ।  
 भिडमुडाभै । ६ । अस्वेऽयस्विके । ३ । ४४ । घीत-  
 टाढ । २ । उरसवत्याऽश्व । १२ । ४४ । ठीकटा-  
 भूः । १ । गायत्री त्रिष्टुप् । ५ । ५६ । डडटके । ३ ।  
 कस्वा । ६ । ८४ । जुग्रछिज । १२ । किष्टस्वि-  
 त् । ६ । १०७ । जयिजुतै । ४ । काऽईम् । ८ । १३८ ।  
 डैडयणीवि । २ । सुभूः स्वम्भूः । २ । २३ । खिभव-  
 चाः । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । ११ । पदानि । ८४४ ।  
 अश्वत्थपरः । १० । १६६ । तोहृत्सन्तु । धूम्रान्व  
 सन्ताय । १० । १०६ । ठृहृज्जटिः । १ । समुद्रद्राय  
 शिशुमारान् । १० । १३७ । हेर्हयाड । मयुः प्राजा-  
 पत्यः । १० । १६२ । धल्लित्यू । ऋचः । ४० । अनु-  
 वाकाः । ४ । पदानि । ५१४ । शादन्दङ्गिः । १ । ४० ।  
 गौठिभ्राणि ॥ वात्स्प्राणिन । १ । ४१ । घचाडादि ।  
 मशकान्केशैः । ६ । खिघीचता । अग्निः पक्षतिः । १ । ३० ।  
 गायगच्छ । मरुताण् स्तन्वाः । १ । २४ । खीगगाड ।  
 पूषणम्बनिष्टुना । १ । २२ । खाडचढः । इन्द्रस्य क्री-

डः । ८ । ३५ । गुजेडभा । विष्टतिन्नाव्या । १ । २६ ।  
 खजगडा । यस्मिमे । खैभककाशे । आनः । १० । १६१ ।  
 धस्सीभाद्रिः । ७ । मानः । ८ । १४८ । ठैदियार्भाः । ३  
 यः ३२२२२ । ८ । ६३८ । डैभफास्त्रः । ३ । यत्ते । ६ । १६४ ।  
 जियठुदे । २ । इमानु । १ । ३० । खौभगिडी ।  
 ऋचः । ४४ । अनुवाकाः । १५ । पदानि । ६१२ ॥ अ  
 गिनश्च । १४ । २१८ । पैग्लीडिर्भू । १० । उच्चा  
 ते । ११ । १३६ । उडूपाधितो । ४ । ऋचः । २५ । अ  
 नुवाकाः । ७ । पदानि । ३५४ । समास्त्रा । ६ । १७३ ।  
 धिधीरवो । ४ । ऊहृद्वाऽअस्य । १२ । १३७ । डेवध-  
 दूये । ४ । पीवोऽअन्ता । १२ । १७७ । यन्हर्वगौ । ४ ।  
 अभित्त्वा । ११ । १६५ । तुम्पिपाशोः । ३ । ऋ  
 चः । ४४ । अनुवाकाः । ४ । पदानि । ६५० । होता  
 यत्तत् । ११ । १२४ । टिष्णुपुम्न । २ । देवस्वर्हिः ।  
 टीथेभीत्यु । २ । समिधानम्नहत् । १३ । ११८२ । टैभा  
 न्योषू । देवस्वर्हिः । २ । ४१ । घक्कइति । ऋचः । २६ ।  
 अनुवाकाः । ४ । पदानि । ४०७ ॥ समिद्धोऽअज्ज-  
 न् । ११ । १६६ । धूचहोन्हलुः । ६ । यदक्रन्दः । १३ ।  
 २३२ । वाराम्बीसुन्देः । ५ । समिद्धोऽअदृष्ट । १२ ।  
 २०२ । नकीवीकु । ८ । केतुङ् कणखवन् । २४ । ४४१ ।  
 भवटलैधर्वस्त्रैर्वि । १२ । ऋचः । ६० । अनुवाकाः । ४० ।

पदानि । १०७१ ॥ विप्रश्चानि देव । ४ । ६१ । चच-  
 डयी । तपसे कौत्तालम् । १६ । ३५० । ज्येकुसुङ्गह-  
 व्याहस्त्वयु । ८ । ऋचः । २० । अनुवाकः । २ । पदा-  
 नि । ४११ ॥ सहस्रगीर्वा पुरुषः । १६ । २३० । फो-  
 लिर्दृषि । १ । अदृभ्यः सम्भृतः । ६ । १०५ । जुलु-  
 टिपै । ऋचः । २२ । अनुवाकाः । २ । पदानि । ३३० ।  
 तदेव । ७ । १०३ । निभयजैर्हि । व्वेनस्तत् । १ । १५ ।  
 योशूफीच्युः । ३ । ऋचः । १६ । अनुवाकाः । २ ।  
 पदानि । २६२ । अस्या जरासः । १४ । २०३ । नाह-  
 ज्जसीधुः । ५ । आपश्चिन्वत् । १२ । १४६ । दोदृह्यु-  
 र्ह । ४ । विभ्राड्वृहत् । १२ । २०० । धौर्धौभीवधा-  
 । १० । प्रवाटजे । १० । १५३ । शिञ्जतोशु । २ । प्र-  
 वायुम् । १३ । १८० । थौय्योलुडेमीः । ७ । प्रवीर-  
 या । १२ । १८६ । दोय्यैरुहुः । ३ । आनः । १३ ।  
 १६२ । धाम्याधूमै । ६ । ऋचः । ८७ । अनुवाकाः । ७  
 पदानि । १३०५ ॥ यज्ज गग्रतः । १० । १४७ । डिशु-  
 भिर्यु । १२ । पञ्चनदृद्यः । १० । १६७ । तेसिपाशे । ६  
 सोमो धेनुम् । १० । १६३ । तिधेनूशै । ४ । आरा-  
 त्रि । ६ । १६२ । ताम्पिविलोः । ५ । पूषन्तव । १० ।  
 १४६ । ठिभ्नमेड्वेः । ३ । न तत् । ८ । १४६ । टूम्बो-  
 धर्हा । ५ । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । ६ । पदानि । ६३४ । अ

प्रेतः । ६ । ३८ । डोघेठियः । १ । अपाघम् । ८ । १३४ ।  
 डोनिज्यु । ४ । ऋचः । १८ । अनुवाकाः । २ । पदा-  
 नि । २७३ । ऋचैवाचम् । ८ । ६८ । भैज्वाभ्नादु । १० ।  
 द्यौः शान्तिः । १५ । ७३ । छिपाढाणे । ४ । ऋचः । १३ ।  
 अनुवाकाः । २ । पदानि । १७२ । नारिरसि । ३ । ३६ ।  
 गृन्तगिरवाः । १ । यमाय सखाय । १० । १६२ । ता-  
 प्पीनीलु । ऋचः । १२ । अनुवाकाः । २ । पदानि । १  
 ६८ । सरस्वत्यसौ । ६ । ७५ । कुण्डिल्ली । ३ । यमा-  
 याङ्गिरस्वते । १० । १२३ । ठिमीतियोः । ३ । चक्षस्य  
 त्वा । ७ । १०७ । जशापीणो । १ । ऋचः । २३ । अ-  
 नुवाकाः । २ । पदानि । ३०४ । स्वाहा प्राणोद्यः । ६ ।  
 ४८ । जै धिपदू । उग्रश्च । ७ । ६१ । भामीलाघु । २  
 ऋचः । १३ । अनुवाकाः । २ । पदानि । १७१ । ईशा व्या-  
 स्यम् । ८ । १३२ । डाणोडिधीः । १ । अन्धन्तमः । ६ ।  
 ७६ । छोण्डिषे । ऋचः । १४ । अनुवाकाः । २ ।  
 पदानि । २११ ॥ इतिथी पण्डितसिद्धेश्वरसूनुना प-  
 ण्डितरामचन्द्रविरचिता वेदपरिभाषा शिक्षा समा-  
 प्ता ॥ अथ वेदपरिभाषा कारिका शिक्षा सूटीका  
 प्रारम्भते ॥ श्रीरामं सद्गुरुं याज्ञवल्क्यं कात्यायनं ते-  
 था ॥ नत्वा पदानां वक्ष्यामि लक्षणं चतुरक्षरैः ॥ १ ॥  
 अनुवाकेऽनुवाके चाम्नाये माध्यन्दिनीयके ॥ परिभा-

लोच्यते इत्युक्त्वा केवली वा खरोऽक्षरम् ॥ २ ॥ अ-  
न्यथारथः । श्रीरामकृपास्यदेवतां विद्याप्रदं रुद्रशुक्रं वा  
स्वाप्रशोतारं याज्ञवल्क्यं, लूचकारं कात्यायनं च ज-  
न्वा नमस्कृत्य माध्यन्दिनीयके माध्यन्दिनशाखायां  
अनुवाकेऽनुवाके प्रत्यनुवाकं तस्मिन्नुवाके पदानां  
चतुरक्षरैः अक्षरचतुष्टयेन लज्जशर्जिर्थाय वक्ष्यामि ।  
कथयिष्यामि । तत्र परिभाषोच्यते । इति व्यञ्ज-  
नसङ्ज्ञा । व्यञ्जनयुतं गुह्यादि तद् अक्षरसङ्ज्ञां ज्ञे-  
यम् ॥ २ ॥ पदसङ्ख्याऽऽदिमेन स्याद्विहतीयेन वि-  
सर्गनी ॥ सावग्रहं द्वेतिकारं तृतीयेन तुरीयतः ॥ ३ ॥  
आलंकारादिहलन्तं च सितुसेनं विसर्गतः ॥ एकस्वरं  
तुविप्रसं तदभावे सप्तम्य वा ॥ ४ ॥ अन्यथोक्तार्थः । आदि-  
मेनालंकारेणानुराकपदसङ्ख्या ज्ञेया, द्वितीयेनाक्षरेण  
विसर्गनी विसर्गान्तनान्तपदसङ्ख्या, तृतीयेनाक्षरेण  
सावग्रहकैवल्यतिकापसहितपदसङ्ख्या । चतुर्थेनाक्ष-  
रेण गानकटपदशान्तपदसङ्ख्या ज्ञेया । सितुसे-  
नमिति सर्वान्ते विसर्गश्चेत् । तेन सिप्रब्दान्तं तु श-  
ब्दान्तं च एकस्वरं एकसङ्ख्याबोधितं च विप्रसं बोध्य-  
म् । सप्ता प्रथमाध्यायस्य पञ्चमेऽनुवाके शब्दांसीत्येत-  
स्मिन् सिग्नान्तानि अष्टौ तुगब्दान्तानि पञ्च मिलि-  
त्वा चयोदश १३ विप्रसङ्ख्या वा तद्वोधकः । निः

वतिटः । इति विसर्गो लिखितः । कति विप्रभाषी-  
 ति निर्णयार्थम् । अङ्कोऽपि यथा तत्रैव १३ तदभावे  
 यत्र विप्रभाषी न लिखितस्तत्र समानि अथवा न भवन्ति ;  
 तयोर्निर्णयार्थं यत्र समानि तत्राङ्क एव लिख्यते । यथा-  
 प्राथमाध्याये द्वितीयानुवाके वसोः प्रविश्रमित्यतस्ति-  
 न्नु वाटमचा इत्यक्षरान्ते तत्र स्यन्तर्मकं त्वन्तकमेकम्  
 इति सिद्धित्वा द्वयं सः अङ्क एव लिखितः । अधुना  
 सङ्ख्यानिर्णयार्थं स्तराणां व्यञ्जनानां च सङ्ख्यानि-  
 यमक्रमं चाह ॥ ककारादिहकारान्तास्त्रयस्त्रिंश-  
 तः सङ्ख्याः ॥ सङ्ख्या पूर्तिस्तु नैकेन संयोगं तत्र कार-  
 रयेत् ॥ ५ ॥ अस्यार्थः । ककारमारब्धं हकारपर्यन्तं  
 त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि यस्मिन्नक्षरे यद्यञ्जनं लि-  
 खितं तस्य या सङ्ख्या सैव तदक्षरबोधस्य श्रेयाः ।  
 गकारे त्रयः । चकारे षडित्यादि । यथा प्रथमा-  
 नुवाके “गु” इत्यत्र गकारेण त्रयः । “ठि” इत्यत्र  
 तकारेण द्वयम् । यत्र तु एकेन व्यञ्जनेन सङ्ख्या-  
 पूर्णता नास्ति तत्र सङ्ख्या पूर्तिपर्यन्तं व्यञ्जनानां सं-  
 योगं कृत्वा लेखनीयम् । यथा द्वितीयाध्यायस्यान्ति-  
 मेऽनुवाके । अग्नये कठ्यवाहनायेत्यत्र जोड्डीठडुः ।  
 इत्यत्र द्वितीयाक्षरे डकारेण पञ्च वकारेण एको-  
 नविंशति लिखा । चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या ज्ञातव्येति ॥

५ ॥ ऋ ऌ वृत्तौ अकाराणां योकाराणां चरा दश ।  
 चारो द्वितीयादिषु तु नवैवाकारवर्णिता ॥ ६ ॥  
 अस्यार्थः । स्वरास्तु ऋऌवृत्तौ इत्यकारादयः योका-  
 रान्ताः अन्ता इति उक्तं परे सोऽपि इति प्रथमाक्षरे स-  
 रा ज्ञेयाः । यथा प्रथमाध्यायस्तु प्रथमानुवाके "ॐ" इ-  
 त्यत्र ऌकारेण पञ्च । द्वितीयाद्यक्षरत्रये तु अकारं  
 त्यक्त्वा अकारमारभ्य एकादिनवमवन्ता गणनीयाः ।  
 यत्र तु अकारस्तत्र शून्यम् । यथा प्रथमानुवाके "ॐ"  
 इत्यत्र इकारेण द्वौ । तथा तत्रैव "ॐ" इत्यत्र अका-  
 रेण शून्यमभापरत्यर्थः ॥ ६ ॥ नवाधिके तूपरिच्छरे-  
 ष्वेव दश वा नष्टाः ॥ एकोनविंशत्यधिके ऽनुस्वारान्तिच-  
 यः स्मृताः ॥ ७ ॥ अस्यार्थः । यत्र तु स्वरैषु नवाधिक-  
 या ऽधिकसङ्ख्या अपेक्षिता तत्र तदक्षरस्योपरि दे-  
 कतोत्रिका कुण्डली लेखनीया तथा दशसङ्ख्या आ-  
 तव्या । तत्र चरेका कुण्डली तत्र दशैव । यत्र विंश-  
 तिः । यथा तृतीयाध्यायस्तु चतुर्थेऽनुवाके सप्तप्र-  
 नादित्यत्र चतुर्थाक्षरे "ॐ" इत्यत्र रेफेण दश इका-  
 रेण द्वौ मिलित्वा द्वादश । कुण्डली द्वयं तु सर्वसम्-  
 मध्ये स्थितव्ये त्रिखिप्तं तत्र विंशतिः । यथा चतुर्विं-  
 शतितमेऽध्याये तृतीयाध्याये सप्तदशैवत्वान्न "ॐ"  
 द्विषडौ इत्यत्र द्वितीयाक्षरे तथा एकविंशेऽध्याये स-



मंसु चैव ते रुद्रेति पूर्वाह्णेन गवेधुक्तखड्गलाञ्जलि-  
 याहनकामो वीरक्रमेण शतपुष्पीं क्रीत्वा जुहुयात्-  
 न्नृत्यर्हं शशगुणमुत्पद्यते द्वितीयाह्णेन मृषवश्लभी  
 त्पातो ज्ञेयमध्ये बलिं निवेदयेत्पिष्टपूर्विकासुगन्धा-  
 सादिभिरुपशाम्यति ॥ ४ ॥ द्विपदचतुष्पदानासुपशुर्गे  
 भेषजमसीति दधिमधुघृतं जुहुयाच्छान्तिर्भवति  
 च्यम्बकमित्युच्चार्य शान्तिकामः पुष्टिकामो वा धा-  
 न्यग्राहिर्हिसमिधो जुहुयात् च्यम्बकमिति कन्यानां सौ-  
 भाग्यकामानां पतिकामानां भगकामानां वा सर्वा-  
 भित्त्वीभिराग्न्यहोमः पुरुषस्य कन्याकामस्यानेनैव हो-  
 मः कन्यानामग्रहणं कृत्तिवामा इति भयेषु जपेद-  
 भयं भवति जपेन सर्वोत्तरवादी भवति लोकश्च वचन-  
 विधेयो भवति च्यम्बकमित्युगुभयेन धत्तूरकपुष्पाणां घृ-  
 तप्लुतानां चतुष्पथे शून्यायतने वाऽग्निमुपसमाधाय श-  
 तसहस्रं जुहुयात्साक्षाद्भगवन्तं च्यम्बकं पशुपतिं दृष्ट्वैव-  
 तेनेत्युपतिष्ठते ह्युपस्थानान्तेऽभीष्टान्कामांल्लभत एते-  
 नैव गुग्गुलुधूपो दीपश्च नवनीतेनाथ भगवन्तः च्यम्बकं  
 पश्यति चैत्सुवर्णरजतमिश्राणां भजनानां सहस्रं ल-  
 भते ॥ ५ ॥ आकृत्याऽइत्यष्टौ सुवाहुतीर्जुहुयाद्राज-  
 कुलेभ्यो भयन्न भवत्यन्वहं जुहुयात्काण्डस्यभाजना-  
 नां शतं लब्धभते तिलाहुतीनामयुतं जुहुयाद्भा-

ह्यापरो न भवत्यकालेन कश्चिन्मिथ्यते । चिदसीति  
 सहस्रं जपेत्सर्वोत्तरवादी भवति लोकश्च वचनविधेयो  
 भवत्यनेन नूरिति ब्रीहिरुडु नान्पयोऽयुतान्सहस्रं जु-  
 ऊयात्सर्वातिथिर्भवति । युञ्जते मनः इति वैष्णवा-  
 नुवाकं जप्त्वा सायंप्रातः प्रयुञ्जानो दीर्घायुर्भवति भ-  
 यमन्यत्राऽपि न भवति । दिवो वा विष्णोः इति महा-  
 व्याहृतिवत्कार्यं । विष्णो रराटमित्ययुतं जप्त्वाऽष्ट-  
 सहस्रं जुऊयात्पातालैऽपि भयन्न भवत्ययन्नोऽच-  
 गिरिति रात्रौ शरीरमायुश्चात्मानं चाभिमन्य स-  
 हस्रं ग्रामे प्रविशेज्जयो भवति ॥ ६ ॥ इदमापः प्रवहते-  
 त्सु निमज्ज्य जपेद्दहोरात्रोषितो यावज्जीवकृतात्पा-  
 पात्प्रमुच्यते । देवाश्शोः इति व्याधिघातकराजिका-  
 भिरभिचारो युद्धा हि केमिनेत्युपश्रुतिरहोरात्रोषि-  
 तो भूत्वोपश्रुतिं कुर्याज्जुऊयादग्नेऽयायूष्मन्ने पव-  
 सेति ब्रह्माग्नेसकामस्याज्यहोमऽउदुत्यामिति ब्रीहि-  
 तण्डुलान्पयसा संयुक्ताञ्छासहस्रं जुऊयात्सर्वातिथि-  
 र्भवति । चित्रन्देवानामिति महाव्याहृतिवत्कार्यं । वि-  
 नः इन्द्रेति यस्मादधिको भवितुमिच्छन्नृक्षवर्चसेन वि-  
 द्याया धनेन यशसा वा तस्य नामग्राहं जपेदधिको  
 भवत्यनेनैवाज्याऊतीर्जु ऊयाद्दामिष्टुर्ल्लभते । वि-  
 द्याया धनेन यशसा वा तस्य नामग्राहं जपेदधिको

नामग्राहमायसीं सूचीं द्वादशाङ्गुलां सहस्राभि-  
मान्वितां कृत्वा तस्याऽएव गृहद्वारे निखनेन निधत्ते  
न चान्यस्मै प्रदीयते ॥ ७ ॥ प्राणायामऽद्वयवकाशो-  
न्नित्यं जपेत्तेजस्वी भवति निरुजश्चाजिघ्रेति सहस्रं  
धुत्वाऽग्नौ समिधोदुस्वरगोमयहोमः पशव्यं वक्त्रं  
गोमयेन गोः प्रकृतिं कृत्वा देवसवितरित्यन्नभाग-  
वति । वाजस्येममिति । सप्तभिर्ऋग्भिराज्याहुति-  
सहस्रं जुहुयाद्यज्ञादन्यत्र यज्जुहोति तच्च मूल्यं सह-  
स्रं गुणमुत्पद्यते तदक्षयं भवत्यग्नेऽश्नच्छेति सहस्रजि-  
ह्वाभ्युदुस्वरयवतिलधान्यापामार्गतण्डुलाहुः जुहुयादन्न-  
कामो वीरक्रयेण शतपुष्पीं क्रीत्वा जुहुयात्तन्मू-  
ल्यसहस्रगुणमुत्पद्यते । उदुस्वरसमिधमयुतं जुहु-  
यात्सुवर्णमुत्पद्यते । गोरोचनामष्टसहस्राभिमन्वितां  
कृत्वा ललाटे तिलकं कुर्यात्सर्वजनप्रियो भवति ।  
सोमठं • राजानमिति मासं पौर्णमास्यां स्रक्त्सर-  
ठं • सोममुपतिष्ठेत् ब्राह्मणायाग्रं दत्वा भुञ्जीत क्षि-  
प्रठं • सोमयाजी भवति । प्रनो यच्छत्वित्यन्नकामो  
होमद्रव्याणि जुहुयादयुतमर्थ्यमणमित्यादित्याभि-  
मुखः प्रतिदिनं काममभिसन्वाय जपेत्क्षिप्रमेव ल-  
भते ॥ ८ ॥ एष ते निर्वृतऽहति मांसहृहीत्वा  
जम्बुकास्थि वा शूर्पेन्यस्य चतुष्पद्येऽहीरालोपितः शि-

रसि सहस्राभिमन्वितं कृत्वा क्षिप्रं क्षिप्त्वाऽप्रेक्ष-  
माणो गच्छेद्यावत्प्रीतं तावदष्टगुणं भवत्यनेनैव तु-  
षकण्टकहोमो गृहान्तैर्ऋतस्थानं गत्वाऽभिचारेण  
होमविधानेनाग्निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुहुया-  
च्छुक्लमुदरति विषरुधिराक्तैर्ग्राममुदरति राजा-  
नं नगरं व्योत्सादयितुकामो वैकङ्कतकण्टकानां ती-  
क्ष्णतैलाक्तानां विषरुधिरेण कटुतैलाक्तानां समृद्धि-  
गुणैः शतसहस्रं जुहुयाद्धोमान्तो नदीं प्रसवणं  
वा गत्वा कपिलागोमयेन लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्येन  
स्नापयेद्द्राध्यायं कृत्वा शुद्धकैः कर्तुं गीतिर्भव-  
ति ह्यमोघं कर्मेत्याचक्षते ॥ ६ ॥ देवस्य त्वेत्यभिचर्य-  
माणः स्ववेणापामार्गतण्डलाञ्जुहुयात्स्वव च तस्मि-  
न् देगऽप्रागमने च प्रतिमन्त्रमेते च प्रत्यङ्गिरोऽपी दे-  
वाऽइति देववर्षयितुकामऽडौदुस्वरवित्त्ववेतसवारणा-  
म्हधिसधुष्टताक्ताञ्जुहुयात्प्रजापते न त्वदिदं महा-  
व्याहृतिवत्कर्म । रुद्रं यत्तऽइति पालाशसमिधो  
जुहुयात्सार्णमुत्पद्यते पायसं जुहुयाद्दधृतमधुमिश्र-  
मथप्रदमेवापामार्गोदुस्वरवारणानाममावास्यायामेत-  
त्कर्म ॥ १० ॥ हर्षः शुचिषदिति विरजो मन्त्रो  
नाभिमात्रमुदकमवतीर्यादित्याभिसुखः शतसहस्रं  
जुपेदुपपातकेभ्यो मुच्यते द्विगुणेन महापातकीभ्य-

अगृह्यत्वा सर्वांस्वेदानवाप्नोति । चत्वारि ऋद्धेत्या-  
 र्थो मन्त्रः सकृदभ्यसनादेवाज्यो भवति द्रुपदा-  
 शिवेति विरन्तर्जले कपेदहोरात्रोषितो विषापो  
 भवत्यथ महापातकसंयुक्तः पञ्चगव्याहारो गोष्ठेऽ-  
 ञ्जिसुपममाधाय गोमयेनानुत्तिष्ठाङ्गोऽयुतंजपत्वाऽष्ट-  
 सहस्रं जुहुयाद्विषापो भवत्युदयमिति पापप्रणाशि-  
 न्यादित्योपस्थानं कुर्यात्पापन्नाशयत्यादित्यस्य सारुज्य-  
 जतोपादुदयं चित्रन्तश्चक्षुरित्याभिसुखो कपेदनेना-  
 होराशक्तं दुष्कृतमपहरति देवा यज्ञमिति ब्राह्म-  
 णानुवाकं जप्त्वा ब्रह्मलोके महीयते । सुरावन्त-  
 रिति चतुर्हचेन पौर्णमास्याः सँवत्सरं । सोम-  
 मुत्तिष्ठेत् ब्राह्मणायाश्चन्द्रत्वा मुञ्जीत क्षिप्रं । सो-  
 मराजो भवत्यश्विनोर्भैषज्येनेति देवताऽभिषेकंकुर्या-  
 द्यहोरात्रेऽदित्यृचं कूष्माण्डं । हिरण्यगर्भो यः प्रा-  
 णतो ब्रह्म यज्ञानं महीदौरुपश्चासयाग्नेनययाते च  
 न्म यमाय स्वाहेत्यष्ट्रं जप्त्वा सुरापानाद्ब्रह्महत्या-  
 याः प्रमुच्यते । पितृभ्यः स्वधायिभ्यः इत्यनुवाकशेषे-  
 णोत्तरेणानुवाकेन पितृणामक्षय्यत्वं प्रभवति वस-  
 न्नेनऽऋतुनेत्याज्याहुतिसहस्रं जुहुयात्सविता वरदो  
 भवति ॥ ११ ॥ इति यजुर्विधानशिक्षायां प्रथमोऽध्या-  
 यः ॥ १ ॥ शिवो भवेत्यभ्युत्पाते सर्वग्रीहिरसवतीः

समिधः सहस्रं जुहुयादुपशमयति इन्द्रः इत्यौदु-  
 स्वासमिधो जुहुयाद्वनकामः परस्याऽइति वैवस्व-  
 तीर्जुहुयाद्वक्षणे परमस्याऽइत्यौदुम्बरीर्जुहुयादवसि-  
 ह्वये । याः सेनाऽइति दुश्प्रमानीय क्षितौ जुहु-  
 यादस्युभयन्त भवति प्रतिवृत्तिं जुहुयाद्वक्षणे दक्ष-  
 द्रव्याभित्युप्रभयं जप्त्वा सर्वभयं नश्यति कुशकण्ट-  
 कशोभो द्विप्रसीदनाय व्यवहारेष्वन्तपतऽइत्यन्तं  
 जुहुयादन्तमुत्पद्यते सर्वोपकरणमिथागामनाद्याहु-  
 तीनां त्रिकटुकेनाभ्यज्य चतुष्पथे शून्यागतेऽग्नि-  
 सुप्तमावाध सहस्रं जुहुयादग्राह्या व्रीहयोऽप्यग्रा-  
 भवति ॥ १ ॥ सुपर्णेशीं सीत्यगुभयस्य महाव्याहृति-  
 वत्कर्त्तुं नमः सुतऽइति निगडवहो व्यसवस्थो वा दधे  
 निगडाभ्यज्यते । नमो भूत्यऽइति वीक्षरेण शत-  
 पुष्पीं क्रीत्वः जुहुयाच्छतशो मूल्यदत्तवते । काम-  
 द्वासुदुवऽइति कामधुङ्गामत्या चतुष्पथेऽहीरातोपितः  
 करीषतप्तायां भूमौ सहस्रं धृतस्मासेन जुहुयादग्रा-  
 मंल्लभेदथ वा सुवर्णशतं गोशफेनाज्याहुतिसहस्रं जु-  
 हुयाद्गोकामोऽन्यच्च महाव्याहृतिवत्कर्त्तुं । सजूर-  
 व्दऽइत्याज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्गोकामः ॥ २ ॥ या

संख्याय कपिलाहतेनालोड्य पञ्चदशधाऽभिमन्थ्य च-  
 न्द्रं दृष्ट्वा पिवेत्ययसा मासं भुज्जका श्रुतिधरो भवति या-  
 ऽश्लेषधीरिति हाध्यामोषधीरभिमन्थ्य प्राययेदगदो  
 भवति। शतं चऽइत्याम्बसमित्पर्णफलानि जुहुयादारोग्य-  
 कामऽआयुष्मान्भवत्योषधीः प्रतिमोदद्वमिति बीजवापनं  
 कुर्यान्निष्पन्नसस्यो भवत्योषधीरिति मातृनाम्न्योदु-  
 स्स्वऽतिलयवापामार्गहोमो गोहिरण्यकामोऽश्वत्ये व-  
 ऽइत्यश्वत्यसमित्पर्णहोमो गोधनकामः पुरुषनाम्नी  
 चैषा यदौषधीः समग्मतेति रजोघ्नी यज्ञेऽन्यत्रापि राज-  
 सपिशाचडाकिन्यादिभीतस्याज्यहोमोऽश्व्यावतीरित्य-  
 रिष्टनाम्न्या शान्त्यर्थे पयोऽन्नं व्रीहींश्च जुहुयादु-  
 ष्णुऽन्माऽइति वन्धनस्थो जपेन्मुच्यतेऽदृष्टकृतिरित्या-  
 त्मनिष्कृत्यर्थे होमोऽति विश्वाऽइत्यात्मशर्करे प्रावना-  
 य जपहोमो रक्षणाय च, यदिमाऽइति व्रीहिहोमो-  
 ऽघनाशाय धान्यप्रतिकृतिनाऽभिचारे वशीकरणे च,  
 यस्यौषधीरिति स सर्पनाम्न्याऽत्मप्रावनाय च यवहो-  
 मोऽभिचारे, साकं त्यज्येति यस्मिन्काष्ठे चष उपवि-  
 श्य तदादायाष्टशतसहस्रमभिमन्थ्य शतगृहे निखनेदु-  
 हसति शतगृहं क्षिप्रं पदे निखनेत्कुली भवति चाष-  
 पत्त्रेण सहस्राभिमन्वतेन गृध्रपत्त्रेण वा प्रतिकृतौ  
 मर्मसु विदो म्रियते,ऽअन्यावऽइति वचो नाम्न्याऽऽ-

च्यो नः स्यात् कृत्वा न रम्यः स्यात् स हस्तः मन्त्रे तावत्  
 च्छो वचां वा प्राप्नीयात्परममेधावी भवति तथा च  
 चैत्वारो वर्णा वश्या भवन्ति, याः फलिनीरिति हा-  
 व्याः सर्वोपधीमिश्रेणोदकेन सहस्त्राभिमन्त्रितेना-  
 त्मानं स्नापयेद्यावज्जीवकृतात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥  
 मुञ्चन्तु मेति रहस्यो मन्त्रः सर्वोपद्रवनाशः ऽग्रा-  
 तुरमालयाष्टसहस्रं सिद्धं ज्ञपेत्सर्वोपद्रवाञ्छमयति श-  
 त्रुभये चर्यमाणः करम्भाज्जुतीनां रक्षणाय ता-  
 नि द्रव्यं नि जुहुयाद्यावज्जीवमन्त्रान्यज्य्याणि भवन्ति,  
 यः ऽग्नोपधोरित्यगुभयेनोपधीमूलमुद्धरेत्कर्णे निधाय  
 सर्वजनप्रियो भवति । याश्चेदमिति राजिकाभिः  
 प्रतिकृतिं कृत्वा ऽभिचरद्रव्यहोमोऽभिचारजपहोमश्चा-  
 नेनैव पात्ताशपतलजालपाशयथितात्स न लोष्ठप्रक्षे-  
 पऽश्वात्परक्षा शिखाबन्धश्चेति, नाशयित्री बलास-  
 र्येति तुषणवणभस्ममिश्राणामन्त्राद्याहुतीनां त्रिक-  
 टुकेनाभ्यज्य चतुष्पदे शून्यायतने वाऽग्निमुपसाधा-  
 य शतसहस्रं जुहुयात्कृष्णाष्टम्यामारभ्य द्वावत्कृष्णा-  
 चतुर्दशीन्नावदुत्सादनं रात्रौ रुद्रहृत्कारिर्गन्धनमु-  
 पयाति सा वऽद्वत्यनेनातुरमियाद्द्वेष्टशान्तिकरणे प-  
 योऽन्नम्प्रीहीन्वा जुहुयादोषधयः समिति सार्वका-



निकया महायाहुतिवत्कर्म त्वाङ्गन्धर्वोऽ इति पाप-  
रोगमोचनाय होमः सहस्र सऽइत्यादिवशीकरणे-  
पत्नीऽन्तं ग्रीहीन्वा जुहुयात् ॥ ४ ॥ मा मा हि ०  
सोहित्यभिषर्त्यमाणऽचाज्यं जुहुयाच्छान्तिर्भवत्यवस्था-  
वर्त्ततेति वर्त्त कवपामायाययुतं तिलतन्दुलाङ्गुल-  
यादयेवं च जातसखल्लभते दधि मधुघृतं जुहुया-  
दशामंस्ततोऽन्ते तवेत्यन्नं जुहुयादृष्टिर्भवति, इष्टक-  
त्तीरनिति समुद्रवणहोमः स्त्रीपुरुषाणां सौभाग्य-  
कामः स्त्र्यपुरुषयोरनिच्छतो दधिमधुघृतं जुहु-  
यात्प्रोतिर्भक्त्युत्पादनामिति व्रती भूत्वा, एमहस्त्रमाज्या-  
न्तरेजलज्वात्सिद्धव र वत्याते वत्सऽइति तथैव कुर्या-  
न्मन्त्रं व क्ता सुभ्यन्ताऽचाग्निः पित्र्येषु क्वास्ति-  
त इति मन्त्रः पत्न्याग्रमभिधां दधिमधुघृताक्तानाम-  
युतं जुहुयात्कामप्रीपयानां नचक्षुसुत्ययते सि श-  
तम् ॥ ५ ॥ प्रातर्हिने दिने द्रक्ष्य इति दधिशामपत-  
होमः पशुपुष्टिकामस्य च नमोऽस्त्विति घृतपायसं  
नागस्थाने जुहुयात्सुवर्णमुत्पद्यते याऽइषवऽइति विले-  
प्रविष्टे ० सर्पेन्द्वे तत्रैवाद्याहुतिः सहस्रं जुहुया-  
त्सुवर्णमुत्पद्यत्ययते सिद्धे तद्वै नष्टे सुवर्णममोघं  
कर्मत्याचक्षते कोटपावस्थितस्याप्येवं विधिगिष्यते ला-  
गुष्व पाजऽइति प्रत्यङ्गिरे जपेदुग्मऽइति शत्रोर्ना-

मयाहे तुषकस्तकराजिकासर्षपाणां विषजधिरात्ता-  
 नां जुहुवात्त वश्यो भवति शत्रोः क्रुद्धस्य जपेत्तुष-  
 कस्तकराजिकासर्षपाणां जुहुवात्तगीकरणात् ॥ ६ ॥  
 काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यां दूर्वाप्रवालानामयुतं जुहु-  
 यात्प्रथमे जननमरणसुपश्नास्यति द्विगुणेन नगरे त्रि-  
 गुणेन देशे मधुमान्द्रुत्यष्टौदुस्वरीर्जुहुयात्तुषासी-  
 ऽपानमभजिति देववर्षयितुं कामोऽउद्व्यावित्त्ववेत-  
 पापानां पर्ववद्धिवधुष्टाज्ञानामयुतं जुहुवात्ता-  
 हाष्टष्टिवयनिर्देववेति यवसुष्टिमहस्र जुहुयात्प्र-  
 तिहतवायो भवत्यग्ने जातानित्यचो येन कृताव्या-  
 हृतिवत्कर्म द्वितीयेन तर्हर्चयस्युद्रुत्यनेमागुपानेन  
 पद्मे वा व्याहृतं कर्मयाचक्षते ऽथ वशीकर्तुं चिच्छन्ना-  
 शस्यत्यापानार्गवित्त्ववेतसमावांसकशाखोऽवासमिधो  
 दधिमधुष्टाक्त जुहुयात्तर्हर्च वशी वज्रा भवन्ति ॥  
 ४ ॥ अथ राज्यशामः पद्मकुसुमसौमन्वितीपता-  
 दीनि भगवतो महेश्वरस्योभयतश्चन्द्रनाक्षत्राणि शिर-  
 ति शतमहस्रमारीपथेत्तच्छाजस्य श्रीकपेयाद्वा-  
 दृक्षाष्टयात्पुनराहोरात्रा विरुये । त्रिगुणेन साक्षादु-  
 पिष्ठितेऽपत्यनिचाणां वेति अश्वत्यराजहस्रसमिधा-  
 मयत्रएव विविर्देवस्य दक्षिणायां मूर्तौ सधृतं शुशु-  
 लमष्टसहस्रं जुहुयात्पट्सहस्राणि वा न व्यहृतं

कर्मत्याचक्षते यथा सिद्धे महानसेऽग्नावष्टमहस्रं  
 जुहुयाद्दृश्यमव्यवहितमन्नयं भवति । मा नो महा-  
 न्तमिति तिलाहुतीनामयुतं जुहुयाद्गृहे बालानां  
 परिजनस्यारीयं भवति मा नस्तोक्ष्या एशगुक्तानि क-  
 र्माणि भवन्ति ॥ ५ ॥ नमो हिरण्यवाहवदिति षड्भि-  
 रनुवाकैः कटुवैलाङ्गान् राजसर्पपाञ्चजुयाच्च नुरत्साद-  
 यति फट्कारेण देवस्योपरि मालायामधः शिवमम-  
 वलंभ्य शस्त्रेण शिरसि कधिरठं स्राव्य स्नायेत्कि-  
 टुकेनाभ्यज्य देवं कगाङ्गुलिनखेनोत्पाद्य शत्रोर्नाम  
 स्मरञ्जपेत्सर्ववत्तु ० शत्रुसुत्सादयेदेवं कृत्स्नं ग्रामं-  
 नगरं वैतान्हा राजानमहीरात्रेण ब्राह्मणमर्धेन  
 क्षत्रियं त्रिभागेन वैश्यं ० षड्भागेन शूद्रं ० स्त्रियं  
 वा व्याहृतं कर्मत्याचक्षते ॥ ६ ॥ अथ वशीकृतुं च्छ-  
 न्पालाशश्चत्वापामार्गैकं रतविल्ववेतसोशीरादीन् प्र-  
 तिवर्णं प्रतिमन्त्रं दधिमधुघृतक्षाराक्तानामयुतं जुहु-  
 यात्क्रमशो वर्णचतुष्टयं वशमानयत्यथ राज्यकामः  
 कुतुदत्तौगन्धकनोलोत्पन्नादीन् पूर्वकल्पनारोपयेत्सा-  
 क्षाच्छ्रीर्भगवती तूर्पातिष्ठते नमः सिकत्यायेति क-  
 लशमभिमन्त्र्याष्टशतं राजानं स्नापयेत्सर्वविनाय-  
 केभ्यो भयं न भवति रोगाभिभूतं स्नापयेन्मुच्यते स-  
 र्वराष्ट्रैर्नमो वः किरिकेभ्यद्वात तिलाहुतीनामयुतं जुहु-

यात्काशीपणानां सहस्रमुत्पद्यते. प्रामागंसमिद्धिः सु-  
वर्णगुगुनप्रतिमानां क्षुरेणोत्कृत्याष्टमहस्रं जुहुयादल-  
ङ्कृतां कांयां लभते. य वा सुवर्णगतं गोमयेनैका  
दशमहस्रमाज्यहोमात्तावत्यो गावः स्थूलतन्दुलानां  
नाटं शतमहस्रेण सर्वसमृद्धस्य तिलयवधान्यशतपु-  
ष्पतयीं प्रतिकृतिं कृत्वा जुहुयाद्राजमान्यवश्यौ स्याता-  
मुपलपद्मानाटं. शतसहस्रेण स्वरूपिणी राजलक्ष्मीर्भ-  
वति चण्डमितातां गुगुनगुटिकानाटं. शतसहस्रं  
जुहुयात्स्फोतसामन्तराजो प्राप्नोति देवस्य दक्षिणां  
मूर्तीं विल्वसमिद्धिर्महाराज्यं महाचतुष्पथे वल्मी-  
कमृदा गोमयेन लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य रुद्राध्यायेनाभि-  
मन्थ्य एतया पायसमन्वहं बलिमुपहरेद्भूतेभ्यः भूति-  
कामो देवस्य दक्षिणस्यां मूर्तीं वचःफलमर्घ्यं वा सूक्ष्मं पि-  
ष्ट्वा तास्वभाजने न्युष्य कपलघृतेनालङ्घ्य प्रार्थयन्त्या-  
ष्टमहस्रमभिमन्त्र्य पिवेदप्रतिहतवासः स्यादाक्स-  
द्विञ्चौदुस्वरसमिद्धिर्हृद्यक्ताभिर्महागोस्वामी स्थानं च  
गावः क्षोयन्ते विल्वफलैर्घृततैः सुवर्णमसिद्धे रज-  
तमेतेनैशौदुस्वरामलवो हयौतकिविभीतका व्याख्या-  
ताः ॥ ७ ॥ अन्तर्धानमिच्छन्पर्वतशिखरमारुह्य क-  
ण्ठमुक्ताञ्जनं सहस्रमभिमन्त्र्य देवस्य हस्ते निवे-  
द्य तावज्जरेद्युवदूमायते पूर्णं शतसहस्रे ब्रह्म-

मयापि ज्वलन्त्युपायमागो सर्वलोकवशीकरणं धू-  
 माग्नेने पादप्रसारित्वं ज्वलिते चाकाशगतित्व  
 ठं रुद्रहो गंगाकाशः समुद्राणां पृथिवीं पर्यटेद्रु-  
 दस्यानुगरी भवति पद्मपुष्पागाः सुरभिचन्दनाक्तानां  
 घृतपूर्णक्तानां वा चाम्पये शून्यायतने वाऽग्निमु-  
 पसामाधाय शोभसहस्रं जुहुयात्स्वयमेव श्रीरूपतिष्ठ-  
 तेनेन यथेच्छति तथा करोति द्रापेऽश्वसऽइत्युज्यं  
 जुहुयाद्वासां सज्जयाणि भवन्ति ॥ ८ ॥ इमा रुद्रा  
 येति तिलाजुहुयाद्युतमयचितं धनं स्यान्महायोगो-  
 पवाते दूर्वाप्रवालैरितायुर्होर्वादिर्भूत्यऽथ जनशानि पु-  
 ष्पितामो दधिमधुघृतपायसं जुहुयात्प्रहाग्रहभूत-  
 पिशाचादिभ्यो मोक्षयति वैकङ्कतपलाशसर्पिर्द्धिर्धु-  
 ताक्ताभियुतं जुहुयादाभिचारिकभयं न स्यान्महा-  
 जनेनाभिभूयमानस्तुषां जुहुयाच्छाल्मलीवैद्यङ्कतौ-  
 दुवरयवतिक्तानां चायुतं जुहुयाद्वश्ये गवासुपधाते  
 गाष्ठायऽग्निसुपसमाधाय वैकङ्कतसन्निधौ जुहुया-  
 च्छान्तिर्भवति यावन्तश्चतुष्पदास्तेषामेष विधिर्जनमरणे  
 क्षये वाऽयुतं तिलाजुहुयाद्वश्ये ग्रामनगरमध्येऽग्नि-  
 सुपसमाधाय सुप्तजनेषु चतसृषु दिक्षु देववलीन्-  
 दत्वा बलिर्भरक्षितः कर्म कुर्वीशेदनघृततिलपिष्ट-  
 माषान्नपरमान्नकृशरादीनि देववलिमुपहरेत्सर्वं क्त-

पुष्पाणां ६० रक्तचन्दनाक्तानां द्रुतपूर्णानां चतुष्पद्ये  
 शून्यायतने वाऽग्निमुपसमाधाय श सहस्रं जुज्यादु  
 र्वशीतिमा कन्यान् तैऽथ वा सुवर्णशतमयमग्निः  
 सहस्रिण इति महा व्याहृतवत्कर्म गवार्थं ० शान्ति-  
 भवति गोशफेनाज्याज्जतिमहस्रं जुज्यादु शतं ल-  
 भेदनेनैव सतिद्विमी हिरण्यपशुकामस्य सहस्रमेति  
 महाव्य हृतवत्कर्म महाव्याहृतवत्कर्म ॥ ६ ॥ इ  
 ति यजुर्विधाने द्वितीयोऽध्यायः २ । नमस्त इति चतस्र-  
 भिः प्रत्यक्षं यव गोधूमगवेधुक जार्तिलान्वा दधिम घुष्टता-  
 क्तानेकाहं जुज्याद्वान्यं वज्र भवत्ये तादृशरात्रेण जन  
 मरणमुपशाम्यति पञ्च शरात्रेण वा राष्ट्रे पद्वं विठं ०  
 शतिरात्रेण दे गोपद्वं भासेन पृथिव्युत्पातं गवामु  
 त्पाते गोष्ठिग्निमुपसमाधाय वैङ्कन्तसभिधानयुतं जु-  
 ज्याच्छान्तिर्भवति द्विगुणेन महाशान्तिर्भवति ॥ १  
 अथ रात्रिदिति सर्वं रक्षः कर्तव्या उ गोभ्यश्च सर्षपा-  
 न्त्सप्तमिर्मस्त्रितान्कृत्वा चतुर्दिक्षु क्षिपेत्सर्वं रक्षः कृ-  
 ता भवति पथि गच्छन्नेत्क्षमेण गच्छति सर्षपैर्ब्रह्म  
 राक्षसभूतप्रेपिशाचादभ्यो लोक्षयति तै सर्षपैः स्व-  
 न्दृष्टहादिभ्यः शिखीपरिजप्यः भित्तो विहाय राजा  
 स्वपेट्ठोगमयं न भवेत्सर्वलोकशमनायौषधमभिमन्त्र्य  
 प्राशयेदुदकेन सर्वसत्वानार्थं ० सर्षपैः सर्पाणां भस्मना

सर्वभूतानां स्तनमाण्डलवन्धादग्निहोमेन लोहेन  
 विशतर्कं सहस्रमभिमन्त्र्य नागहृदि पितृकुल-  
 वान्धातो जागो नाशं गच्छति तालशब्देन भस्मान्नाऽती-  
 वताम्नात्सादनं करोति ॥ २ ॥ असौ य इत्यृग्वयेनाहो-  
 रात्रयोरादित्यसुगन्ध्यायाक्षय्यमन्नं भवति एवं दधिदु-  
 ग्धवृत्तेन स्तनपयेद्रोगान्मच्यते सविता प्रसन्नो भवति  
 वर्षति वाऽतसीपुष्पाणामयुतं जुहुयादवश्यो वश्यो  
 भवति सविता वरदो भवत्युदकसङ्गाहारो वेतससमि-  
 धां गुडजीराक्तानामयुतं जुहुयाद्भगवानादित्यो म-  
 हार्ष्टि प्रसुञ्चति नमोऽस्त्विति दृतपायसर्कं स्थंडि-  
 लमुपनिष्य कंप्रस्तपद्मास्तरे वा कृष्णं पृथ्यामागम्य  
 यावत्कृष्णचर्द्दशीं सहस्रमभिमन्त्रितं कृत्वा निवे-  
 दयेत्कर्षापणानां सहस्रमुत्पद्यते सिद्धे शतम् ॥ ३ ॥  
 प्रजुवेति षड्भिर्गुधान्यभिमन्त्र्य सङ्ग्रामोपनीताः  
 शत्रवः पलायन्तं न चाभिमुखास्तिष्ठन्त दर्मकण्टका-  
 नानयुतं जुहुयादनामिकङ्गुलिनखेनोत्पाद्य श-  
 चीर्नाम स्नाञ्जपत्सवनर्कं शत्रुमुत्सादयेद्दृशं न  
 गं वैकेतान्हा राजानं प्रभूतशस्त्रवन्तं क्षत्रियं दिव-  
 सविभागेन चतुर्थेन वैश्यं षड्भागेन शुद्रं स्त्रियं  
 रक्षाभूतेभ्यो रुद्भ्यः पलाशपुटेष्वेवमर्द्धमासेन जनम-  
 रणमुपसंवतीकृन्तेनमुन्यन्तैः शान्तिषु यथोक्तेन व-

शोकरणमभिचारश्च शान्तिर्भवति ॥ ६ ॥ या ते बद्धे-  
ति जीवे र्णीयाः प्रतिसमर्थं० सहस्राभिमन्त्रितमेका-  
दशग्रन्थितं बालानां गुर्विणीनां च हस्ते बध्वा ता-  
श्च सुखेन वर्जते धनिकधारणिकेभ्यो भयं न भवति  
परि नऽद्विति वटप्ररोहसमिधोऽयुतं जुहुयादायु-  
ष्कन्तः पुत्राऽत्यद्वन्ते मीठुष्टेति महाभये चोरभये-  
ऽग्निभये प्राणमर्थं० शये मङ्कटे वा मनसा जपेत क्षेमे-  
णागच्छत्यायाति च विकिर्द्विति महाजनविरोधे रा-  
जा वा प्रत्यनीकपरिहतः सर्वबीहीऽजुहुयात्सर्व-  
भजनसः शत्रवः प्रतापन्ते सहस्राणीति महाज-  
नमरणे राजोपद्रवे वा शालमालविकङ्कत्यौदुम्बरस-  
मिधो यवतिलान्वैकादशकृत्योऽभिमन्त्र्य शतसहस्रं-  
जुहुयात्क्षयरापायसेन भूतेभ्यश्चेद्विडालमासेन रा-  
क्षसान्मुच्यतेऽमङ्गल्यानीति रक्तवासा रक्तोष्णी रक्त-  
मात्मानुलेपनो देवमभ्यर्च्य ब्रह्मशाने एकदृक्षे नदीपु-  
त्तिने चतुष्पथेऽरण्ये वैकादशशरानर्कमूलपरिवेष्टि-  
तामहाजातैकाक्ताञ्चमशानाग्नौ प्रदीप्य प्रक्षिपेद्दृश-  
र्चनैकादशाभिमन्त्रितेन तद्भस्मना शत्रोः प्रतिकु-  
तिं कृत्योरसि कटुतैलेनाभ्यज्य दक्षिणभूभागेऽवस्था-  
प्य एकैकेन सहस्राभिमन्त्रितेन शरेणैकादशसु प्राणा-  
यतनेषु विध्येदासहस्रयोजनगतर्धं० शक्रलोकगतं वा



शत्रुमुत्सादयेद्देवासुरयक्षगन्धर्वरक्षोभूतपिशाचादौ शा-  
 न्त्यर्थं देवं घृतक्षीरेण स्नापयेद्गुद्राध्यायेनाभिमन्त्र्य मा-  
 नस्योक्त इति वा घृतमधुपायसमयुतं जुहुयादधो-  
 देशमधिष्ठाप्य कर्मटगृहादिषु मध्यतः एषः एव विधिः क-  
 र्यादने फट्कारेण सर्वकर्मणि कारयेत् ॥ १० ॥  
 नमोऽस्तु त्रिकेण मध्याह्ने तुषकण्टकाञ्जुहुयात्सर्षपा-  
 न्वाऽहरहर्महाप्रत्यङ्गिरेऽष्टौ देवयोनयः सपिशाचाश्चरन्-  
 ति निशाचराः शृण्वन्ति ये यातुधानास्ते सर्वे भस्मी-  
 भवन्त्यथ प्रदीप्तेऽग्नौ स्वकेशानालुप्य जुयाद्राक्षसशू-  
 लहस्तऽउपतिष्ठते यदुच्यते तत्करोति अथ वा ग्राम-  
 मुत्सादयति ॥ ११ ॥ अथ वा कृत्यामुत्पादयितुं कामो-  
 रक्तवासा रक्तोष्णीषो रक्तमाल्यानुलेपनो देवमभ्यर्च्य  
 ब्रह्मयानाङ्गारेषु लोहकीलान्प्रादेशमात्रान्महातैलाक्ता-  
 नाञ्छतसहस्रं जुहुयादुत्तिष्ठति रक्ताङ्गी रक्तनेत्रीदूर्ध्वको-  
 ष्ठी कृत्या तां क्षिप्रमेव रुधिरमांसेन पूर्णपात्रेण तर्पये-  
 दन्यथा कर्त्तीरमेव हिनस्ति सा त्वरितापितेति नाम-  
 कद्रुतिकान्वधिष्यामीति वक्तव्यासुकं व्यापादयतीति  
 सा तूर्णं वधमुत्पादयति यामाज्ञापयति त्रैलोक्याव-  
 स्थितमप्युत्सादयत्यथ वैकैकस्य शरीरस्य ग्रामे गृहे न-  
 गरे वा व्याहृतं कर्मत्याचक्षतेऽथ प्रयोगः शाकयाव-  
 क्षप्रयीमक्षौ द्वादशरात्रमुपोष्य लघुभ्यो लघूनि गुरुभ्यो-

गृह्णन्ति सहस्रेषु महितेषु महाग्निं तुलापुरुषचान्द्रा-  
यणमध्यतऽएवऽएव विधिः कल्पग्रहणे त्वाचार्यमभिसा-  
द्यावलम्ब्य पठेन्न चैवान्यथा पठेदिति न चैवान्यथा प-  
ठेदिति ॥ १२ ॥ इति यजुर्विधाने तृतीयोऽध्यायः । ३ ।  
परस्यात्मजठं० सङ्क्रामयितुमिच्छन्कर्तुं शिलां कृ-  
त्वा कुम्भे गोदकपूर्णेन सहस्वाभिमान्त्वतेनात्मानं ठं० स्ना-  
पयेदस्मन्मूर्जमिति प्रदक्षिणं परिहृत्य कुम्भे शिलां कृ-  
त्वा शबोनीमग्राहं यं द्विष्मऽइति निरस्येत्कुले सर्व-  
रजस्तस्य सङ्क्रामन्ति विश्वतश्चक्षुरिति महाव्याहृति-  
वत्कर्म देवस्य दक्षिणायां मूर्तेः मधुघृतपायसाक्तानां  
पद्मानाठं० सहस्रं जज्ञयात्स्यणिडलमुपलिप्यार्कप्रस्तरे  
कृष्णाष्टमीमाभ्य यावत्कृष्णचतुर्दशीं सप्ताहं सुवर्णं  
लभते यो नः पितेति महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ १ ॥ आ-  
शुः विमानऽइत्यनुवाकेनाप्रतिरथेन रथमायुधमात्मानं  
चाभिमन्व्य सङ्ग्रामे प्रविशेज्जयो भवति चौरमहिष्-  
व्याघ्रसिठं० हराक्षससर्पादिभयेषु मनसा जपेत्क्षेमं-  
भवति यमिच्छेत्स्नान्मयितुं तमनेन स्तंभयेद्दुदेनमित्युदु-  
म्बरसमिदाज्यहोमः प्रजापशुपुष्ट्यर्थं सूर्यः प्रिसरित्य-  
र्कसमिद्धिः सुवर्णसुतपद्यते विमानऽइति हयोर्महा-  
व्याहृतिवत्कर्म मध्यन्दिने समुद्रगां नदीं गत्वा द्वा-  
पमधोऽग्निमुपसमाधाय घृताक्तानां कृष्णतिलाना-

ठं० शतसहस्रं जुहुयाद्विमः नैद्वन्द्ववर्णैः समाकृष्टाः स-  
 र्वलङ्कारमृषिताः सपरिच्छदाश्चाष्टासऽध्यागच्छन्ति त-  
 न सर्वा लङ्कारानि वासाएसि सुत्का विवाससः स्वा-  
 नि गुह्यायतनानि दर्शयन्तो जले क्रोडन्ति यदि ता-  
 नि दृष्ट्वेन्द्रियविकारो भवेद्देवपदं ददति तदा तस्मै  
 अथ दृढवतोऽग्रे महानीक्षमाणस्तावज्जपेद्यावदुदक-  
 सुतीर्य वासाठं०सि परिधाय यावन्ति द्विजैः सुगन्धि-  
 चन्दनैः कानि विलेपयन्ति पाणौ गृहीत्वा विमाने स-  
 मारोपयन्ति तासां सर्वाधिपतिर्भवति ताभिः सह  
 लोकं गच्छति यं भोजं कामयते तं कुरुते मध्यन्दि-  
 ने चादुष्यति तैर्विवधान्यापामार्गहोमः सोऽर्थप्रदाना  
 य देवकन्यां पश्यति कन्याऽऽवेत्यर्घं दद्यादनेनैव विधि-  
 ना महाव्याहृतिवत्कर्म प्रतिदिवसमित्याज्याहुति-  
 सहस्रं जुहुयात्प्राचीमनुप्रदिशमित्याज्यसहस्रं जु-  
 हुयाद्विपश्चतुष्पश्चामोऽग्नौ हस्वाक्षेति सहस्रना-  
 म्नाष्टयशुक्तानि कर्माणि भवन्ति ॥ २ ॥ तां सवितृ गिति  
 सहस्रधाया गोमयठं सहस्राभिमन्त्रितं ब्रूत्वा संह्रि-  
 त्पगरोरस्त्रायाद्याज्जावमस्य गावो न क्षीयन्ते दुह्यमा-  
 नायास्तस्या नाम गृहीत्वा परिवेष्टये कृत्वोदकमवती-  
 र्य तावज्जपेद्यावन्मुक्तो धेनुं लभते शमीसमिधो बृहया-  
 दृष्टवभादिकठं० शतं लभतेऽथ वा गोशफेनाज्यं बृहया-

दृगोऽतं लभेदेतेनैव हस्त्यश्महिषाजाविका व्याख्या-  
ताः घृतदुग्धाहुतीनां वात्स्येन स्तुवेणाष्टसहस्रं जुहुया-  
द्वोऽतान् दशसहस्रीर्लभते विधेमत्तः इति वैश्वदेवीभिः  
सर्वास्तुतः स्यात्प्रद इति दध्यौदुस्वरीभिस्तुभिर्द्विद्व्य-  
क्षतमयुतं जुहुयाद्दुहेऽन्नमक्षय्यं भवति ॥ ३ ॥ सप्ततः-  
द्व्याहुतिसहस्रेण तेजस्वी भवत्युदुस्वरापातार्गति-  
लतण्डलैः सप्तदशसहस्राणि जुहुयात्सप्तसुवर्णं लभे-  
त्सर्वतामिकी या चतुक् सकृदुदुस्वरपात्रेण पूर्णाहुति-  
होमेन यं लभते महावाते शुक्रज्योतिरिति सप्त-  
वारं जपेच्छान्निर्भवति इन्द्रं देवीरिति जातिकलिका-  
नाम् सुमित्रन्दत्ताक्तानां घृतपूर्णानाम् चतुष्पथे-  
षु प्रायज्ञेन निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुहुयात्सर्वा-  
लङ्काभूतितां एव कन्याल्लभते ॥ ४ ॥ इमं स्तनमि-  
ति सनुद्गां नदीं गवोदकमवतीर्यायुतं जप्त्वाऽष्टसह-  
स्रं जुहुयाद्दद्यामँ लभते घृतधारयाऽर्कपुष्पाणि वा सुप्र-  
विश्य ययुतं जुहुयादुदुस्वरपात्राणां सवत्सां गां लभ-  
ते जपेदेनुं लभते घृतं मिमिक्ष इत्येकादशभिर्गज्या-  
हुतिसहस्रं जुहुयादप्सु प्रविश्य जट्टोभयं न भवति  
वाजयति सप्तभिः पावसानैर्गज्य जुहुयादप्सु जपेद-  
क्षिरोगो नश्यति पशुतामस्यैवं ब्रीहयश्चेति सर्वब्रीही-  
न्पयसा शतसहस्रं जुहुयाद्दद्याद्वब्रीहयोऽक्षय्या भव-

न्ति च पुष्पाति ॥ ५ ॥ विश्वेऽश्वेति महाव्याहृ-  
 तिवत्कर्म वाजो न ऽइति त्रिभिर्ग्रीहीज्जुहुयादयाचिते-  
 न धनसाप्नोति सममेति पयोदधिमधुघृतमिश्रान्सर्व-  
 ग्रीहीज्जुहुयाद्वर्षति ॥ ६ ॥ ऋताषाडिति षष्ठ्येना-  
 ज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्वर्षति स नो भुवनस्येति गृह-  
 वास्तुभ्यऽआज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्वास्तुदोषैर्न लिप्य-  
 ते यास्तऽइति सौभाग्यकामो जपेद्वटप्ररोहसमिद्धिः  
 पुत्रकामो शिवो मूर्ध्वेति महाव्याहृतिवत्कर्म मूर्धन्नि-  
 त्यश्वहीरात्रं प्रविश्य जपेदहोरात्रं वर्षतोदर्थं० हविरि-  
 त्यात्मनस्त्वोजोबलवृद्धे पयसा होमऽइन्द्रियविकल्पो ज-  
 पेतूर्णेन्द्रियो दीर्घायुः प्रजावांश्च स्यादग्नऽआयुष्धी-  
 त्याज्यं जुवा शत्रुगृहे प्रविश्य जपेन्मित्रमिवोपचर्यते-  
 ऽपांफेनेनेति जपकामो लाजाञ्जुहुयादाज्यं वा यो  
 भूतानां चातारमिति च महाव्याहृतिवत्कर्म मही-  
 मूषु त्वेन नावमारोहेत्क्षेमेण तरति ॥ ७ ॥ हि-  
 रण्यपाणिभूतयऽइत्यर्कसमिद्धिः पुतं जुहुयात्सुवर्णसु-  
 त्पद्यतेऽजीजनऽइति रहस्यो मन्त्रऽएतेन नागावश-  
 मुपयान्ति लौहं त्रिशूलार्थं० सहस्राभिसन्वितं कृत्वा  
 दक्षिणपादेनाक्रम्य पयोदधिमधुघृतैरयुतं कृत्वा विकृ-  
 तरूपास्त्रियऽर्चतिष्ठन्ति किमस्माभिः कर्तव्यमिति ब्रु-  
 वन्त्योऽभिरुचिकामेन ताऽआज्ञापयेत्तन्मोऽस्तु सर्पेभ्य-

इति तिसृभिरर्घं दद्यादन्यागारे गोमयलिङ्गं प्रति-  
 ष्ठाप्य पञ्चगव्यं न संस्नाप्य दक्षिणतः शूलं निखनेत्पु-  
 नः सहस्रं जपेत्सुवर्णशतं लभेत्सिद्धं कर्मत्याचक्षते वृ-  
 ष्ठी शिखण्डानतसीपुष्पाणि वा युञ्जतीति महाभये  
 जपेद्भयं भवति सर्वकर्मसु मध्ये कृच्छ्रेण गायत्र्या शत-  
 सहस्रं जपेत्पूर्वमेवेतत् ॥ ८ ॥ गणानां त्वेत्यौदुम्बर-  
 तिलयवापामार्गवान्यादिहोमार्थप्रदश्चतुष्पथे वैतद्वशी-  
 कारणे पिचुमन्दपत्रैर्हुत्वा च्यम्बकप्रतिकृतं वल्मीकवृ-  
 द्दा कृत्वाऽर्चयन्मार्तं समाधोदनमपूपतिलपिष्टकपरः  
 मान्नफनपुष्पादिभिर्वलिमुपहरेद्दक्षतुण्डस्यैतानि क-  
 र्माणि भवन्ति सर्वमष्टद्व्यः स्याद्गायत्री त्रिष्टुविति पञ्च-  
 भिः शङ्खेनाज्याहुतिसहस्रं होमात्सिद्धिः ॥ महाना-  
 मन्यइति खादिरस्तुचा तिलतैलं निष्कृष्याऽष्टसह-  
 स्रं जुहुयाद्बधवन्वान्मुच्यते वैकङ्कतकण्टककटुतैल-  
 विषरुधिराक्तानां द्विगुणं शतसहस्रं हुत्वा सगण्ठं  
 राजानमुत्सादयति ॥ ९ ॥ अथ वशीकर्तुमिच्छन्शिखां  
 परिजप्य विल्वकण्टकान्हुत्वा राज्ञो मन्त्रभेदं जनये-  
 त्सर्वत्र मध्यमकृच्छ्रो गायत्र्या लक्षं वेन्द्रस्य क्रोडइत्यु-  
 दरमभिमन्त्र्य राज्ञौ स्वपेदुदरविकारो न स्याद्विष्ट-  
 तिमित्याज्याष्टसहस्रं भूमिलाभाय जुहुयाज्जुम्ब-  
 कायेति वरुणकृदपोमन्त्रेऽश्वमेधावभ्यैर्युक्तो ब्रह्मह-

त्यायाः प्रमुच्ये मरुदत्तज्जले जप्तः संवत्सरकृत ए स्तेय-  
 सतिहरत्यानो भद्रा इत्यनुवाकर्टे ० सततं जपेदायुषा  
 गभवति भद्रं कर्णेभि रिति जपेत्पूर्णेन्द्रियो दीर्घादुश्च  
 यद्बुध्य सति जप्त्वा नावसीदति नावसीदति । १० ॥  
 इति यजुर्विधाने चतुर्थेऽध्यायः ॥ ४ ॥ अग्निश्चेत्यव-  
 श्यं जपेत्पशुपानयति सकामानिति परेण व्यवहारे  
 जपेत्निविर्होतादक्षय्यौ तुल्यौ ॥ यथेमासिति जि-  
 प्रं कर्माग्ने सिद्धिः प्रियो देवानामिति सहाव्याहृ-  
 तिवत्कर्मा ॥ बृहस्पतेऽश्रतीति धनाय जपेदग्निर्वृ-  
 षिरिति तिलान्अरुत ए खुवेशोद्यम्य गार्हस्थ्यं न  
 चीयते धान्यमद्ययं स्यात्समास्त्वेति नवर्धेन पादुका ऊ-  
 तीनामयः । जुज्जयाद्गुणमय्येऽग्निसुपसमाधाय गो-  
 मयेनादीप्य यावतीमिच्छति तावतीं ऊत्वा मणिपिता  
 धेनुर्नभते ॥ १ ॥ समास्त्वेत्यन्वहं ज्वलितमग्निमग्निं शु-  
 रमसिद्धं ततोऽन्यथापि यावो विद्वन्नि सज्जेति वैक-  
 ङ्कतोभिर्यगोदधिमधुघृतैः सौभाग्यं त्वासन्नऽइति तुषक-  
 ण्टकैः शत्रुनाशाय युतमाज्येन जपऽइहैवेत्यन्नाज्येन ऊ-  
 त्वा श्रियं विन्दति क्षत्रेणेति जयायाज्यं ऊत्वा ना-  
 मग्राहमतिनिहऽइत्यग्निमुपहृताग्निः परैरवरुद्धेऽन-  
 वरुद्धः स्यादनाष्टयऽइत्यग्निं प्रज्वल्योत्कामगुहलं ब-  
 ध्वा भयं नाशयति बृहस्पते सवितरिति दधिमधुघृतै-

हुत्वा सुभगः स्यात्कन्यादानसमये १००० जपेद्यावज्जी-  
 वं सौभाग्यं भवत्यऽमुचभूयादित्यायुः कामो दूर्वान-  
 भिशस्तुषाठजुज्जयात् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वाऽश्वस्येति वैकङ्क-  
 ताभिः शत्रुभयं नश्यति जातीकण्टकैर्वचनविधेयश्च तन्-  
 नपादसुरऽइति न्यग्रोधमूलेऽग्निसुपसमाधाय शोकपु-  
 ष्पाणां घृताक्लानां शतसहस्रं जुज्जवाऽसुरकन्यां पश्यति  
 दृष्ट्वाऽनुवाकशेषे न दद्यादग्निसुखे दिव्यर्तं सुवर्णं प्र-  
 यच्छति नचेत्तूष्णीमनुगच्छेद्भयान्निवर्तते विलप्रवेशन-  
 काले पाणौ गृहीत्वा प्रविशति त्रिरात्रोषितस्तत्स्ना-  
 मी भवति राये न्वित्यनुवाकशेषं निवाते जपेद्वातो वा-  
 त्येकया च तिसृभिर्घृतं जुज्जवाद्वातरोगान्मुच्यते ॥ ३ ॥  
 अभित्वेत्यष्टहोरात्रं जपेद्वर्षेति कया नऽइति माषो-  
 दनं तिलमिश्राणामन्नानां त्रिकटुकेनाभ्यज्य चतुष्प-  
 थे शून्यायतनेऽग्निसुपसमाधाय शतसहस्रं जुज्जवा-  
 द्योमान्ते चित्राङ्गदो विद्याधरराजो दिव्यर्तं सुवर्ण-  
 राशिं ददाति ॥ ४ ॥ ऊर्ज्जनिपातमिति दधिमधुघृतैरा-  
 पभ्यो मुच्यते ॥ संवत्सरोऽमीत्याज्यमष्टसहस्रं जु-  
 त्वा यावज्जीवमारोग्यं स्यात्प्रेत्याऽइति मधुतिलाच्छत-  
 सहस्रं जुज्जवात्सुवर्णमुत्पद्यते न च कश्चिदभिहती  
 भवति ॥ ५ ॥ केतुं कृण्वन्नित्यनुवाकेन रथं शस्त्रमा-  
 युधमात्मानं चाभिमन्य सङ्ग्रामे प्रविश्य जपेज्जयो भ-



वति धन्वनामेति धनुर्वेदमन्त्रः स्वाध्यायाद्यावद्गणदी-  
 क्षितः क्षत्रियो भवति सा च दीक्षा त्रिविधा गोब्रा-  
 ह्मणदेवस्वाम्यात्मनां हितायेत्यात्मानं सन्नह्यतऽइ-  
 ति मर्माणितऽइति कवचं परिधत्ते धन्वनेति धनुर्यो-  
 जयेत्ते ऽश्वाचरन्ती इति विस्फुरणं वक्ष्यन्ती वेदिति  
 ज्ज्ञाभिमर्शनमहिरिवेति हस्तावेष्टनमभिमन्त्रयते ब-  
 ह्वीनां प्रितेति तूष्णं कलापमभिमन्त्र्य परिधत्ते सुपर्णसि-  
 ति नैर्ऋत्यां दिश्येकमिषुं क्षिपेदपऽउपसृष्ट्य वनस्पते  
 बीडुङ्गऽइति रथमालभ्य युञ्जन्तीत्यश्वयोजनमसि यम-  
 ऽइति बन्धनमाशुः शिशानऽइत्यनुवाकेनालभ्य विष्णोः  
 क्रमऽइत्यारुह्याजङ्घन्तीत्यश्वताडनमक्रन्ददित्युत्सर्जमा-  
 ने जपेद्याः सेनाऽइति परसैन्याभिसुखर्ठं रथं  
 बाह्येद्रुये तिष्ठन्नित्यवस्थापयेत्सदुन्दुभऽइति दुन्दुभि-  
 स्ताडनमहिरिवेतीषुं गृह्णाति यत्र वाणाऽइति दिक्षु  
 नयेद्यदक्रन्दऽइति रथं बाह्येत्तदेवमाविद्ध्याविध्य श-  
 स्त्राणां चालनमेव युध्यमानेऽपराजितो भवति शक्रे-  
 णापि युध्येत् ॥ ६ ॥ यमेन दत्तमित्यश्वानभिमन्त्रयेत्क्रा-  
 न्तान्पुनस्त्वोणितऽइत्यश्वग्रन्थीन्मोचयेन्महौ २५ ॥ इन्द्रऽ-  
 इत्यासनमिन्द्रो वृत्रमिति रथं कुतस्त्वमिति योधात्सह-  
 सामभिभाषयेत्तान्प्रतिजपेत्सुसमिद्धायेत्याहवनीये स-  
 मित्रमादधाति न तद्रक्षांसीत्याज्याहुतीनामयुतं जु-

उवात्तत्रिणां च त्रिणां गतायुरपि दीर्घा भवति  
 शं नो देवीरित्युपस्थाय प्रविशेदेषा रणदीक्षा ब्राह्म-  
 णोऽपि प्राणसर्पं शये शल्वपाददीत यमेन दत्तमित्यश्वं  
 सकृदाज्याहुतीनामयुतं जुहुयाच्चतुरश्वयुक्तं रथं  
 लभतेऽसिधुमऽइति मधुतिलाज्जुहुयाद्देवमनुलेपना-  
 दिभिरचवेदिद्विपापो भवति ब्रह्मत्रमपि लक्षहोमेन  
 तारयेत्समिद्धोऽश्व्येति होमकाले देवतानामाह्वान-  
 मग्नये गाग्रचायेति सार्वकामिकं चक्रं कुर्यात् ॥ ७ ॥  
 विश्वानिदेवेति महाव्याहृतिवद्देवादित्यसुदयऽउपति-  
 छेद्विपापो भवत्युदकसह्याहारो मासमेकमन्वहर्त्तं स-  
 हस्रं जपेद्ब्रह्महत्यादेरपि मुच्यते विभक्तारमिति सप्त-  
 म्यां कुण्डपुष्पगानां कृत्यौदुम्बरसमिधो यावच्छुष्यति रा-  
 वत्पुष्पारायाद्र्केशस्य साहस्रिकं कर्म महानर्घो जायते  
 गोशफेना ज्योऽहुतिहोमो गोकामाय मध्याह्नान्न-  
 पिडंत इह स्वाभिमुखितं निवेदयेद्दक्षय्यमन्नं स्यादने वुभु-  
 क्षित आदित्याभिमुखी जपेत्सर्वतो भोजनं लभते ॥ ८ ॥  
 सहस्रशीर्षेति महाव्याहृतिवद्देवाहमित्यासु प्रविश्या-  
 होरात्रं जपेदामध्याह्नाद्वर्षेति यो देवेभ्यऽइति क-  
 चमिति रोचनामन्या महाव्याहृतिवच्छ्रीर्ज्ञेति कुसुद-  
 सौगन्धिकोत्पलान्युष्य जुत्वा श्रीमान्भवत्युत्तरनाराय-  
 णेनादित्योपस्थानं कामं नामग्रहणं च यद्येष्टं कामर्त्तं

सर्वत्र सिद्धं कर्म सदस्यतिमिति चन्द्रग्रहे निराहारे  
 वचां ब्राह्मीं वा सहस्राभिमन्त्रितां पिवेत्परममेधार्ब  
 स्वाद्यांमेधामिति जपेदिदं मऽइति च श्रीकामो नि  
 त्यम् ॥ ९ ॥ अस्याजरासऽइत्यग्निमुपतिष्ठेद्वरदो भ  
 वति तेजस्वीव द्वयोर्महाव्याहृतिवत् त्रीणि शताऽग्ने  
 श्वर्हेति त्रिमधुरैः सौभाग्यं प्रवो महेऽइति भूमिका  
 मक्षिततण्डुलैरिन्द्रो वृत्रमित्यत्रपुष्याऽऽयुषऽआ  
 ज्यमाज्जतऽइत्यौदवरीभिर्जनकामो विभ्राडित्यनुवा  
 क्ठं० सततं जपेत्प्रजाकामस्तेजस्वी निरुजश्चानऽइडा  
 भिरित्यौदस्वरीभिः पशुकामो यदद्येति वासकादि  
 भित्रे शीक रणं तिलकेन तत्सूर्यस्येति चक्षुष्माभवति  
 वरामहानिति महाव्याहृतिवच्छायन्ऽइवेति तिल  
 रपुष्पाणि वा ऊत्वा वासुपे शतपुष्पीं वा सुभगः स्या  
 त् ॥ १० ॥ आङ्गुष्णेनेति महाव्याहृतिवत्कर्म करवी  
 रपुष्पाणि १००००० ऊत्वा तप्त सुवर्णं लभेदद्विद्व  
 क्षेन्द्रवायूऽइन्द्राग्नी मित्रावरुणेति देवताह्वानं सिद्ध  
 येऽग्नऽइन्द्राग्ने रुद्रऽइति वारुण्यां गच्छेत्क्षेमं भवत्य  
 वीक्षऽइति घृतेन सर्वभयनाशनं मित्रं० ऊवऽइति  
 घृतं० ऊत्वा शिष्टं पिवेन्मेधावी स्याददब्देभिरिति  
 खाजाभिर्हिरण्यं गावऽउपति दधिमधुधृतैः पशुपुत्र  
 सहस्रिकामऽउपनोऽनुत्तमेति चेमाऽउ त्वेति पावका-

य प्रतिकर्माख्याजरासऽइत्यध्यायेन सर्वदेवताराधनं  
कुर्यात्प्रतिदिनं काममेकैकं लभतेऽध्ययनेन मासा-  
त् ॥ ११ ॥ यज्जाग्रतः षडभिः शिवसङ्कल्पेन मानस-  
समाधिः पितुर्निवति शत्रुनामग्राह्याभिचाराणि जुञ्ज-  
यात्कर्म षट्कं सिद्धान्भियते पञ्च नद्यऽइति पञ्चपु-  
ष्पाणि रक्ताचन्दनघृताक्तानि लज्जं हुत्वा साक्षात्प-  
द्ममालिनीं पश्यति यावज्जीवं धनं प्रयच्छतीष्टसन्ध-  
दिं च सिनोवालीति प्रजाकानोऽन्नं जुञ्जयात्अन्व-  
दित्ययुष्यं वटारोहौदुम्बरदूर्वाञ्च त्वन्तऽइति पुत्रपशु-  
रक्षार्थमाज्यं जुञ्जयादुत्तनामवेति सद्विजातमात्र-  
वत्सावलीढाभां वा जिह्वां उपसृशद्भावऽअक्षय्या भव-  
न्ति । इडायास्त्विति गोशफेनाज्याज्जितिरुहस्व  
जुञ्जयात्धेनुयतंल्लभते । त्वमग्ने प्रथमऽइति मित्य-  
मग्निं सुनुयात्सर्वसमृद्धो भवति प्रवो महऽइति ष-  
ड्रचेन पितृनर्चयेत्प्रजाकामऽआज्जितिरुहस्व जुञ्ज-  
यात्गोशतं लभते देवेनेति यद्वनमिच्छेत्तावन्ति स-  
व्रीहीञ्जुह्यात्प्रभुत्वं लभते सोमो धेनुमिति सोम-  
चन्द्रग्रहेऽनुदितमुपतिष्ठेत्तन्मासे क्षेममौदुम्बरीभि-  
ज्ज्वा हिरण्यप्राप्तिः स्यादष्टौ वीति महाव्याहृति  
वहिरण्यप्राप्तिरिति चाभिचारवर्जमादित्योपस्थानठं  
हिरण्यहस्तऽइति सर्षपानभिमन्त्र्य रक्षार्थो भवति

ये ते पन्थाः क्षेमेण गच्छति क्षेमकारिण्युभां पिबतमि-  
 ति रूपकामोऽश्विनौ स्तुयादुषस्तदिति प्रातर्दिवा  
 स्वस्त्यग्रनमनाद्यं च पुत्रार्थी द्रव्यहोमस्तदर्थं महाव्याहृ-  
 तिवत्प्रातर्जितमिति च यदा वध्नन्निति हिरण्यठं स-  
 स्वाभिमन्वितं दक्षिणहस्ते वधीयात्सर्वेषां पापचक्षुषां  
 दृष्टिदोषमपोहति न च राजाविरुहमाचरेत्प्रियदर्शनो  
 भवति ॥ १२ ॥ इति यजुर्विधाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥  
 परं मृत्यविति बालानां गुर्विणीनां हस्ते सूत्रबन्धो भू-  
 तप्रेतादि नाशयति जपहोमौ च प्रौढगर्भे गर्भस्त्रावे  
 बन्धावे च मृतवत्सामृतौ माठंसपललापूपजाङ्गलि-  
 कारण्यतांसपयोदधिमधुवृताक्तमन्नं निवेद्य सर्वका-  
 मिकमन्नठं ऊज्वा शेषभुग्जप्त्वा मैथुनमुपेयाद्गर्भ-  
 स्तिष्ठति प्रथमे पतिते आवाहनं द्वितीये पोषणं तृ-  
 तीये तप्रेणं पञ्चमे गर्भस्तिष्ठेद्गमोघं कर्मापाघमित्य-  
 पामार्गहोमः सर्वदुरितदुःस्वप्ननाशनऽप्रायुष्मानित्या-  
 ज्यमायुषे रक्षायाऽइमं जीवेभ्यऽइति सीतालोष्ट-  
 ठं सहस्वाभिमन्वितं चतुर्द्दिक्षु क्षिपेद्दुष्टभयं न  
 स्यात्पतीमऽइति शिखाबन्धौ मण्डलबन्धश्चात्सरक्षार्थाय  
 वशीकरणे तुषहीमो महाभये जपेद्भयं भवति रा-  
 जानमीदृश जपेद्दृश्यो भवति हन्तुमागच्छन्तं दृष्ट्वा ज-  
 पेत्यणमति भक्षपुष्पफलादीनि दद्याद्दृश्यार्थे च स्थोना

पृथिवीति महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ १ ॥ ऋचं वाचमि-  
 तीन्द्रियविकली जपेत्पूर्णान्द्रियो भवति यन्मऽइति-  
 कर्मसमाप्तौ दोषपरिहारार्थञ्जपेत् इन्द्रो विन्दस्येति  
 द्विपदचतुष्पदां शान्तिः क्षीरहोमाच्छान्तिर्भवति शन्नो  
 मित्रऽइति जनमरणे चोपसर्गाभिचारेषु ज्वरादिरो-  
 गे स्वाध्यायसमाप्तौ ब्रीहिहोमः शान्त्ये विषमग्रहे त  
 त्समिद्धोमः द्यौः शान्तिरित्यभिचारवर्जं सर्वकर्मसि-  
 द्धिर्यतो यतऽइति जपेदभयकारिणीं सुमित्रिया  
 नऽइति जनमञ्जलिनादाय दुर्भित्रियाऽइति द्वेष्यं प्रति-  
 निक्षिपेत्सुत्सादयति तच्चक्षुरिति जपेदारोग्याय  
 पुष्ट्यै ॥ १२ ॥ यमाय त्वा जपेदन्वहर्ठं सर्वसमृद्धौ  
 विदितञ्च स्यात् ॥ २ ॥ अनाष्टेति पञ्चचतुर्भिः  
 पयोदधिघृतमधुतिलैर्जुहुयाद्यथासङ्ख्यमायुः प्रजापु-  
 ष्ठिधनतेजस्कामो विध्यऽइति निमित्ते जपेद्वर्ती द्विव-  
 ऽइति बुद्धिभ्रंशनाशनी हृदे त्वेति मतो ग्लानौ क  
 र्मसमृद्धिः पिता नऽइति महाव्याहृतिवत् ॥ ३ ॥ इड-  
 ऽएहोति यामेव धेनुक्वित्तस्या नाम परिजप्य गोस्वा-  
 मीति शब्दं वदेत्तस्यैवाप्रतति गोमयेन गोः प्रति-  
 कृतिं कृत्वा तन्नाम्ना बध्वा सव्येन गृहीत्वा पयोद-  
 धिमधुघृतं जुहुयात्तामेव धेनुं लभते यस्ते स्तनऽइति  
 सर्वकर्माणि सिद्ध्यन्ति स्वाहा सूर्यस्येति दृष्टिकामः

पयो जुहुयात्सद्यो वर्षति समुद्रायेति वातनामानि  
 जपेद्वातो वाति दिविधाऽइति दधिसहस्रं जुज्वा-  
 सविता प्रसीदति ब्रौह्मादिभिः पुष्टिर्वीरगैर्दृष्टिर्वे-  
 तसगुडजीरैस्सैलाक्ताभिः सहस्रं जुज्जयात्स्वाहा  
 रुद्रायेति रहस्यो मन्त्रः गवेधुकतरुदुलान् जुहुयाद्वन-  
 कामः ॥ ४ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यऽइति महाव्याहृतिव-  
 त्कर्म तं ग्रामे कुर्यान्ननसः काममिति शीनाम्ना सर्वा-  
 भ्युदयसिद्धः फलति गोशर्फेनाज्यहो १००० मेन गो-  
 लाभो गोमयहोमेन सिद्धिरुग्रश्चेति विमुखाख्यो मन्त्रः  
 सर्वकामप्रदो गोपशुमारणे गोष्टे वैकङ् १०००० कर्तो-  
 जुज्वा शान्तिः रुग्रं लोहितेनेत्येकादशयजुर्भिर्दृष्टव्यका-  
 मवर्जं महाव्याहृतिवत्प्रतिदिनमेकादशचक्रं प्रतिम-  
 न्त्रं निर्वपेदेकादशैव धेनवऽउत्पद्यन्तऽएवमन्येष्वपि  
 कामेषु जुज्वाऽध्यायशेषेणादित्यमुपतिष्ठेत्तेनास्य क-  
 र्मणां फलमाप्नोत्यग्निनेयेति नमस्कारोक्तिरग्निस्तुति-  
 रात्मनो वा कर्मसमाप्तौ समाधौ च हिररामयेनादि-  
 त्योपस्थानमोमित्येकाक्षरस्य परब्रह्मणो नामधेयं वेदो-  
 रग्रे समाप्तौ च जपहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्म चै-  
 तत्प्रयुज्यतऽएतद्विदित्वा सर्वविद्भवत्येतदुपास्य रवि-  
 सिद्धिभागभवति कल्याणतरो भवत्येतत्कर्मफलप्रति-  
 पादकं पूर्वकर्मफलाभावादभावकृतस्य कर्मणः स वेद-

फलं यजुस्तस्य कर्मणो नास्ति नैव फलमिति तच्छ्रुत्य पे-  
 क्षयाऽमुष्मिन्लोके कृतस्य कर्मणः फलार्थं हि संप्र-  
 त्तिः प्रत्ययं च न च विद्याधरपादप्रसारितधनानां ज-  
 नपूर्ववर्णरसेषु नास्ति यज्ञविरोधित्वादित्यनेनैव प्रका-  
 रेण सर्वे मन्त्राः प्रकीर्तिता ये नोक्तास्ते च सर्वे यज्ञ-  
 स्मृताऽअथ वा सर्वमन्त्राणां विस्तरेण पृथग्विधानं  
 विस्तरेण पृथग्विधानमिति ॥ ५ ॥ इति श्रीयजुर्वेद-  
 बाजसनेयसंहितायजुर्विधाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ स  
 माप्तोऽयम् ॥



## अथ स्वराष्टकशिक्षा ॥

ओ॒ङ्ग॒रिः ॥ ओ॒म्साम्ब ॥ अ॒ऽइ॒ऽउ॒ऽऋ॒ऽए॒ऽऐ॒ऽओ॒ऽऔ॒ऽ  
 इत्यष्टौ स्वराः ॥ पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ पदान्तप-  
 दाद्योर्य्येकः प्राणयोगः स सन्धिसञ्ज्ञः स्यात् ॥ न प-  
 रकालः पूर्वकाले ॥ पुनः पूर्वकालसन्धिः विधाने पर-  
 कालसन्धिं न प्राप्नोति ॥ एकम् ॥ १ ॥ अ॒ऽआ॒मपरे ॥  
 तव अयम् ॥ तवायम् ॥ २ ॥ एकारमिवर्णे ॥ त-  
 व॑ इ॒दम् ॥ तवे॒दम् ॥ ३ ॥ ओकारमुवर्णे ॥ तव॑ऽउ॒ऽऋ-  
 स्तवो॒ऽरुः ॥ ४ ॥ आ॒ऽअ॒ष्टकारे ॥ स्वा॑हा॒ऽऋ॒षभम् ॥  
 स्वा॑ह॒ऽऋ॒षभम् ॥ ५ ॥ ऐकारमे ऐपरत्वे ॥ तव॑ऽए॒त-  
 त् ॥ तवै॒तत् ॥ तव॑ऽऐ॒श्वर्य्यम् ॥ तवै॑श्वर्य्यम् ॥ ६ ॥  
 औकारमो॒ऽऔपरत्वे ॥ तव॑ऽऔजः॑ ॥ तवौजः॑ ॥ प्र॒ऽ  
 औ॒जन् ॥ प्रौ॒जन् ॥ ७ ॥ इर्य्यं॑ स्वरे ॥ वा॒जो॒ऽअ-  
 र्व्वन् ॥ वा॒ज्य॒र्वन् ॥ वि॒ऽऋ॒गुषे ॥ व॒य्य॒र्गुषे ॥ अ-  
 सि॒ऽऋ॒तस्य ॥ अ॒स्य॒तस्य ॥ ८ ॥ इरिमिवर्णे ॥ वि॒ऽइ॒त ॥  
 वी॒त ॥ ९ ॥ उर्व्वं॑ स्वरे ॥ नु॒ऽइ॒न्द्र ॥ न्वि॒न्द्र ॥ १० ॥  
 उ॒रुमुवर्णे ॥ अ॒नु॒ऽउ॒त् ॥ अ॒नूत् ॥ ११ ॥ ऋकारो रे  
 फ॒ऽस्वरे ॥ धा॒तु॒अ॒ए॒शः ॥ धा॒तु॒ठ॒०शः ॥ १२ ॥

ऋवर्णः ऽऋकारः ऋवर्णः ॥ होत् ऽऋकारः ॥ होत् ऽऋका-  
 रः ॥ १३ ॥ एकारो ऽय ए स्वरे ॥ ॥ अग्ने ऽ  
 आधाहि ॥ अग्ने ऽआधाहि ॥ १४ ॥ ओकारो ऽव-  
 ए स्वरे ॥ विष्णो ऽएते ॥ विष्णावेते ॥ १५ ॥ ऐराव ए  
 स्वरे ॥ भूम्यै ऽआखन् ॥ भूम्या ऽआखन् ॥ १६ ॥ ऐरा-  
 वाव ए स्वरे । उभौ ऽइन्द्रौ ॥ उभाविन्द्रौ ॥ १७ ॥ ओपरा-  
 कारा लोपम् ॥ अदव्यायो ऽअप्रोतम् ॥ अदव्याये ऽगीत-  
 म् ॥ १८ ॥ तत्राद्यन्तक्षणम् ॥ एपराकारो लोपम् ॥ ते ऽअव-  
 न्तु ॥ तेवन्तु ॥ १९ ॥ वो लोपसु ऽओ औषु । उभौ ऽउ ॥  
 उभा ऽउ ॥ उ ऽओ ऽऔष्विति किम् ॥ पत्न्यावहोरा-  
 त्रे । २ । इत्यनन्तकृताच्मन्विः ॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥  
 उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाः स्वराः ॥ १ ॥ अताम्न-  
 उदात्तः ॥ २ ॥ यथा ॥ अम् ॥ प्र ॥ नु ॥ द्वितीयस्य  
 यथा ॥ अधो रक्तो ऽनुदात्तः ॥ रुद्र ईड ॥ ३ ॥ तृती-  
 यस्य च यथा ॥ उपरि रक्तस्तिर्य्यग्रक्तो वा स्वरितः ॥  
 स्वः ॥ स्वः ॥ स्वः ॥ ४ ॥ न्युजपरा ऽअताम्ना ऽउदा-  
 त्तः ॥ स्वाहा ॥ स्वर्णाक् ॥ ५ ॥ चतुर्थस्य च यथा ॥  
 स्वरितपरा ऽअताम्नः प्रचयाः । अम्बकंथजामहे । ६ ।  
 स्वरितः पञ्चधा ॥ जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रसि-  
 ष्ठभेदात् ॥ एकपदे नीचपूर्वे ऽनूर्वी वा यवा-

न्यतरयुक्ता जात्यः ॥ घान्द्यम् । खः ॥ ७ ॥ उदात्त-  
शेरचोऽभिनिहितस्वरितो भवत्यकारलोपे सति ॥ ते-  
ऽभवन्तु । ते वन्तु ॥ वेदः असि ॥ वेदोसि ॥ ८ ॥ उदात्त-  
ऽऽउस्थाने यवयोः परोऽनुदात्तः क्षैप्रः ॥ युयोद्ध्यम-  
त् ॥ नुऽइन्द्र ॥ न्विन्द्र ॥ ९ ॥ उदात्तानुदात्तयोर्द्ध्वस्व-  
योः स्थानेऽङ्कारः प्रसृष्टः ॥ विऽइत ॥ वीत ॥ १० ॥  
अनुदात्तपूर्वजात्यादयश्चत्वारः पितृदानबद्धस्तम् ॥  
आयठ्यौऽः ॥ भुवः स्वः । तेऽवन्तु ॥ वेदोऽसि ॥ अ-  
थ्यभि ॥ योजान्विन्द्र ॥ दिवीव ॥ ११ ॥ अनुदात्तपू-  
र्वजात्यादयश्चत्वारो मनुष्यदानबद्धात्ते ॥ भूर्भु-  
वः स्वर्गोऽः ॥ सदन्यमिति ॥ रुद्रेभ्यो येन्नरिच्छे ॥ स्त-  
पोऽर्थम् ॥ युयोद्ध्यमत् ॥ आस्वन्तः ॥ दिवीवेति ॥ १२ ॥  
अनुदात्तऽउदात्तस्वरितयोः ॥ येभि ॥ स्वर्गं येऽभि ॥ सोऽ-  
ङ्कम् । योर्वलरिक्तम् । वीदम् ॥ स्वस्तमितए स्वमितए  
स्वः स्वस्तमितम् ॥ १३ ॥ अननुदात्तपूर्वजात्यादयश्चत्वा-  
रः कर्ममूले ऽउदात्तस्वरितपरत्वाऽभावे ॥ न्यङ् ॥ स्वः ॥  
तेऽवन्तु ॥ सोऽसि ॥ चाम्वकम् ॥ न्विन्द्र ॥ वीत ॥  
१४ ॥ उदात्तापराणुदात्तश्च स्वरितम् ॥ इषे त्वा ॥  
१५ ॥ नोदात्तस्वरितपरत्वे ॥ इषे त्वोर्ज्जे ॥ ईशा व्या-  
स्यम् ॥ स्वरितादनुदात्तानां प्रचयः ॥ व्यायवस्य ॥ १६ ॥

नोदात्तस्वरितपरत्वे ॥ व्यायवस्थ देवः ॥ व्यायमिद-  
म् ॥ १७ ॥ उदात्तवानेकी ह्युदात्तः ॥ प्रऽअर्पयतु ॥  
प्रार्पयतु ॥ १८ ॥ उदात्तान्निहितस्वरः स्वरितात्प्र-  
चयो भवेत् ॥ उदात्तात्स्वरितात्पूर्वो नान्यऽप्राप्यतै-  
स्वरः । इति स्वराङ्कुरः ॥ कुचैलिनं दन्तमलापघा-  
रिणमवह्नागनन्निष्ठुवाक्यभाषिणम् ॥ सूर्योदये वा-  
स्तमये च मायिनञ्जहाति लक्ष्मीगपि चक्रधारिणम् ॥  
अथ हस्तप्रक्षेपलक्षणम् ॥ अनुदात्तो हृदि श्रे-  
यो मृदुधर्षुदात्तऽउदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूले स्या-  
न्नासाग्रे प्रचयस्मृतः ॥ २ ॥ इषे त्वा ॥ व्यायवस्थ ॥  
उदात्तादनुदात्ते तु वासाया भ्रुवऽआरभेत् ॥ इषे  
त्वोर्जे ॥ उदात्तात्स्वरिते चैव क्रमाह्वयिणतो न्यसे-  
त् ॥ ४ ॥ इषे त्वा ॥ इत्यन्तकृतं स्वराष्टकम् ॥ २ ॥  
कटतपा गङ्गाद्वानशि ॥ ऊर्क् ॥ अग्नि ॥ ऊर्गसि ॥  
समन्वाद्बसि ॥ समन्वडसि ॥ उत्तयम् ॥ उद्वयम् ॥  
विष्टुम् इति ॥ विष्टुविति ॥ १ ॥ कटतपा उद्यनमां प-  
ञ्चमे ॥ व्याक्मनः ॥ वाङ्मनः ॥ व्यट्महान् ॥ व्यस-  
हान् ॥ तत् प्रिवस्य ॥ तन्निन्नयस्य ॥ अनुष्टुप्पात्या ॥  
१ ॥ तदनाथ जजाः शचवर्गयोः ॥ तत् चित्रम् ॥ त-  
च्चित्रम् ॥ तत् लुपस्य ॥ तज्जुपस्य ॥ आदित्यान्म-

शुभिः ॥ आदित्याश्शुभिः ॥ ३ ॥ तो लँल्ले ॥  
 परिचित् । लोकम् ॥ परिचिल्लोकम् ॥ ४ ॥ अनुनासि-  
 कलँल्ले ॥ तान् लोकान् ॥ तँल्लोकान् ॥ ५ ॥ ह्रस्वपर-  
 ड्णौ द्विर्भाष्ये स्वरे ॥ दध्यङ् कट्षिः ॥ दध्यङ्ङ-  
 षिः ॥ अश्मन् । ऊर्जम् ॥ ६ ॥ नः शञ्चच्छयोः पूर्वश्चा-  
 नुनासिकम् ॥ अहीन् च ॥ अहीँश्च ॥ ७ ॥ नः स-  
 न्तथयोः पूर्वश्चानुनासिकम् । तान् । त्वम् । ताँस्त्वम् ॥ ८ ॥  
 मः परपञ्चमस्य स्थे ॥ व्रतङ्कणत । व्रतञ्चरिष्यामि ॥  
 अयाम्फेनेन ॥ ९ ॥ ड्णौ क्ताभ्याँ सकारे ॥ ड्णौ का-  
 गमतागमौ प्राप्नुतः सकारे ॥ प्राङ् सोमः ॥ प्राङ्को  
 मः ॥ चीन्समुद्रान् ॥ चीन्त्समुद्रान् ॥ १० ॥ मोऽनु-  
 नासिकयवतान्यवलेषु ॥ सम् । यौमि ॥ संय्यौमि ॥ तम्  
 व्यः ॥ तँव्यः ॥ तम् । लोकम् ॥ तँल्लोकम् ॥ ११ ॥ मः  
 एकारडे० शवसहरेफेषु ॥ सठ्० शिवम् ॥ हवीँ-  
 ष्या ॥ सठ्० शिशधि ॥ सठ्० सः ॥ अपाँ रेताँ  
 ति ॥ १२ ॥ भयः परः शच्छरसि ॥ तत् । शुक्रम् ॥  
 तच्छुक्रम् ॥ १३ ॥ भयः परो हः चतुर्थम् ॥ भिष-  
 क् । होमः ॥ भिषघोमः ॥ तत् । हविः ॥ तद्धविः ॥  
 सम्वाट् होमः ॥ सम्वाङ् होमः ॥ १४ ॥ स्वरपरसं-  
 योगादिर्दिः ॥ इषे त्वा ॥ इषेत्वा ॥ १५ ॥ रहाभ्याम्य-

भ्यः ॥ व्यायवस्य ॥ व्यायवस्य ॥ १७ ॥ इत्यनन्तकृ-  
 तो हलसन्धिः ॥ अपरविसर्गऽउऽअहशोः । शिवः । अ-  
 सि ॥ शिवोऽसि ॥ देवेभ्यः । हविः । देवेभ्यो हविः ॥ १ ॥  
 आपरो लोपमऽआपरत्वे । देवाः । अत्र । देवाऽअत्र । देवा-  
 ः । आशाः । देवाऽआशाः ॥ २ ॥ अपरो लोपमा पर-  
 त्वे । देवाः । आशाः । देवाऽआशाः ॥ ३ ॥ आपरो  
 लोपठः । हशि । देवाः । हसन्ति ॥ देवा हसन्ति ॥  
 ४ ॥ अआपरो लोपमिचि । देवाः । इह । देवाऽइह ॥ अ-  
 ष्विन्याः । इन्द्राय । अश्विन्याऽइन्द्राय ॥ ५ ॥ रेफतऽ-  
 इच्यरश्च रेफमशि ॥ सवितः । जजान ॥ सवि-  
 तर्जजान ॥ अग्निः । एकाक्षरेण । अग्निरेकाक्षरेण ॥  
 ६ ॥ रेफजेच्यरौ लोपठः । रेफे पूर्वश्च दीर्घम् ॥  
 प्रातः । रात्रिः ॥ प्राता रात्रिः ॥ रुद्रः । रौद्रः ॥  
 रुद्र रौद्रः ॥ ७ ॥ स्यसऽएषविसर्गो लोपऽअञ्जने ॥ ए-  
 षः । स्यः । एषस्यः ॥ स्यः । राध्यः ॥ स्यराध्यः ॥ सः । नः ।  
 सनः ॥ ८ ॥ सः । ते । सस्ते ॥ नमः । ते । नमस्ते ॥ ९ ॥  
 चच्छपरत्वे शम् ॥ वाजः । च ॥ वाजश्च ॥ १० ॥  
 लोपङ्खर्परेशरि ॥ अन्धः । स्थ । अन्धस्य ॥ ११ ॥  
 इतिविसर्गसन्धिः ॥ अऽइऽउण् ॥ १ ॥ कृलक् ॥ २ ॥

एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ ह्यवरट् ॥ ५ ॥ ल-  
 ण् ॥ ६ ॥ अवङ्णनम् ॥ ७ ॥ भ्रमञ् ॥ ८ ॥  
 घृधष् ॥ ९ ॥ जवगडश् ॥ १० ॥ खफळठथचटत-  
 य् ॥ ११ ॥ कपय् ॥ १२ ॥ शषसर् ॥ १३ ॥ हल् ॥ १४ ॥  
 अञ्जनं परेण संशोध्यम् ॥ इति स्वराष्टकं संपूर्णम् ॥

---

# क्रमकारिकाशिक्षा ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्याद्यं दिनमणिं योगीश्वरशिरोमणिम् । सर्वज्ञं  
याज्ञवल्क्यं तच्छिष्यं कात्यायनम्मुनिम् ॥ १ ॥ सर्वं या-  
जुषमन्त्राणां वेदे वाजसनेयके । क्रमावसानविषयां  
कारिकामारभामहे ॥ २ ॥ श्लोके विंहादिरहितः  
प्रतीकेषु न दुःसहः ॥ प्रत्येकम् प्रथमा षष्ठी सप्त-  
म्युक्तश्च कल्पते ॥ ३ ॥ पदानामानुपूर्व्येण क्रमएषः प्र-  
वर्तते । गणान्तानां क्रमो नास्ति इति कात्यायनो-  
ऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ न वेष्ट्याश्च द्विवेष्ट्याश्च त्रिवेष्ट्याश्च त-  
था परे । चतुर्व्वेष्ट्यो मध्यवेष्ट्यः पञ्चवेष्ट्य इतीरि-  
तः ॥ ५ ॥ अवग्रहोऽनुवाकान्ते अर्द्धचान्ते ऋचां  
तथा ॥ यजुषां वाक्यावसानेष्विति साधारणो विधिः ॥  
६ ॥ प्रत्यक्षं याज्ञवल्क्यं श्रीशम्भुमिश्रविनिर्मिता ॥  
क्रियतां क्रमितैः कण्ठैः कारिका रत्नमालिका ॥  
७ ॥ ह्रस्वपूर्वी ह्यनुस्वारी दीर्घानुस्वारभागभवेत् ॥  
द्विगः परश्चेन्न तथा क्रमकाले तु वाजिनाम् ॥ ८ ॥  
ओ३म् ॥ इषेत्येत्ययमध्यायो ह्यनुवाकान्तवेष्टनः ॥  
गायत्रेण त्रिवेष्ट्योऽत्र पुरा क्रूरत्रिवेष्टनः ॥ ९ ॥ देव स-



वितस्त्रिदृष्टव्येकमेवा ते तु द्विवेष्टनः । एतन्ते दृष्टयेकता  
 त्वग्नीषोमयोरनुवाकदृष्टत् ॥ १० ॥ अग्ने दध्यायऽएकत्व  
 न्देवागातुविदे द्विदृष्टत् ॥ सम्बर्ह्यादिषट्कैकामुक् विष्णो  
 द्विवेष्टनः ॥ ११ ॥ ततोऽसिद्धे त्रिचतुष्कैकं संवर्धेति द्वि-  
 वेष्टनः ॥ यज्ञसञ्चयेकतात्वेऽग्नये कव्येति न वेष्टनः ॥  
 १२ ॥ योऽस्त्रिदृष्टन्ममी द्वैकमाद्यलोऽर्जरूपोर्द्विदृष्टत् । स-  
 मिधाद्यष्टसु द्विदृष्टग्निर्ज्योतिः षडैकता ॥ १३ ॥ इन्द्रः  
 पञ्चादिवेष्ट्यः स्यात्समिदं पञ्चवेष्टनः ॥ उपप्रषट्स्वपि  
 द्विवत्तनूपात् सप्तकैकता ॥ १४ ॥ उपत्वा पञ्चसु द्विदृष्टि-  
 ङ्ऽएह्यन्तवेष्टनः ॥ सोमानाद्यष्टसु द्विदृष्टत् परिते दूडभ-  
 स्त्रिदृष्टत् ॥ १५ ॥ भूर्भुवः स्वोऽनुवाकैक्यं प्रवासीति द्विवे-  
 ष्टनः ॥ यदृग्रामेत्यन्तवेष्ट्यः स्यान्मो पूणेति द्वयोर्द्विवत् ॥  
 १६ ॥ अवभृथेत्यन्तवेष्ट्यः पूर्णादव्यष्टसु द्विदृष्टत् ॥ एष-  
 तैका च्यम्बकयोर्द्वयोर्द्विदृष्टत्परोऽन्तदृष्टत् ॥ १७ ॥ वाजि-  
 नीत्वाजो द्विवेष्ट्यो वाज्यहस्पञ्चकैकता ॥ एदमादित्रिषु  
 द्विदृष्टन्महीनां युगलैकता ॥ १८ ॥ आपो द्विवेष्टनः  
 स्वाहा यज्ञमित्यन्तवेष्टनः ॥ आकूत्यै प्रयुजे त्रिदृष्टि-  
 श्चो देवस्य तु द्विदृष्टत् ॥ १९ ॥ ऋक्सामयोश्चतुष्कैक्यं व्रतं  
 क्षणु सप्तैकता ॥ त्वमग्नेव्रतपाद्विदृष्ट्रास्वे पञ्चा-  
 न्तवेष्टनः ॥ २० ॥ एषा ते पञ्चकैकत्वं वसव्यादिश्चतु-  
 रैकता ॥ एष ते युगलैकत्वममित्यन्तद्विवेष्टनः ॥

२१ ॥ प्रजाभ्यस्त्वाऽनृष्टचन्द्रमप्रथमादूर्ध्वान्तवेष्टनः ॥  
 सगमेऽर्द्धशुक्रान्तप्रसस्तन्वादिचतुरेकता ॥ २२ ॥ प्रतिप-  
 न्याद्विवेष्टयः स्याददित्यास्त्वक् द्विवेष्टनः ॥ वनेषु यु-  
 गयोर्द्विष्टदुस्त्वयितं युगैकता ॥ २३ ॥ नमो भिचक्षुस्तु द्विष्ट-  
 दक्षणास्य त्रिष्टत्परः ॥ अग्नेक्षनूर्ध्वगैकत्वं भवतन्नो  
 द्वयोर्द्विष्टत् ॥ २४ ॥ आपतयेत्वेन्द्रघोषस्त्वाऽनुवाकान्तवे-  
 ष्टनः ॥ युज्जतेति त्रिषु द्विष्टहेवश्रुतयुगैकता ॥ २५ ॥ वि-  
 ष्णावादि त्रिषु द्विष्टद्विष्णोरराटमन्तष्टत् ॥ आददे पञ्च-  
 कैकत्वं यवोऽसि चतुरैकता ॥ २६ ॥ पस्तिवा गिर्विशो  
 द्विष्टदिन्द्रस्य स्वरथान्तष्टत् ॥ विभूरस्यानुवाकैक्यं  
 ज्योतिर्वेष्टचतुष्कवान् ॥ २७ ॥ अग्ने नय द्वयोर्द्विष्टहेव-  
 सवितस्त्वयैकता ॥ अत्यन्त्यान्वितयैकत्वमयं हि  
 त्वा द्विवेष्टनः ॥ २८ ॥ अग्नेशीरन्तष्टद्या ते त्रिषु द्विष्ट-  
 त्परोऽन्तष्टत् ॥ उपावीरश्च मनस्वि यत्ते त्वेत्यनुवाकष्ट-  
 त् ॥ २९ ॥ समुद्रादिचतुर्कैक्यमिदमापो द्वयोर्द्विष्टत् ॥  
 अग्नेर्व्यस्त्वन्तवेष्ट्यः स्यादमूर्यास्तु द्विवेष्टनः ॥ ३० ॥ हृदे  
 त्वा युगलैकत्वं षट्शोत्वग्निर्द्विवेष्टनः ॥ देवीराप-  
 स्त्वयैकत्वं यमग्ने षट्स्त्विति द्विष्टत् ॥ ३१ ॥ आददे सप्त-  
 कैकत्वं त्वमङ्गेति त्रिवेष्टनः ॥ वाचस्त्वैक्यं चोपयाम द्वैक्य-  
 मावाप्नो च द्विष्टत् ॥ ३२ ॥ इन्द्रवायूऽअयं वां च राया  
 यावां त्रिवेष्टनः ॥ तम्प्रजाह्यर्द्धयोर्द्विष्टत्वन्तशुकैषतेऽन्त-

दृत् ॥ ३३ ॥ अच्छिन्नस्य चतुर्षु द्विदयं वेन स्वमध्यमः ॥  
 एष तेऽत्यन्तवेद्यः स्याद्यो देवासो द्विवेष्टनः ॥ ३४ ॥ आ-  
 ग्नेयत्रैक्यमिन्द्राय द्वैक्यं मूर्धा द्विवेष्टनः ॥ उपाश्वशोरन्त-  
 वेद्यः स्यादपो देवा द्विवेष्टनः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वाऽजर्म्मिस्त्वयै-  
 कत्वं सविता त्वानुवाकदृत् । सोमस्य त्विषिर्यमैक्यं सध-  
 मादो द्विवेष्टनः ॥ ३६ ॥ क्षत्रस्योत्पन्नं ज्यैक्यं अवेष्टाश्चतु-  
 ष्कान्तवेष्टनः ॥ ऊर्ध्वमारोह चाद्यर्द्धवर्ष्णं विद्याद्द्विवेष्ट-  
 नः ॥ ३७ ॥ द्विदृत्सोमस्य त्विषिर्हिरण्यरूपौ त्रिवेष्टनः ॥  
 सोमस्य त्वान्तवेष्ट्यः प्रपर्वतस्य त्रिवेष्टनः ॥ ३८ ॥ प्रजाप-  
 तयेति द्विवेष्ट्यो रुद्र यत्त्वन्तवेष्टनः । इन्द्रस्य त्वान्तदृष्ट्वा  
 ते द्विदृत्सोमस्यऽअन्तदृत् ॥ ३९ ॥ हृत्सो द्विदृत्सो यदसि स्यो-  
 नासि चान्तवेष्टनः । निषसाद द्विवेष्ट्योऽभिभूरादिच-  
 तुरैकता ॥ ४० ॥ सवित्रा द्वैष्ट्यमश्विभ्यां युगमं युगमं त्रिदृ-  
 द्द्विदृत् । युञ्जानः सप्तसु द्विदृदाददे युगलैकता ॥ ४१ ॥  
 हस्तादिचतुर्षु द्विदृत्प्रतूर्वं युगलैकता ॥ अन्वग्न्ये-  
 कादशा नद्विदृत्प्रतूर्व्याः सधस्यास्त्रिदृत् ॥ ४२ ॥ अपां  
 दृष्टद्वयोर्द्वि वृत्सं च सार्था त्रिवेष्टनः ॥ त्वामग्ने पञ्च-  
 दशसु द्विदृत्त्रिदृत्प्रतूर्व्याग्निने ॥ ४३ ॥ ओषध्याकादशाना-  
 न्द्विदृत्प्रतूर्व्याग्निने शिरोन्ततः । कृत्वाय सा द्विवेष्ट्यः स्याद्व-  
 सवस्त्वाऽन्तवेष्टनः ॥ ४४ ॥ अदितिद्वा युगैकत्वमिन्द्रस्य  
 युगलद्विदृत् ॥ उत्थाय ब्रह्मतीति द्वावाकृतिन्वन्त-

श्लेष्ठनः ॥ ४५ ॥ मा स्वादिषु च सर्वेषु द्विष्टदन्तपते त्रिवृ-  
 त् ॥ द्विवृदृष्टानोऽध्यायद्विसुपर्णो सि नवैकता ॥ ४६ ॥  
 चिदसीत्यन्तवृत्तान्ते सञ्ज्ञानञ्च त्रिवेष्टनम् ॥ द्विष्ट-  
 न्मयि ह्यनुवाको ध्रुवासि चतुरैकता ॥ ४६ ॥ काण्डा-  
 दिति चतुर्षु द्विवृद्विराड्ज्योतिस्त्वयैकता ॥ अष्टाहाया-  
 स्तयैकोनविंशतिस्युर्द्विवेष्टनः ॥ ४८ ॥ इमस्मा स्यात्रिवृदे-  
 कशफं पशुमिति द्विवृत् ॥ सहस्रमूर्णायुमजो ह्यन्तव-  
 र्जं द्विवेष्टनः ॥ ४९ ॥ त्वं यविष्ठ द्विवेष्ट्यः स्यादपा न्वे-  
 त्यन्तवेष्टनः ॥ नवायं पुरो न वेष्ट्यो ह्यन्त्याभ्यर्धं विना  
 द्विवृत् ॥ ५० ॥ ध्रुवक्षितिश्चतुर्षु द्विवृद्विद्यास्त्वा त्रिवे-  
 ष्टनः । सज्जूर्मूर्द्धा वयश्चेति ह्यनुवाकान्तवेष्टनः ॥ ५१ ॥  
 इन्द्राग्नी स्याद्विवृद्विष्वक्कर्मा त्वा युगलैकता ॥ आद्य  
 मूर्द्धाऽशुरन्नेभार्गैकयेत्यनुवाकवृत् ॥ ५२ ॥ अग्ने जातां-  
 द्विवृत्त्रिवत्सहस्रऽनेः पुरीषद्विवृत् । एवादिरश्मि-  
 ना राज्ञो चायमगुरश्चानुवाकवृत् ॥ ५३ ॥ अग्निर्मूर्द्धाऽ  
 नुवाको द्विवेष्ट्योऽन्तत्रिवेष्टनः । येन ऽऋषयोऽनुवाको  
 द्विवृत्पञ्चान्तवेष्टनः ॥ ५४ ॥ प्रोथद्विवृत्त्वन्तवर्जमाणो हि  
 द्विपरोऽन्तवृत् ॥ नमस्ते चानुवाकेषु सप्तस्वाद्यो द्विवेष्ट-  
 नः ॥ ५५ ॥ अनुवाकान्तवृत्षट्सु द्रापेऽन्त्याष्टसु द्विष्टत् ॥  
 दशास्मिन्महतीत्याद्याः सर्वे चैवान्तवेष्टनाः ॥ ५६ ॥ अ-  
 श्वान्नूजं मिदन्द्विवृदिमा मेति त्रयैकता ॥ समुद्रसप्तसु

द्विवृत्तमस्ते हरसे त्रिवृत् ॥ ५७ ॥ ये देवादिषु च  
 द्विवृदाजुह्वानोऽन्तवेष्टनः । ता ए सवितुः पञ्चसु द्विवृत्त  
 शुक्राद्योत्यनुवाकवृत् ॥ ५८ ॥ द्विवृदिम एतानुवाकऽए-  
 ताऽर्चयन्ति तस्त्रिवृत् ॥ वाजाह्योऽनुवाकाः स्युरनुवा-  
 कान्तवेष्टनाः ॥ ५९ ॥ द्विवृदाजस्यानुवाकः पयः पृथि-  
 व्यान्तु त्रिवृत् ॥ ऋताष्टकैक्यं रुचन्तो द्वयोर्द्विवृत्परीतान्त-  
 वृत् ॥ ६० ॥ त्रिषु ह्यऽग्निं युनज्म्यादिव्यनुवाकेषु च द्वि-  
 वृत् । स्वाहोन्त्रिवृत्परीतो द्विर्वायोस्त्रि द्विः पुनाति ते ॥  
 ६१ ॥ त्रिवृत्तजचन्नाना द्विगाद्यदूर्ध्वान्तवृदाश्विनम् ॥ मो-  
 दार्द्धयुक्तान्ते जोऽन्तवृदा व्याघ्रादिषु द्विवृत् ॥ ६२ ॥ पङ्क्तिं  
 शतिषु मन्त्रेषु स्यात्पितृभ्यः स्वधान्तवृत् ॥ अक्षन्द्वादशसु  
 द्विवृदिमर्ठं ॥ हविरिति त्रिवृत् ॥ ६३ ॥ उदीरतादिषु  
 द्विवृत् क्रमस्थैव तु वेष्टनम् । त्वया त्रिविध्यः प्रथ-  
 मा दूर्ध्वैक्यं लोमानि च द्विवृत् ॥ ६४ ॥ शूद्रद्वीयवर्जं व्यहो-  
 वाध्यायः सर्वाध्ववेष्टनः ॥ स च शूद्रैर्यमन्तः स्वादम्ययस्यि-  
 त्पदे द्विवृत् ॥ ६५ ॥ इमग्ने आदिषु द्विवृद्धोता यजत्सु  
 चान्तवृत् । त्रिवृत्पूर्वाश्विनौ क्वागाद्यन्तवृत्तदनन्तरम् ॥  
 ६६ ॥ त्रिवृत्पराश्विनौ क्वागो वजस्यत्यग्निचान्तवृत् ।  
 देवम्वह्यादिषु द्विवृद्देवो ह्यत्यन्तवेष्टनः ॥ ६७ ॥  
 अग्निनद्य च सूपस्या त्वामद्येति त्रयैकता ॥ तेजोन्त-  
 वृदिमाद्विवृद्भिधा युगलैकता ॥ ६८ ॥ नद्विवृदो अर्वा-

ग्नयेऽ नववृद्धिङ्कारानुवाकवृत् ॥ हिरण्यपाण्यादिन-  
 वाजीजनश्च द्विवेष्टनः ॥ ६६ ॥ कायादयोऽनुवाकस्यानु-  
 वाका ह्यन्तवेष्टनः ॥ हिरण्यगर्भेत्यध्याये प्रजापतयऽअन्त-  
 वृत् ॥ ७० ॥ यः प्राणतो द्विवृद्धमास्तदत्यन्तवेष्टनः ॥  
 युजन्तीति त्रिषु द्विवृद्धमवो यगलैकता ॥ ७१ ॥ स्विच्चतुर्ध्रु-  
 वायुङ्गा पञ्चसु स्याद्विवेष्टनः ॥ अग्निः पशुर्गन्ध-  
 वज्जन् द्विवृद्धास्वयैकता ॥ ७२ ॥ उत्सक्थ्याद्यनुवाकेषु  
 पञ्चसु स्याद्विवेष्टनः ॥ अश्वस्वारभ्य चत्वारः सोमा-  
 दर्थ्यान्तमेकता ॥ ७३ ॥ रोहितादूर्ध्वसमायुक्तः शितिर-  
 न्धोऽन्तवेष्टनः ॥ शुद्धबालश्च प्रष्टत्यवदित्यार्हान्तमेकता ॥  
 ७४ ॥ वृद्धयुक्तफलमग्नादि द्वैक्यं शिल्पाश्रयान्तवृत् ॥ स-  
 म्पूज्यानुवाकेषु मन्त्राणामन्तवेष्टनम् ॥ ७५ ॥ शादं चैवा-  
 नुवाकालान्तवकं चानुवाकवृत् ॥ पञ्चमूर्ध्वानुवाकेषु  
 द्विवृदिमानु कं त्रिवृत् ॥ ७६ ॥ अग्निश्चेति त्रिवृद्धिवृद्ध-  
 न्तरेषु त्रिषु त्रिवृत् ॥ वैश्वानरं चैव विद्यादग्नि-  
 कवधेन चान्तवृत् ॥ ७७ ॥ वैश्वानरस्य सुमतावादयः ष-  
 ड्द्विवेष्टनः ॥ द्विवृत्समास्त्येत्यध्यायश्चापस्त्रिदन्त्यवेष्टनः ॥  
 ७८ ॥ सँवत्सरोऽसि द्विवृदित्यन्वाकोऽनुवाकवृत् ॥ होता  
 यज्ञदेकादशपूर्वश्चैवापरो द्विवृत् ॥ ७९ ॥ देवं बर्हिरप-  
 रो द्विवृत्तुचिमुष्णिहमात्रिका ॥ ऊर्ध्वतऽर्धगणांतेषु त-  
 त्तन्मन्त्राश्रयान्तवृत् ॥ ८० ॥ द्विवेष्टमिन्द्राय व्ययोधसऽइ-

त्वन्तयोर्द्वयोः ॥ समिद्धोऽञ्जनध्याये मन्त्राः सर्वे द्वि-  
 वेष्टनाः ॥ ८१ ॥ अन्त्यानामनुवाकानां त्रयाणामनुवाकवृ-  
 त् । द्विवृदस्याजराध्यायो बृहन् निदिति चान्तवृत् ॥  
 ८२ ॥ द्विवृद्यज्जाग्रतोऽध्यायो द्युभिरक्तुभिरन्तवृत् । वि-  
 श्वानि च विभक्तारं द्विवृदन्ये तु वेष्टनाः ॥ ८३ ॥ सहस्र-  
 शीर्षामन्त्रेषु चतुर्विंशतिषु द्विवृत् । न तस्य त्रिवृदेषो ह  
 येनद्यौर्दशसु द्विवृत् ॥ ८४ ॥ त्रिवृद्द्युभिरहोभिस्तु द्विवृ-  
 द्वायुः पुनाति च । सविता त्रिवृदन्ये द्विवृत्स्थीना एथिवी दि-  
 वृत् ॥ ८५ ॥ ऋचं वाचं त्रिवृदन्येऽन्तार्द्धवर्जं द्विवेष्टनः ॥  
 ऊतिभिः सहितः कया त्वमादिचतुर्षु द्विवृत् ॥  
 ८६ ॥ अहानिशन्तिवृद्धे वीरगिष्ठयऽर्हाति द्विवृत् ॥  
 द्यौः शान्तिरन्तवेष्टनः स्यादृष्टते दृष्टं ह त्रिवेष्टनः ॥  
 ८७ ॥ ज्योक्तेऽतद्वन्ममसोऽस्तु यतस्तच्चक्षुश्च द्विवृत् ।  
 आददे देवि देव्यश्चेतीन्द्रैकं प्रैत्विति द्विवृत् ॥ ८८ ॥  
 मखस्याश्च नवै क्यं यमाय त्रितयैकता ॥ द्विवृत्ग-  
 र्भोऽनुवाकस्तु विश्वासान्त्यं विना त्रिवृत् ॥ ८९ ॥ आददे-  
 चतुष्कैकं यस्ते द्विवृत्परोऽन्तवृत् । समुद्राय तद्द्वित्रैक्यं य-  
 मायेति द्विवेष्टनः ॥ ९० ॥ विश्वाऽआशाः पञ्चकैक्यं स्वा-  
 हा पूष्णेऽनुवाकवृत् ॥ अभीमन्तु द्विवृद्याते चतुष्कैक्यमृचि-  
 द्विवृत् ॥ ९१ ॥ यावतीत्यनुवाकैक्यन्विषः संवृगथान्तवृत् ॥  
 स्वाहा प्राणानुवाकानामष्टानामनुवाकवृत् ॥ ९२ ॥ आ-

यासाय युगैकत्वं यमायेत्यन्तवेष्टनः ॥ ६२ ॥ ईशावास्य-  
मिदं सर्वं द्विवेद्यं सर्वसम्मतम् ॥ ४ ॥ इति क्रमकारि-  
का शिक्षा समाप्ता ॥

---



# पाणिनीयशिक्षा ॥

श्रीगणेशायनमः ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ॥ शास्त्रानु-  
पूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि श-  
ब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ॥ पुनर्व्यक्ती करिष्यामि वा-  
चऽउच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः  
शम्भुनते (१) मताः ॥ प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः  
स्वयम्भवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंश-  
तिः ॥ यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमा स्मृताः ॥ ४ ॥  
अनुस्वारो विसर्गश्च ५ कऽपौ चापि पराश्रितौ ॥ दुःस्पृष्टश्चे-  
ति विज्ञेयो लृकारः प्लुतएव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या-  
(२) समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥ मनः कायाग्नि-  
माहन्ति स प्रेरयति मार्कतम् ॥ ६ ॥ मार्कतस्तूरसि चरन्म-  
ल्लं जनयति स्वरम् ॥ प्रातः सवनयोगं तच्छब्दो गायत्र-  
माश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे साध्यं द्वियुगं मध्यमन्त्रैष्टुभानुग-

(१) सम्भवतो मतः । अतिरिक्तपुस्तकपाठः ।

(२) समेत्यार्थान् (२) इति 'ख', पुस्तकपाठः ॥

म् ॥ तारं तार्ति सवनं शीर्षणं जगतानुगम् ॥ ८ ॥ सो-  
 दीर्णो मूर्धन्यमिह तो वक्रमापद्य माकृतः ॥ वर्णाञ्जनय-  
 ते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः  
 स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ॥ इति वर्णविदः प्राञ्जनिपु-  
 णं तं निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित-  
 श्च स्वरास्त्रयः ॥ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा-  
 ऽर्थाचि ॥ ११ ॥ उदात्तं निषादगन्धारावानुदात्तः कृष्णभ-  
 धैवतौ ॥ स्वरितः प्रभवा ह्येते षड्मध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥  
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामू-  
 लं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च  
 विट्तिश्च षष्ठा रेफ एव च ॥ जिह्वामूलमुपधमा च ग-  
 तिरष्टविधोऽगणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि प्र-  
 रं पदम् ॥ स्वरांतं तादृशं विद्याद्यदन्यद्यत्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥  
 हकारं पञ्चमैर्गुक्तमंतस्थाभिश्च संयुतम् ॥ औरस्यंतं वि-  
 जानीयात्कण्ठमाज्जरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठावहाविचयशा-  
 स्ता तस्य ओष्ठजवपू ॥ स्यूर्ध्वन्या कटुरपा दन्त्या लृतु-  
 लता स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दंत्योष्णो  
 वः स्मृतो बुधैः ॥ एते तु कण्ठतालव्याश्चोष्णैः कण्ठाष्ठजौ  
 स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठस्य ह्यकारैः कारयोर्म-

वेत् ॥ ओकारौकारयोर्मित्रा तयोर्विदृतसंघृतम् ॥ १६ ॥  
 संघृतं मात्रिकं ज्ञेयं विदृतं तु द्विमात्रिकम् ॥ घोषा वा सं-  
 घृताः सर्वे अघोषा विदृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामू-  
 ष्मणां चैव विदृतं करणं स्मृतम् ॥ तेभ्योऽपि विदृता वेङ्गौ ता-  
 ब्यामेवौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमाणां च नासिकास्थो-  
 नमुच्यते ॥ अयोगवाहं विज्ञेयाऽत्राश्रयस्थानभागिनः ॥  
 २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वरानुगः ॥ अ-  
 नुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे  
 विदृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ॥ द्विरोष्टयौ तु विगृह्णी-  
 याद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरे-  
 त्पुत्रां दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ॥ भीतापतनभेदाभ्यां त-  
 द्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी त-  
 क्रांऽइत्यभिभाषते ॥ एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअरां क-  
 व खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयञ्जीरन्तोऽग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ॥  
 दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृद-  
 ये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ॥ नासिकायां तथार्धं च  
 रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन  
 समनुस्वरन् ॥ माह्वं च द्विमात्रं च जघन्वा इति निदर्श-  
 नम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कंपयेत्कंपमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ॥  
 स रंगं कंपयेत्कंपं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं

वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ॥ सव्यम्ब-  
र्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीतो श्री-  
श्री शिरः कंपी तथा लिखितपाठकः ॥ अनर्थज्ञोऽलं कं-  
ठश्च षडेतै पाठकार्यमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमच्चरव्यक्तिः  
पदच्छेदस्तु सुखरः ॥ धैर्यं लयसंसर्धं च षडेतै पा-  
ठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितर्म्मातमुद्वुष्टमव्यक्तमनुना-  
सिकम् ॥ काकस्वरं शिरसि गन्तथा स्थानविवर्जित-  
म् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तस्विलस्वित-  
ङ्गद्वितं प्रगोतम् ॥ निष्पीडितं ग्रस्तपदाचरञ्च  
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठन्नि-  
त्यमुरसि स्थितेन स्वरेण शादुर्दूलरुतोपमेन ॥ मध्यं दिने  
कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसङ्कजितसंनिभेन ॥ ३६ ॥  
तौरन्तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतन्तश्चास्यदा प्रयो-  
ज्यम् ॥ मयूरहंसाम्बुभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिर-  
सि स्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषनेमिस्पृष्टा-  
शरः स्मृताः ॥ शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबो-  
धानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमोऽनुनासिकानहो-  
नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ॥ ईषन्नादा यणजशश्चासिनस्तु  
खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषक्कुवासांश्चरी विद्याज्ञोर्धामै-  
तरप्रचलते ॥ दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितम्बु-

वि ॥४०॥ ८॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्य-  
 ते ॥ ज्योतिषामयनं चक्षुर्नक्तं ओन्नमुच्यते ॥४१॥ शि-  
 क्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ तस्मात्साङ्गम-  
 धीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्या-  
 ति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ॥ उपान्त-  
 मध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥ उ-  
 दात्तप्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतांगुलिम् । निहतं तु  
 कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥४४॥ अन्तोदात्तमा-  
 द्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ॥ मध्योदात्तं स्वरि-  
 तं द्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सो-  
 म प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्गं ब्रह्मस्यतिरिन्द्राब्रह्मस्यती ॥  
 अग्निरित्यन्तोदात्तं सोमइत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वइत्य-  
 नुदात्तं ॥२५॥ नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदा-  
 त्तं स्वरिति स्वरितम् ॥ ब्रह्मस्यतिरिति द्युदात्तमिन्द्राब्र-  
 ह्मस्यती इति द्युदात्तम् ॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञे-  
 यो मूध्व्युदात्तउदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वा-  
 स्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥ ६ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां हिमात्रं त्वे-  
 व वायसः (१) ॥ शिखी रौति त्रिमात्रं तु न कुलस्वर्धमात्रक-  
 म् ॥४९॥ कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ॥ न त-

स्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सु-  
 तीर्थादागतं व्यक्तं स्वाध्यायं सुव्यवस्थितम् ॥ सुस्वरेण  
 सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो  
 वर्णतो वा मित्थ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यज-  
 मानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥  
 अवचरं ह्यनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ॥ अ-  
 क्षताः शस्त्ररूपेण वज्रं पतन्ति मस्तके ॥ ५३ ॥  
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ॥ ऋग्यजुःसा-  
 मभिर्दग्धो वियोनिमधि गच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तेन वेदं  
 योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ॥ ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्र-  
 ह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ ११ ॥ शङ्करः शङ्करीं प्रादाहा-  
 क्षीपुत्राय धीमते ॥ वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच-  
 मिति स्थितः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमास्नायमधिगम्य महे-  
 श्वरात् ॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥  
 ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥ त-  
 मश्चाज्ञानजम्बिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ अज्ञा-  
 नान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥ चक्षुरुन्मीलितं  
 येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिः-  
 स्सृतमिमां यद्ब्रह्म पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः ॥ स भवति ध-  
 नधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुल्यं च सुखं समश्नुते दिवीति

वीति ॥ ल्लोकः ॥ ६० ॥ अथ शिचामात्मो  
 अहकारं स्वराणां यथा गौत्यचोऽष्टष्टोदात्तं चाषस्  
 रएकादश ॥ इतिवेदाङ्गनासिकाशिच्चा समाप्ता